

318.491

SZOCIÁL- POLITIKAI ÉRTESÍTŐ

1990

3

ROKKANTAK - IDŐSEK:
VESZÉLYEZTETETTEK?

MTA·SZOCIOLÓGIAI KUTATÓ INTÉZET
(MTA SOROS ALAPÍTVÁNY TÁMOGATÁSÁVAL)

h¹

9

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
SZOCIOLÓGIAI KUTATÓ INTÉZETE
Társadalompolitikai Osztálya
az MTA SOROS ALAPÍTVÁNY támogatásával

Rokkantak – idősek:

VESZÉLYEZTETETTEK?

SZOCIÁLPOLITIKAI ÉRTESÍTŐ
1990/3

Budapest

ISSN 0236-9834

A szövegszerkesztés a **WordStar 5.0** magyar változatával
(forgalmazója a *Microsystem Kiszövetkezet*),
a szerkesztés a **Xerox Ventura Publisher 2.0** programmal készült
(kidolgozója és forgalmazója az *SZKI Computer Media Rt.*)
A fotókész nyomat **Star Laser Printer 8II**-vel készült.

Készült a **VERSAL Kft.** nyomdaüzemében
Felelős vezető: **Kerekes Ferenc**

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Tartalom

Előszó – Széman Zsuzsa	5
Szalai Júlia: Korai kivonulás a munkahelyről (A korhatár elérése előtti nyugdíjazás társadalmi háttéréről)	7
Novák Mária: Munka – munkahely – rokkantság	24
Tardos Katalin: Csökkent munkaképességűek a belső munkaerőpiacon (A foglalkozási rehabilitáció vállalati gyakorlata)	40
Bárdos Kata: Leértékelve – avagy hány %-os? (Bajok a rokkantosítás körül)	65
Könczei György: A rehabilitáció rehabilitációjáért! (Fogyatékos emberek a munkaerőpiacon)	75
Winter Zsuzsa: A védett foglalkoztatás hazai története (Különös tekintettel a célszervezetek 1980-1989 közötti évtizedére) . . .	89
Frey Mária: Az időskorúak munkavállalásának állami befolyásolása . . .	112
Széman Zsuzsa: Nyugdíjasok a munkaerőpiacon	121
Széman Zsuzsa: Éhesek az idősek?	149
Gayer Gyuláné: Családok – gazdasági válság – stratégiák (1988-1989) . . .	171

Előszó

Évtizedeken át „bevett szokás” volt a nyugdíjasok munkaerőpiaci jelenléte. A gazdaságpolitika mind az idősek, mind az egyre nagyobb számú rokkantnyugdíjasok munkaerejét hasznosította. Milyen ökonómiai, társadalmi okai voltak ennek a jelenségnek? Milyen motivációk készítették az embereket a folyamatos munkavállalásra? Hogyan függ össze az inaktívak „aktivizálása” a szegénység ellen, a fennmaradásért folytatott küzdelemmel? Milyen folyamat végén lép ki az egyén a munkaerőpiacról? Milyen hátrányokat kell elszenvedni, ha valaki a hivatalos nyugdíjkorhatár előtt vonul vissza? Egyáltalán milyen a rokkantak, nyugdíjasok és a munkaerőpiac kapcsolata?

1987 vége felé a rádió, a televízió és a sajtó már megkülönböztetett figyelmet szentelt egy újra felbukkanó jelenségnek, a szegénységnek. Szenzációhajhászásról volt-e (van-e) szó, vagy objektív tényként kell elfogadnunk az általános elszegényedés közepette az idősek elszegényedését is? Hogyan befolyásolta ezt a folyamatot az 1988-tól bevezetésre került gazdaságpolitikai koncepció (az adórendszer, a teljesítményelvűség, a piacelvűség, a különböző állami dotációk megszüntetése stb.), a munkanélküliség növekedése, a demográfiai magashulámban születettek munkaerőpiacra lépése?

A kötet első részében makrostatisztikai elemzések, kutatási eredmények, megfigyelések segítségével igyekszünk a korhatár előtti nyugdíjazás társadalmi háttéréről, a rokkantak munkaerőpiacról történő kilépéséről illetve újra belépéséről, a foglalkoztatási rehabilitáció szerepéről, a csökkent munkaképességűek munkaerőpiaci mozgásáról, annak okairól, a társadalom megértéséről-ellenérzéséről és teendőiről többet megtudni.

A második rész a nyugdíjas munkaerőpiaccal, annak eróziójával, a nyugdíjasokat érintő szegénységgel és a rendelkezésükre álló védekezési lehetőségekkel foglalkozik. Arra keres választ, hogy mi történik akkor, ha az egyén és a gazdaságpolitika által állandónak hitt nyugdíjas munkaerőpiacon az eddigivel ellentétes irányú változások indulnak el? Milyen összefüggés van a nyugdíjas munkaerőpiac eróziója és a szegénység között? Mit jelent a rokkantak, az idősek számára az elszegényedés, a szegénység?

A válogatáskor a széles problémakörből az általunk legfontosabbnak tartott kérdéscsoportra koncentráltunk. Az anyagok egymásutániséga egyfajta logikai felépítést követ (a korai nyugdíjasok, a rokkantak, majd az idősek problémáinak elemzését nyújtja). Reméljük, hogy a tanulmányok olvasása további tájékozódásra ösztönzi az olvasót, és a szerzők már megjelent más munkáit is kézbe veszi.

Budapest, 1990. szeptember.

Széman Zsuzsa
szerkesztő

Szalai Júlia

Korai kivonulás a munkahelyről

(A korhatár elérése előtti nyugdíjazás társadalmi hátteréről)

Magyarországon 1970-ben valamivel több, mint 124 ezer olyan nyugdíjas élt, akik a nyugdíj-jogosultság hivatalos korhatárának elérése előtt már nyugdíjba vonultak. Számuk 1984-re 275 ezer fölé emelkedett. A korai nyugdíjazás tömegessé vált: a 275 ezer idő előtt nyugdíjazott (főleg rokkant, kisebb részben karkedvezményes) a nyugdíjas-réteg 12,4%-át teszi ki. A korai nyugdíjazás elsősorban „férfi-jelenség”: a korhatár elérése előtt nyugdíjazottaknak 1970-ben 72%-a, de 1984-ben is még kétharmada férfi. Más oldalról érzékelteti a jelenség nemenkénti eltéréseit, hogy míg a nyugdíjas férfiak közül minden ötödiket (pontosan: 19,2%-ukat) 60. életévük betöltése előtt nyugdíjazták, addig a hivatalos női korhatár, 55 év alatt nyugdíjba vonuló női nyugdíjasoknak mindössze 7,3%-át teszik ki.¹

Mi áll e nem jelentéktelen súlyú és gyors dinamikájú „korai kivonulási folyamat” hátterében? Vajon átmeneti és speciális jelenségről van-e szó, vagy egy eddig kevésbé vizsgált, ám tartósnak ígérkező tendenciáról? Ha ugyanis a „korai kivonulás” trendje tartós, akkor fontos következmények és következtetések adódnak mind a nyugdíjasok életviszonyaira, mind a velük kapcsolatos szociálpolitikára nézve. Akkor e tendenciák (és mögöttes okaik) nem hagyhatóak figyelem kívül sem a nyugdíjreformról és annak alternatíváiról, sem a munkaerőpiaci anomáliákról, a munkanélküliségről és az azok körüli feszültségeket mérsékelni hivatott kezelésmódokról folyó vitákban. A kérdés azért sen. érdektelen továbbá, mert az elmúlt évtizedben a fejlett ipari országokban könyvtárnyi irodalom született a munkaerőpiacról való korai kivonulás gazdasági, szociológiai okairól és a lehetséges szociálpolitikai alternatívákról. A statisztikai trendek összehasonlítása azt sugallja, hogy e téren Magyarország követi a világtendenciákat. A foglalkoztatottsági arányok az 55-64 éves (azaz a nyugdíjkorhatár előtti évtizedükben lévő) férfiak körében az 1986-ban publikált OECD-statisztika szerint 1970 és 1985 között Kanadában 79%-ról 64%-ra,

az Egyesült Államokban 78-ról 57, Franciaországban 74-ről 47, Nagy-Britanniában 87-ről 58, Svédországban 84-ről 73, Nyugat-Németországban 82-ről 52%-ra esett vissza. Magyarországon (összehasonlításként az 50-59 év közötti férfiakat véve) az aktív keresők aránya 1970-ben még 84% volt, de 1984 végére már 70%-ra mérséklődött.²

Az irodalmi leírásokból kitűnik, hogy a fejlett ipari országokban e lényeges változások háttérében a hetvenes évek eleje óta zajló markáns munkaerőpiaci szerkezetváltozások állnak. A szerkezeti átrendeződés egyik első és komoly társadalmi feszültségektől kísért jele az olajválság idején ugrásszerűen megnőtt munkanélküliség volt, amelyet később az újabb gazdasági fellendülés sem szívott fel, s amelynek arányai soha többé nem csökkentek a 60-as évtized „békeéveinek” szintjére. Részben a tartós (és jellegzetességeiben, társadalmi összetételében megváltozott) munkanélküliség, részben a gazdaság igényelte szakember-szükséglet és tudás-készletek változása tette politikai kérdéssé az új fajta szociálpolitikai megoldások keresését, amelyek között a munkaerőpiac idő előtti elhagyását serkentő intézkedések, új típusú járandóságok – közöttük a résznyugdíjak, a rugalmasabb nyugdíjaztatás, a karkedvezmények változatos formái – kitüntetett helyet kaptak. A munkaerőpiac korai tömeges elhagyása része lett a generációk munkaerőpiaci cseréjének, s közvetett hatásaiban érintette a nők (mindenekelőtt a gazdaság tercier szektoraira kiterjedő) bővülő munkavállalását – ekként pedig lényeges demográfiai jellegű átrendeződéseket kezdeményezett és eredményezett a munkaerőpiac összetételében, sőt, ágazati struktúrájában is.

A statisztikai trendek meglepő egybeesése láttán önkéntelenül adódik a kérdés: vajon Magyarországon is hasonló okok állnak-e a férfiak százezres méretű korai nyugdíjba vonulásának háttérében? Vajon beszélhetünk-e, és ha igen, milyen értelemben, „munkaerőpiaci átstrukturálódásról”? A köztudottan alulfejlett szolgáltatási szféra szűkös munkalehetőségei, valamint a fiatalok elhelyezkedési nehézségeinek – a generációcserére nemigen utaló – jelenségei láttán az ember kétkedéssel fogadná az effajta állítást. Akkor azonban még feszítőbb a kérdés: kiknek miféle érdekei és miféle kényszerei állnak nálunk a jelenség háttérében? Ha pedig a statisztikai hasonlóságok ellenére Magyarországon – mint várhatjuk – mind okaiban, mind társadalmi jelentéstartalmában a nyugati típusútól lényegesen eltérő folyamatról van szó, akkor vajon megalapozottak-e a technikák átvételét szorgalmazó, mind többször olvasható javaslatok, vagy akár a nyugdíjkorhatár felemelésére, akár leszállítására vonatkozó indítványok? Egyáltalán: szabad-e, célszerű-e „nyugdíjkérdésként” felfogni a jelenséget?

A feltett kérdések minden bizonnyal érzékeltetik erős kételyeimet. E kételyek vezetnek, amikor az alábbiakban bizonyítai igyekszem: a férfiak tömegessé vált korai nyugdíjba vonulásában mindenekelőtt az évtizedeken át erőltetett foglalkoztatáspolitikai elleni sajátos egyéni szabadságharc részleges sikereit, illetve a gazdaság (az első és a második együtteseként definiált) foglalkoztatási igényeire adott, a maga ellentmondásosságában adekvát válaszáért kell felfedeznünk. E két állítás első hallásra nyilván furcsának és meglepőnek tűnik. Különösen manapság, amikor a nyugdíjasokra mint az évtizedes gazdasági válság talán

leginkább sújtott kárvallottjaira, a nyugdíjazás egész rendszerére mint a tömeges méltánytalanságok és kiszolgáltatottságok forrására gondolunk.

A kétféle, részben ellentétes állítás és megközelítés azonban egyszerre igaz. Igaz ugyanis, hogy a munkavállalás négy évtizeden át alapjaiban nem változtatott kényszerei, valamint a színvonalában, szolgáltatásaiban inadekvát társadalombiztosítási rendszer emberek százezrei számára teremtenek lehetetlen helyzeteket. A munkavégzés feltételrendszere és körülményei jelentik az egyik fő forrását az egészségi állapot egyre súlyosabb romlásának; a társadalombiztosítás érvényben lévő szabályozó rendszere és működtetésének kiszolgáltatottságot teremtő eljárásai pedig a tömeges és rohamos elszegényedésnek szolgál forrásául. Ugyanakkor igaz az is, hogy megroppant egészségi állapotuk mellett az emberek igen sokat dolgoznak: a munkahelyekről való kivonulásukkal nem a munkát hagyják abba. Csakhogy azt a maguk számára elviselhetőbb és kedvezőbb feltételek, körülmények, időbeosztás, és mindenekelőtt, saját ellenőrzésük mellett végzik. Ebben az értelemben mondható, hogy a korai nyugdíjazás: menekülés és az autonómia szűkkörű visszanyerésének színtere – egyszerre. Ebben az értelemben igaz, hogy forrása az anyagi ellehetetlenülés és az anyagi lábon maradásnak – egyszerre, hogy egyszerre *kényszer és választás*.

E kettősségben ragadható meg – a trendek hasonlósága mellett – a legfontosabb különbség a korai nyugdíjba vonulás nyugati és magyarországi jelenségei között. Míg a fejlett ipari országokban az valóban a munkaerőpiacról való kivonulással azonos (és a társadalmak szokásnormáin belül általában szigorú szabályok is kötik, hogy a nyugdíjas ne vállaljon munkát), addig Magyarországon a korai nyugdíjba menetel nem jelenti a szó eredeti értelmében vett nyugalomba vonulást. A nyugdíjasok a munkahelyről,³ és nem a munkából vonulnak ki.

Írásom fő állításai tehát a következők: bizonyítani igyekszem, hogy a férfiak tömeges korai nyugdíjba vonulása elsősorban a foglalkoztatás általános viszonyaiból, illetve a második gazdaság kínálta lehetőségek kiszélesedéséből vezethető le. Ennyiben nem „nyugdíj”-kérdésről, hanem „munkaerőpiaci” problémáról van szó. Ugyanakkor a jelenség nem érthető meg anélkül, hogy ne elemeznénk az érintett korcsoportok rohamosan romló egészségi állapotának tüneteit, illetve az emelkedő halálozási és megbetegedési arányoknak a munkavégzés módjával összefüggő kérdéseit. Ennyiben a korai nyugdíjba vonulás – *egészségügyi* kérdés. De nem hagyhatók figyelmen kívül a jövedelmi viszonyok sem: az tehát, hogy az első gazdaság mai munkaszervezeteiben a 40 év feletti (különösen a fizikai munkások) számára a munkajövedelmek növelésének lehetőségei relatíve rosszak, miközben az erre az életszakaszra kiépült és stabilizálódott második gazdaságbeli pozíciójuk munkaerejük hasznosításának viszonylag kedvező feltételeit kínálja. Ezért a gazdasági racionalitás szempontjai is azt diktálják, hogy munkaerejüket kivonják az első gazdaságból és intenzifikálják a másodikban.

A munkavégzés feltételei a „fellazult tervgazdaságban”

Az elmúlt évtizedekben a munkavállalás körülményeire – mint megannyi más társadalmi jelenségre – a hagyományos tervgazdaság fellazulásának ellentmondásai nyomták rá a bélyegüket. A „munkaviszony létesítésének” társadalmi értelme mit sem változott. Közismert, hogy a teljes foglalkoztatás (és vele a munkavállalás direkt és indirekt kényszere) a klasszikus tervgazdaság logikájába és rendszerébe illő, mindenekelőtt politikai természetű célkitűzés volt, amely nem a gazdálkodási racionalitás szempontjait követte, hanem elsősorban a társadalom tagjainak a szocialista szervezetekbe való betagolását célozta.⁴ E sajátosságát mindmáig megőrizte, noha a foglalkoztatási kényszer érvényesítése – mind a munkaadók, mind a munkavállalók oldalán – sokat szelídült. Hiszen a direkt utasításos munkahelyvezérlés már a múlté; megszűnt a munkahelyek hajdani szembeötlő militarizmusa, megszűnt az állandó normarendezés, a sztáhanovista (majd „szocialista”) munkaverseny „ösztönző” szelleme. A munkaviszony-létesítés alapjaiban és funkcióiban változatlan keretfeltételei mellett lassan és hallgatólagosan tudomásul vették, hogy az emberek a megélhetésük jelentős részét nem ott és nem azzal keresik meg, ami a munkakönyvükben munkaköri bejegyzésként szerepel.

A „liberalizálódásként” emlegetett elmúlt két évtized kétarcúsága a munka egész világát átítatta. Mára mind az elérhető keresetekben, mind a napi munkaszervezésben, mind az intézményes érdekek érvényesítésében, mind az egyéni munkavállalóknak tett hallgatólagos engedményekben az első és a második gazdaság kibogozhatatlan szövevényként áll előttünk. E két évtizedes folyamat eredményeként – mint azt többen leírták már – általánossá vált a „kétpillérű” munkavégzés. Azaz aktív keresőként az emberek döntő többsége (szocialista) munkaszervezetek foglalkoztatottja, miközben munkaerejét rendszeresen hasznosítja az informális gazdaságban.

Tekintve, hogy a vagy-vagy választások lehetősége módfelett korlátozott, az autonóm munkavégzés relatíve megnőtt súlya mellett a hivatalos munkahelyek viszonyainak hatása és jelentősége az emberek életében nem csökkent. Sőt, a kettős létforma követelte bonyolult játékszabályok, tisztázatlan és sohasem rögzíthető szokástörvények miatt az adaptációs terhelés minden bizonnyal növekedett. Mindennek beható elemzése meghaladná írásom kereteit. Itt mindössze két vonatkozásra térek ki, amelyek a munkahelyekről való korai kivonulás értelmezése szempontjából döntő fontosságúak. Az egyik a munkavégzés körülményeinek alakulása a szocialista munkaszervezetekben, a másik a tetemesen megnövekedett munkaidő életforma-alakító hatása.

A munkakörülményekről

Jól tudom, hogy igencsak ingoványos talajra lép az ember, ha megpróbálja összefoglalóan leírni (s ráadásul adatokkal szeretné dokumentálni), hogyan változtak a munkavégzés feltételei az elmúlt évtizedek során. Mert hogyan és miben lehet „mérni”, hogy jók-e vagy sem a feltételek, s különösen, hogy az idők során javultak-e. Hiszen nincs olyan nómenklatúra és kataszter, amely ne lenne mindenképpen és megengedhetetlenül önkényes abban, hogy mit tekint számításba veendő „munkakörülménynek”. S nincs egységes mérce sem, amellyel összehasonlíthatnánk: „A” feltételei egyértelműen jobbak, mint „B”-é. Az iroda zsúfolt és füstös, a műhely zajos. Az egyik üzemben meleg van, a másikban ammóniát kell belélegezni. Az egyikben attól nehéz a munka, hogy napi 4-500 kg-ot kell kézzel emelgetni, a másikban attól, hogy nyolc órán át monoton ritmusban 30 mm átmérőjű kis alkatrészeket kell a félperces időközökkel érkező munkadarabok megadott pontjára illeszteni. Az egyik munka azért kimerítő, mert sok emberrel kell foglalkozni és figyelni rájuk, a másik azért, mert óraszám nincs kihez szólni stb. Elkerülhetetlenül szubjektív tehát a döntés, hogy a munka körülményeiben mikor, mit tekintünk ártalomnak és veszélyforrásnak. Ha azt mondjuk, hogy könnyebb a géppel végzett munka, mint a kézi, akkor igazunk lehet a „súlyemelés” dimenziója mentén (és a sérv-veszélyt tekintve), de a hierarchia talán éppen fordított a „balesetveszély” vagy az idegi igénybevétel szempontjából. S még az is igaz, hogy ugyanazok a munkák általában nem lesznek „könnyebbek” vagy „kevésbé ártalmasak”, ha a technikai fejlesztések nyomán más technológiával vagy más üzemi körülmények között kezdik csinálni azokat, hanem megváltozik, ami bennük nehéz, és ami könnyű. Nem is szólva arról, hogy ugyanazok a munkakörülmények az egyik ember „Achilles sarkát” támadják meg (számára tehát veszélyesek), míg a másik számára éppen ezek (és nem más körülmények) jelentik a viszonylagos védelmet. És mindehhez társulnak az egyéni megélés különbözőségei: ugyanazt az igénybevételt az egyik ember elviselhetetlennek és terhesnek érzi, míg a másik számára – pl. mert maga a munkahelyválasztás mást jelent élete egyéb vonatkoztatási keretei szempontjából – e munkafeltételek egyszerűen és minősítés nélkül, tényként, nem pedig teherként értékelődnek. Ezért „objektíve” jó vagy rossz munkakörülményekről és azok javulásáról vagy romlásáról beszélni – amúgy a munkahelyek általánosságában – nemigen lehet.

Mindezt előrebocsátva kell tehát értékelnünk azokat az adatokat, amelyek az összehasonlításához mégiscsak rendelkezésünkre állnak, s tendenciák jelzésére – a mérés minden nehézsége ellenére – alkalmasak. Márpedig az alábbi adatokból kiolvasható trendek (1. tábla) a hivatalos munkahelyeken végzett munkák munkakörülményeinek egyértelmű romlásáról, egészségkárosító hatásai erősödéséről tanúskodnak.

A számításokat Tardos Katalin: „Új beruházások – javuló munkakörülmények?” (kézirat, Budapest, 1988.) című tanulmányából vettem, amelyben a KSH rendszeresen megismételt munkaügyi felvételeinek munkakörülmény-adatait

dolgozta fel. E felvételsorozat a mindenkor hivatalos nyilvántartott ártalmak előfordulásait veszi számba. Adatközlései tehát a hivatalok igazságát tükrözik. (Itt kell megjegyezni, hogy a szellemi dolgozók munkakörülményeiről hasonló, hivatalos mértékeket alapul vevő adatfelvétel sajnos nem készült.)

A felvételek nómenklatúrájában „ártalmasnak” minősülő munka az, amelyet az illetékesek (a szakszervezetek, a munkavédelmi, egészségügyi és KÖJÁL-hatóságok stb.) maguk is annak tekintenek, amelyet veszélyességi pótlékkal kompenzálnak, amelyhez szociális juttatások, védőételek, üzemi szűrővizsgálatok preventív vagy kárpótló rendszerét kapcsolják. Az ily módon intézményesült mindenkori „norma-rendszer” ártalom-fogalmi részben a technológiai fejlődés nyomán, részben a változó érdek- és hatalmi viszonyok kereszttüzeiben születnek és alakulnak. Hiszen erőviszonyok, érdekérvényesítés, színtalpak mögötti vagy nyílt ütközetek kérdése, hogy a munkafeltételek számos „ártó” eleme közül mi ismertetik el mint deklaráltan legalábbis megszüntetendő, meg nem tűrt veszélyforrás és megterhelési szint. Az adatok tehát a harc mindenkori állását is magukban foglalják.

Bár a munkaügyi felvételek a gazdaságnak csak egy viszonylag szűk szegmensét, az állami iparban dolgozó fizikaiak munkakörülményeit veszik számba, nincs okunk feltételezni, hogy a termelés más szektoraiban a trendek gyökeresen eltérően alakultak volna. Az 1. tábláról a munkafeltételek általános rosszabbodása, az emberi egészséget és épséget veszélyeztető ártalmak növekedése olvasható le.

1. tábla

A különböző munkahelyi ártalmaknak kitett fizikai dolgozók arányának változása az állami iparban foglalkoztatott fizikaiak körében 1964 és 1984 között

(1964 = 100)

(Az 1964-ben még nem, később azonban regisztrált ártalmak esetében: az első számbavétel éve = 100)

Az ártalom típusa	1964	1969	1979	1984
Föld alatti vagy keszonmunka	100	49	n.a.	n.a.
Hóártalom	100	182	152	186
Vegyí ártalom	100	69	79	101
Porártalom	100	93	123	137
Páraártalom	100	47	124	118
Nagy szennyeződés	100	51	147	184
Zajártalom	100	49	110	222
<i>Idegi, pszichikai ártalmak</i>	n.a.	n.a.	100	315
<i>Fokozott balesetveszély</i>	n.a.	100	284	47
Szabadban, hidegben végzett munka	n.a.	n.a.	100	106
<i>Egyéb ártalom</i>	100	126	142	353

Forrás: Tardos Katalin számításai (i.m.).

Különösen riasztóak a *balesetek* kockázatának, illetve a munkavégzés *idegi, pszichikai* megterhelésének súlyosbodásáról árulkodó indexek. E két veszélyforrás megnövekedett súlyát a köznapi tapasztalatok és az egészségügyi adatgyűjtések (táppénzbevételi, leszázalékolási statisztikák, a halálos kimenetelű nem közlekedési balesetek évenkénti szaporodásáról szóló kimutatások) is megerősítik. Az emberi életekben és a tömeges megrokkánásokban fizetett károkról a későbbiekben még bővebben szó lesz.

A munkavégzés feltételeiről alkotható értékelés másik forrását a lakosság megkérdezésén alapuló adatgyűjtések nyújtják. Közülük a legfrissebb a KSH 1981-82-ben lebonyolított rétegződés és életmódfelvétele, amelyben a megkérdezettek munkakörülményeik, munkahelyi viszonyaik néhány vonásáról (az előforduló egészségi ártalmakról, munkarendjükéről, túlóra-terheléseikről stb.) nyilatkoztak. A 2. tábla – az aktív kereső háztartásfőkre vonatkoztatva – a hátrányos munkahelyi körülményeket említők arányait mutatja be iskolai végzettségük, életkoruk, illetve végzett munkájuk munkapiaci pozíciója szerint. A hátrányos említésének 3/5-ös átlagos aránya a számok nyelvén fejezi ki a köznapi fordulatot: „ezek a munkák nem embernek valók”. Persze abban, hogy ezt ki mennyire érzi így, ki mennyire tartja természetesnek vagy kibíráhatatlanul terhesnek, ahogy nap mint nap, éveken és évtizedeken át dolgoznia kell, vannak különbségek. Ami meglepőbb, az inkább az, hogy e különbségek sem az iskolázottság vagy szakképzettség foka, sem a végzett munka természete, sem a megkérdezettek életkora szerint nem igazán nagyok.

2. tábla

A hátrányos munkahelyi körülményeket⁵ említők százalékos arányai az aktív kereső háztartásfők körében

A		B	
A legmagasabb iskolai végzettség típusa szerint	Az említések %-os aránya	Életkor szerint	Az említések %-os aránya
Nem járt iskolába	56,6	24 éves és fiatalabb	61,6
Befejezetlen általános iskola	65,4	25-29	64,7
Általános iskola 8 osztálya	68,9	30-34	62,4
Befejezetlen középiskola	64,4	35-39	59,3
Szaktanulmányok, szakiskola	68,2	40-44	63,6
Középiskolai érettségi	49,2	45-49	62,7
Befejezetlen felsőfok	53,4	50-54	59,6
Főiskolai diploma	42,6	55-59	53,1
Egyetemi diploma	36,5	60-64	38,8
Összesen	60,7	Összesen	60,7

C	
A háztartásfő munkapiaci csoportja szerint	Az említések %-os aránya
– Szellemi foglalkozásúak együtt	42,8
<i>Ebből:</i>	
Műszaki, gazdasági foglalkozású vezető	34,3
Műszaki, gazdasági foglalkozású alsó irányító	51,9
Egyetemi végzettségű kulturális, egészségügyi foglalkozású beosztott értelmiségi	50,7
Főiskolát végzett beosztott értelmiségi	51,4
Igazgatási, kulturális, egészségügyi középszintű szakalkalmazott	51,1
– Fizikai foglalkozásúak együtt	61,6
<i>Ebből:</i>	
Nehéz fizikai szakmunkás	88,5
Nehéz fizikai nem szakképzett	84,8
Építőipari szakmunkát végző	63,5
Egyéb építőipari munkát végző	62,5
Járművezető	93,4
Tercier foglalkozású szakmunkás	74,1
Tercier foglalkozású nem szakképzett	64,7
Új mezőgazdasági foglalkozású	82,3
Állatgondozó	84,8
Hagyományos mezőgazdasági foglalkozású	53,8
– Nem mezőgazdasági önálló	10,3
– Mezőgazdasági önálló	3,9
Összesen	60,7

Forrás: Rétegződés, életkörülmények, életmód II. (Az 1981-82. évi rétegződés- és életmód-felvétel háztartási adatai). Bp. 1986. KSH.

Két csoport van, akik – döntő többségükben – munkahelyi körülményeikkel mindenki mással ellentétben elégedettek: az önálló, nem mezőgazdasági munkát végzők (főleg a kisiparosok, kiskereskedők, kisvállalkozók) rétege, illetve a saját földjükön gazdálkodóké. Márpedig ezek az emberek köztudottan sokat és általában nehéz feltételek között dolgoznak, munkakörülményeik mérhető fizikai mutatói nemigen mondhatók rózsásaknak. De a maguk urai!

E jelzés indirekt módon világossá teszi, hogy mit is éreznek az emberek munkahelyi viszonyaikban általánosan és tömegesen igazán elviselhetetlenek: a *kiszolgáltatottságukat*. A kiszolgáltatottság közvetlenül nem „mérhető”. Ez azonban mit sem változtat azon, hogy a hivatalos munkaszervezetek csaknem minden posztján a napi munkavégzés idegeket, energiát ölve morzsolja fel az életet; hogy az átláthatatlan, befolyásolhatatlan, irracionális viszonyokhoz való kényszerű alkalmazkodás hosszabb távon elviselhetetlen terhe az, amely előbb-utóbb többszázézes méretekben roppantja össze az épséget. S a kiszolgáltatottsággal szembeni elemi önvédelem jelének kell tekintenünk, hogy az emberek – akár feszített mindennapjaik továbbfeszítésével, munkaidejük meghosszabbí-

tásával – életük legalább bizonyos szféráiban a maguk urai akarnak lenni. A második gazdaság nemcsak kiegészítő jövedelmeik forrása, hanem személyes autonómiájuk megőrzésének és reprodukálásának társadalmi terméke, az elmúlt évtizedek népmozgalommá szélesedett csendes szabadságharcának tere-
numa.

A második gazdaságról — röviden

A második gazdaság a társadalom széles rétegeiben a mindennapi élet része, az életforma kialakításának és szabályozásának fontos tényezője lett. E helyzet többévtizedes folyamat eredménye, amelynek során mind az egyének és család-
jaik, mind az intézmények és a döntéshozó hatalmi szervezetek megtanultak együttélni a hallgatólagosan kialakított-kivívott játékszabályokkal, a második gazdaság „informálisan intézményesült” rendszerével. Mai tényleges kiterjedé-
sét, az életszervezésben játszott szerepét azonban igen nehéz adatokkal illusztrá-
lni. Hiszen a dolog természeténél fogva informális, noha lassan-lassan tu-
domásul vett és mindenki által „bekalkulált” tevékenységi formákról, illetve
életszférákról van szó. Témánk szempontjából mindenekelőtt a második gazda-
ságban való részvétel időbeli vetületei érdekesekek, amelyekről viszonylag hű
képet adnak az országos időmérés-felvételek.

A Központi Statisztikai Hivatal 1977, illetve 1986 folyamán lebonyolított
felvételeiből a hétköznapiok, valamint a hétvége évszakonként változó eltölté-
sének részletes keresztmetszeti képe rajzolódik elénk. Összehasonlítható ada-
tok egyelőre csak a két tavaszi felvételi periódusról állnak rendelkezésre.
Érdemes idéznünk az 1987-ben megjelent összefoglaló kötet bevezető tanul-
mányából:

„Az adatok azt mutatják, hogy mind a mezőgazdasági kistermelésre, mind
a házilagos építkezésre, lakásbambantartásra fordított idő igen komoly mér-
tékben megnövekedett. Közismert, hogy e munkák alapvetően a kiadások
megtakarítását szolgálják, bár a mezőgazdasági kistermelésben – az áruter-
melés viszonylag magas szintje lehetővé teszi a családi jövedelmek ily
módon való kiegészítését is [...] A szélesebb értelmű munkaidőalap⁶ így
végeredményben nem csökkent. Ha ehhez hozzávesszük az aktív keresők
számának [a két időszak között mintegy 200 ezer fős – Sz.J.] jelentős csök-
kenését, akkor megállapítható, hogy az érintett rétegek munkaterhei ko-
moly mértékben növekedtek az utóbbi évtizedben. Továbbá az is
megállapítható, hogy a szélesebb értelmezésű munkaidőalapon belül egyre
növekszik a második gazdaságbeli tevékenységek részaránya, miután 1977-
ben 28,9 százalékot, 1986-ban 35,5 százalékot tett ki.”⁷

A 3. tábla a felnőtt lakosság gazdasági aktivitása szerint mutatja be a társa-
dalmi munkaidőalap változásait. Az adatokból kitűnik – s ez a korai nyugdíjba

vonulás „értelmének” megvilágítása szempontjából kulcsfontosságú –, hogy a tízéves periódus során különösen az *inaktív* rétegek második gazdasági munkateljesítménye növekedett meg. A mezőgazdasági kistermelésre fordított munkaidőalapjuk 1986-os többlete 1977-hez képest nem kisebb, mint 80%-os, a lakásépítés és -karbantartás terén pedig 136 (!) %-os.

3. tábla

A mezőgazdasági kistermeléssel és a háziilagos építkezéssel kibővített társadalmi munkaidőalap

(Éves szinten számított, millió óra)

	1977	1986	A növekedés mértéke 1977 és 1986 között (%)
Szűkített társadalmi munkaidőalap	9984,5	9296,3	-7
Mezőgazdasági kistermelés			
– aktív keresők	1737,5	1896,6	+9
– inaktív keresők	632,0	1737,0	+80
– eltartottak	384,8	375,7	-2
Háziilagos építkezés			
– aktív keresők	266,9	374,7	+40
– inaktív keresők	33,7	79,6	+136
– eltartottak	21,0	17,2	-18
Összesen	13060,4	13177,1	+1

Forrás: *Időmérleg*. Budapest, 1987. KSH.

Ez a helyzet úgy állt elő, hogy – mint az a 4. táblából látszik – egy-egy hétköznapon a nyugdíjas férfiaknak ma már több, mint 60%-a dolgozik a háztáji mezőgazdaságban vagy a családi kiskertben, s az arra fordított átlagidejük 1977 óta csaknem egy órával (4,0-ról 4,8 órára) növekedett. Ennél is jelentősebb az a változás, amit a házépítés, épületkarbantartás időmérleg-adatai mutatnak: a nyugdíjas férfiak napi átlagos részvételi aránya 1977 és 1986 között megduplázódott, és hétköznapjaiknak több mint 4 óráját fordítják e könnyűnek nem mondható fizikai munkára. A nyugdíjas nők esetében a változások kevésbé ugrásszerűek. Figyelemre méltó azonban, hogy az építési munkák (különösen a karbantartás segéd munkái) jelentősen „demokratizálódtak”: a nyolcvanas évek közepén a nyugdíjas asszonyok 1,6%-ának közel napi három óráját kötik le.

A tevékenység fajtája	Részvételi arány %		A tevékenységet ténylegesen végzőkre számított átlagidő (perc)	
	1977	1986	1977	1986
Nyugdíjas férfiak				
Nem mezőgazdasági kereső tevékenység	19,1	20,0	429	432
Háztáji, kisegítő gazdaságban végzett munka	50,0	61,7	240	289
Épület, helyiség karbantartás	2,8	5,4	228	249
Ház, nyaraló építése, bővítése	0,5	1,3	198	250
Nyugdíjas nők				
Nem mezőgazdasági kereső tevékenység	10,0	11,1	359	350
Háztáji, kisegítő gazdaságban végzett munka	36,2	46,5	154	191
Épület, helyiség karbantartása	1,1	1,6	103	166
Ház, nyaraló építése, bővítése	0,3	0,1	60	70

Forrás: Időmérleg. Bp. 1987. KSH.

A (korai) kivonulás a munkahelyekről tehát valóban nem a munka feladását, hanem más területekre való áthelyezését, sőt, intenzifikálását jelenti. Az élet alakításában a családtagok közötti munkamegosztás életciklusuk, illetve munkavégzésük színtere szerint a családi közös életstratégia hosszabb távú berendezésének, a kooperativitásnak, egyúttal pedig a második gazdaság stabilizálódásának fontos jele. De érzékelteti azt az erőfeszítést is, amit az emberek, a családok a válság „kivédéséért” tesznek. Heroikus küzdelem nyomait látjuk ezekben az adatokban. E küzdelemnek azonban ára van. Mégpedig elsődlegesen az érintett korcsoportok – főleg a férfiak – rohamosan romló egészségi állapotában. A „kimélő életmód” propagálása, az egészségmegőrzés programja álszent porhintés ott, ahol választani a gyors elszegényedés vagy a túlfeszített munkával való lábbonmaradás között lehet csak. A hagyományos értékrend is, a mindennapi józan ész is azt diktálja, hogy ameddig a kéz és a láb bírja – *dolgozni kell*.

A középkorú férfiak romló egészségi állapotáról

Az utóbbi években általánosan ismertté vált a sokáig agyonhallgatott tény: a népesség egészségi állapota aggasztóan romlik. Tudjuk: különösen a halálozás

trendjei riasztóak: a mutatók a hatvanas évek közepe óta megállás nélkül emelkednek. A korai halál veszélye mindenekelőtt a *középkorú* férfiakat sújtja. 1985-ben közülük a 40-44 éveseké 202%-a volt (a férfi-halandóság átlagos indexének 142%-os szintje mellett).

Kevésbé ismert ugyanakkor, hogy a halandóság e gyors rosszabbodása a társadalmi és területi különbségek tetemes megnövekedése mellett zajlott le. Néhány tény ennek illusztrálására.

A népszámlálási adatok figyelembevételével kimutatható, hogy az 1970 és 1980 közötti évtizedben valójában csak a *fizikai* dolgozók halandósága romlott: e tíz év során a szellemi foglalkozásúaké szerényen bár, de javult (4%-kal); az átlagmutató 18%-os többletét a fizikaiak halandóságának 23%-os emelkedése okozta.⁸

Az élet kockázatának regionális és települési ollói szintén nagyobbra nyíltak az elmúlt évtizedek során. 1982-ben a Budapesten született férfiak születéskor várható átlagos élettartama két és fél évvel haladta meg az apró falvakban születettekéét. Józan Péter egy nemrégiben írt tanulmányából pedig kiderül, hogy:

„A mortalitás egy városban belül is rendkívüli különbségeket mutathat. Például Budapesten a II. kerületben a férfiak halálozási viszonyai olyanok, mint a Német Szövetségi Köztársaságban élő férfiaké. A VII. kerületben azonban a halandóság már úgy alakul, mintha az itt lakó férfiakat nem néhány, hanem néhány ezer kilométer választaná el a II. kerületiekétől; mintha nem az Erzsébetvárosban, hanem Szíriában élnének.”⁹

Az 5. tábla néhány foglalkozási csoportra nézve mutatja be a legveszélyeztetettebb 35-39 éves korosztály 1980. évi halálozási indexeit. A 122 egyéni foglalkozás alapulvételével számított mortalitási index közül a legalacsonyabb a fővárosi egyetemi tanároké (2,27 ezrelék), a legmagasabb pedig az itt lakó alkalmi munkásoké (58,00 ezrelék) volt. Az élet-kockázat esélykülönbségei a középkorú férfiak e két csoportja között 25,6-szeresek! De a lakóhely és a foglalkozás szerinti egyenlőtlenségek a durvább aggregátumok szintjén is megrendítők: a 35-59 éves falusi fizikai munkások halálozási arányszáma 77%-kal haladja meg a városi szellemiekét.

Nincs ehelyütt módomban arra, hogy behatóan elemezzem azokat az összetett okokat, amelyek a halál veszélyének riasztó növekedése és társadalmi egyenlőtlenségeinek éleződése mögött állnak. Egyetlen vonatkozást azonban – témánk szempontjából vett különös jelentősége miatt – ki kell emelnem. Ez pedig a *baleseteknek* a halál okai között évről évre növekvő súlya.

A 35-59 éves férfiak halálozási arányszámai a meghalt egyéni foglalkozása szerint, néhány foglalkozási csoportban, településtípusonként

(100 000 megfelelő lakóhelyű és foglalkozású férfira számítva)

A foglalkozás típusa	A lakóhely		
	Budapest	vidéki város	község
Bányászati foglalkozások	863,93	1045,47	1244,40
Kohászati foglalkozások	1192,74	1156,67	1262,27
Ipari fizikai foglalkozások átlaga	1011,39	911,86	1068,81
Építőipari fizikai foglalkozások átlaga	816,76	937,70	1233,63
Járművezetők	778,30	683,40	640,40
Segéd munkások	1488,68	1566,11	1826,66
Alkalmi munkások	5799,64	3980,09	3873,07
Műszaki vezetők	536,88	625,00	586,20
Vállalati szövetkezeti, intézményi technikus	640,88	500,22	629,65
Állami, párt- és tömegszervezeti magas beosztású vezetők	377,92	718,68	1937,98
Orvosok, fogorvosok	530,58	442,27	571,75
Felsőfokú tanintézeti tanárok	227,19	501,50	653,59
Közép- és alsófokú iskolák tanárai	888,73	416,66	774,19
Kiadói, újságírói foglalkozások	755,66	1006,03	–
Fizikai foglalkozások együtt:	1088,13	1054,98	1255,99
Szellemi foglalkozások együtt:	760,90	711,50	804,71

Forrás: Halandósági vizsgálatok 4. A halandóság társadalmi, gazdasági, foglalkozási különbségei, 1980. I. Bp. 1987. KSH.

1985-ben csaknem minden ötödik 40 és 49 éves kora között meghalt férfi halálát balesetek okozták. Ezt az ijesztően nagy arányt – még ha a kimerítő magyarázat sok egyéb tényező figyelembevételét követelné is – semmiképp sem függetleníthetjük attól, amit korábban a munkavégzés körülményeinek általános színvonalromlásáról, megterheléseinek, veszélyforrásainak és ártalmainak szaporodásáról láttunk. De persze az agyonfáradás, a hajszoltság, a feszültségoldásra használt alkohol reflexgyengítő hatásai mind megemlíthetők. Végül is – bármilyen árnyalt legyen a tényezők felsorakoztatása, a jelzés világos és egyértelmű: az élet- és munkafeltételek ma tömegesen és elemi módon kockáztatják az emberi épséget. A halálos kimenetelű munkahelyi, otthoni balesetek¹⁰ 100 000 férfira jutó aránya 25 év alatt 116%-kal emelkedett, ugyanezen idő alatt a középkorúaké 200(!)%-kal. S csak kevéssel maradnak el emögött a 60 éven felüliek baleseti halálozásának mutatói: az index értéke 1985-ben 188%-kal volt magasabb az 1960-asnál. Ezeknek az adatoknak a láttán pedig az igazi kérdés az: vajon nem elemi önvédelem-e, ha az emberek egyszerűen életösztönükre hallgatva, megteszik, amit védekezésként tehetnek, és megpróbálják mérsé-

kelni a terheket, amelyek valóban nem elviselhetőek, sőt, százezres méretekben nem túlélhetőek? A „korai kivonulás” jellege – a maga összes ellentmondásával együtt – alapvetően erről, a túlélés igényéről szól.

A leszázalékolásról¹¹

A magyarországi nyugdíjrendszer – összhangban a foglalkoztatáspolitikáról korábban leírtakkal – a nyugugalomba vonulást nemigen honorálja. Mind a nyugdíj-jogosultság feltételei, mind a nyugdíj rendkívül alacsony színvonala elvben a végső határokig való munkavállalásra „ösztönöznek”. Csakhogy a valóságban az „ellenérdekeltség” mozzanatai a központi intenciókat keresztetik. Az érdekek és szándékok ütközésének terepuma a rokkantnyugdíjak vádaktól, orvosok és betegek gyanúsítgatásától, engedményektől és szigorításoktól terhes rendszere.

Magyarországon 1985-ben 404 900 rokkantnyugdíjas volt. Ez a szám az 1970-esnek 231%-a. A rokkantnyugdíjasok a nyugdíjas népesség több, mint egyötödét jelentik. A 6. tábla adatai jól mutatják, hogy a leszázalékolás nem sporadikus jelenség. 1970 és 1984 között a 30 éven felüli férfiak valamennyi korcsoportjában nőtt a rokkantnyugdíjasok részaránya. Az igazi ugrás a nyugdíjkorhatár előtti 5 évben következik be. A nyolcvanas évek közepén minden harmadik 55-59 éves férfi nyugdíjas már, s ez az arány duplája az 1970-esnek.¹²

6. tábla

A nyugdíjkorhatár előtt nyugdíjazottak aránya korcsoportonként és nemenként a mindenkori kereső (aktív + inaktív) népességén belül (%)

Életkor	Férfiak			Nők		
	1970	1980	1984	1970	1980	1984
14-19	0,0	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0
20-24	0,1	0,3	0,4	0,1	0,2	0,3
25-29	0,3	0,5	0,5	0,3	0,5	0,5
30-34	0,7	0,9	1,0	0,8	1,0	0,9
35-39	1,3	1,6	2,0	0,5	2,2	2,0
40-44	2,2	3,3	3,5	2,0	3,6	3,4
45-49	3,9	6,6	6,6	4,2	7,1	6,9
50-54	7,5	13,2	13,2	9,6	15,1	15,5
55-59	14,7	27,3	29,5	–	–	–

Forrás: Az 1970. és 1980. évi népszámlálás, valamint az 1984. évi mikrocenzus adatai alapján végzett saját számítások.

Hangsúlyozni kell, hogy mindez nem valamiféle tömeges munkaszabotázs vagy visszaélés eredménye. Egyrészt, mert – mint láttuk – az emberek a nyugdíj mellett is sokat, sőt, egyre többet dolgoznak. Másrészt – és ez a jelenség legfőbb ellentmondása – az egészségügyi statisztikák meggyőzően mutatják, hogy a rokkantosítás „népmozgalma” mögött valóban az egészségi állapot tömeges rosszabbodása áll. Csakhogy a megromlott egészségi állapot – a köznapi értékrend és a kemény anyagi kényszerek mellett – nem általában tesz munkaképtelenné, hanem a munkaképtelenség az *adott* feltételek és körülmények között végzendő munkákra vonatkozik. Minthogy a beteg embert – választék híján – ritkán lehet könnyebb, kímélőbb munkakörben elhelyezni, az aktív dolgozók számára nem áll nyitva a részmunkaidős foglalkoztatás lehetősége, aki munkavállaló, azt nem lehet kivonni a negyedévi hajrák, a túlórák alól, nemigen változtatható a munkarend stb., a beteg ember egészségi állapotáért felelős orvos nemigen tehet mást, minthogy páciensét tartósan keresőképtelenné nyilvánítja, és előbb-utóbb leszázalékolását kezdeményezi. Plasztikusan fejezik ki ezt a konfliktusos helyzetet a leszázalékolás diagnózisai. 1985-ben az új rokkantnyugdíjasok 63%-át szív-érrendszeri, illetve mozgásszervi betegségek, valamint pszichiátriai problémák (mindenekelőtt neurotikus panaszok) miatt nyilvánították nyugdíjassá.

Ugyanakkor a növekvő társadalombiztosítási kiadások és (egyes területeken) a krónikus munkaerőhiány közepette a rokkantosítás rendszere körül éles társadalmi harcok folynak. Az ütközések intenzitását jól jelzi, hogy 1985-ben a 71 300 új igényelésnek mindössze a felét (36 200 személy kérvényét) hagyták jóvá a döntéshozó orvosszakértői és társadalombiztosítási szervek. 28 500 esetben (az összes benyújtott igénylés 40%-ában) a munkaképesség csökkenés mértékét 67%-osnál kisebbnek találták, márpedig – tudjuk – nyugdíj csak 67% felett jár. További adalék, hogy csupán 6600 esetben találtak a munkaképesség elvesztése véglegesnek, 64 700 beteget a hatóságok egy-két éven belüli felülvizsgálatra rendeltek, hogy bizonyos idő múltán lehetőség szerint újra „munkába állítsák” őket. Mindemellett a leszázalékolás mértékét időről időre szigorú adminisztratív korlátozások igyekeznek visszaszorítani. A számadatok azonban azt jelzik, hogy a kontroll e formái a folyamatot nem állítják meg, legfeljebb a bizalmatlanság és a gyanúsítgatás légkörét mérgesítik tovább.

Pedig a leszázalékolás nem az orvos és a beteg belügye. Egyrészt komoly *gazdasági* érdekek fűződnek hozzá. Mindenekelőtt *vállalatiak*. Hiszen az alacsony bérek és a bérszabályozás kötöttségei mellett a munkahelyeknek – hogy „belül” a gazdálkodás szükségleteihez igazodó forrásokat teremthessenek – elemi érdekük fűződik az éves bérmaradványokhoz. Márpedig azok elsőrendű forrása táppénzen lévő, illetve a leszázalékolás 6-9 hónapig tartó eljárásait éppen végigjáró dolgozóik bére.

De a *központi* érdekek sem mellőzhetőek. A mind több feszültséget generáló létbizonytalanság és munkanélküliség mellett egyes dolgozói rétegek magas táppénzbevételi és leszázalékolási aránya teremt lehetőséget mások – legalább átmeneti és szerződéses – foglalkoztatására. Ez a „csere” – ha az egyének számára nem is megoldás, de – formálisan csökkenti a munkanélküliséget, s így az „igazi” munkahelyteremtésre irányuló társadalmi nyomást. Arról azután nem

is szólva, hogy a nyugdíj még mindig összehasonlíthatatlanul „olcsóbb”, mint az emberhez méltó munka feltételeinek sokmilliárdos beruházásokat igénylő programja volna.

Mindezt azért kell hangsúlyoznunk, mert manapság ijesztően sokszor hangzanak el a társadalom különböző csoportjait – így a „fellazult munkaerőcsú” rokkantakat – illető vádak. E vádak a rendszer működéséből fakadó problémákat individualizálják. S bár írásomban azt igyekeztem hangsúlyozni, hogy a munkahelyekről való „korai kivonulás” mindenekelőtt az emberek csendes szabadságharcának terméke és eredménye, ez nem változtat azon, hogy e szabadságharc folytatása az államnak és a gazdaság adott működésének is érdeke. Aki tehát ebben ma a feltételek alapvető változtatása nélkül „rendet” kíván csinálni, az – akár tudja ezt, akár nem – elnyomást, kiszolgáltatottságot, politikai feszültséget és – nem utolsósorban gazdasági zavarokat teremt.

Jegyzetek

- ¹ Az eddigiekben hivatkozott adatok forrása: az 1970. évi népszámlálás, illetve az 1984. évi mikrocenzus adatai alapján végzett saját számításaim.
- ² A nemzetközi trendekkel vág egybe az is, hogy hasonló aránycsökkenés a nyugdíjkorhatárt közelítő nők foglalkoztatottsága terén nem figyelhető meg. Bár – mint az előbb láttuk – a korai nyugdíjazás a nők körében is terjed, de az egyelőre párhuzamosan halad a megfelelő korosztályok foglalkoztatottságának bővülésével.
- ³ Persze igaz az, hogy egy – kisebb – részük (mintegy 24-27%-uk) a nyugdíj mellett az első gazdaság munkahelyein (is) vállal újra munkát. E másodlagos (többszörfős munkaidős) munkavállalás feltételei és körülményei azonban lényegesen különböznek korábbi, teljes munkaidős foglalkoztatásuktól, s ennyiben sok hasonlóságot mutatnak a nyugdíjasok – az előzőnél jóval kiterjedtebben gyakorolt – második gazdaságbeli munkavégzésével. E munkavállalás az esetek többségében részmunkaidős, s mind a munka kötöttségeit, mind a betöltendő munkakörre vonatkozó előírásokat, mind a munka körülményeit illetően a feltételek általában rugalmasabbak korábbi „teljes” foglalkoztatásukénál. Ebben persze fontos szerepet játszik, hogy a nyugdíjasok foglalkoztatásához a vállalatoknak, intézményeknek másfajta érdekeik fűződnek, mint a teljes munkaidős foglalkoztatáshoz. Nyugdíjas munkavállalóik körének kiterjesztésével vagy csökkentésével befolyásolni tudják belső munkaerőhelyzetüket, továbbá, a kifizetett alacsony bérek révén – a bérszabályozás kötöttségei közepette – némi mozgásteret nyernek az „igazán fontos” munkaposztokon lévő dolgozóik jobb megfizetésére. Mindez „rugalmisítja” belső gazdálkodásukat. Ráadásul úgy, hogy közben jól tudják – az érintett nyugdíjasok legalább minimális megélhetésének biztosítása nem az adott vállalat, hanem a társadalombiztosítás felelőssége.
- ⁴ Ez persze nem zárja ki (sőt, feltételezi), hogy a felnőtt lakosság teljes körű munkavállalásának előmozdítása egy, a maga nemében koherens gazdaságpolitika, gazdaságfejlesztési stratégia, szociálpolitika és ideológia szempontjait követte. A politikai cél

primátusa éppen e szervesen egybeépült ideológia, gazdaságpolitika és szociálpolitika révén volt érvényesíthető.

- 5 A felvétel „hátrányos munkahelyi körülményként” a következőket vette számításba: egészségre ártalmas munkahely; túlóra; elbocsátástól való félelem; többműszakos munkarend; egyéb hátrány.
- 6 A szélesebb értelmezésű munkaidőalap az időmérlegadatokból becsült, éves szintre számított társadalmi munkaidőalap, amely felöleli az aktív keresők főfoglalkozásként végzett munkájából, illetve a lakosság nem-mezőgazdasági jövedelemkiegészítő munkájából kalkulált „szűkített társadalmi munkaidőalapon” kívüla mezőgazdasági kistermelés és a házilagos építkezés időráfordításait is.
- 7 *Időmérleg.* (A magyar társadalom életmódjának változásai az 1977 tavaszi és az 1986 tavaszi időmérleg felvételek alapján.) (A bevezető tanulmányt írta Harcsa István és Falussy Béla). Bp. 1987. KSH.
- 8 A számításokat bővebben bemutattam *Az egészségügy betegségei* című könyvemben. Bp. 1986. KJK.
- 9 Józán Péter: Halandóságunk a nyolcvanas években. In: *Arat a magyar*. Bp. 1988. (A *Szociálpolitikai Értesítő* és a Fejlődéstanulmányok sorozat különszáma).
- 10 A végzetes kimenetelű balesetek között a nyolcvanas évek eleje óta a közlekedési balesetek aránya csökken.
- 11 A korai kivonulásnak a társadalombiztosítás jelenlegi szabályozása mellett két csatornája van: a kordedvezményes nyugdíjazás és a leszázalékolás. A kordedvezmény a „különösen” nehéz feltételek között dolgozók bizonyos csoportjait illeti meg. Ma mintegy 100 olyan munkakör van, amelyben a korai kivonulás e módjára lehetőség nyílik. A kör bővítését időről időre egyes szakszervezetek harcuk zászlajára tűzik. Az általános munkaerőhiány – a munkanélküliség megjelenése által nem mérsékelt – nyomása mellett azonban e gyenge szándékok a foglalkoztatáspolitikai kemény falába ütköznek. Az 1984-es mikrocenzus adataiból kiszámítható, hogy a 60. életévük betöltése előtt nyugdíjazott férfiak nem egészen egyharmada „kordedvezményes” nyugdíjas. A kivonulás e formája igen rugalmatlan, s nem igazodik sem az egészségi állapot, sem a munkaerőhelyzet változásai diktálta szükségletekhez. Ezért mind a munkáltatók, mind a munkavállalók érdekei (illetve azok időnkénti ütközése) elsősorban a másik forma, a *leszázalékolás* körül összpontosulnak.
- 12 A nők körében a tendenciák hasonlóak, bár a rokkantnyugdíjasok arányai jóval alacsonyabbak.

Novák Mária

Munka – munkahely – rokkantság

Bevezető

Magyarországon az egészségkárosodások okaiként mindeddig három magyarázatot említettek meg: *a társadalomrovoostanit, a pszichoszociálist és az életmód-moddellbetit.*¹

Lényegét tekintve mindegyik irányzat képviselői igyekeztek jó magyarázatot adni a megnövekedett morbiditásra, mortalitásra, rokkantosításra. E magyarázatok elfogadása vagy tagadása aszerint változott, hogy az adott politikai hatalmi elit érdekeinek melyik felelt meg leginkább. E három közül az utóbbi lett a legnépszerűbb, amely a népesség egyre romló egészségi állapotát a helytelen emberi magatartásban, életmódban (túlzott italozás, dohányzás, egészségtelen táplálkozás, kevés mozgás stb.) vélte megtalálni. Az egyéni felelősség ilyen módon történő középpontba állításával sikerült elterelni a figyelmet azokról a tényleges problémákról – s ezáltal az egészségügyi kormányzat felelőségéről is –, amelyek a társadalom, a gazdaság majd minden területén jelentkeztek. Valóban csak a „helytelen egyéni magatartás” az oka annak, hogy ennyi egészségében megrokkant ember van hazánkban?

E kérdéstől vezérelve kezdtük el a rokkantsághoz vezető okok kutatását, amelynek keretében feltártuk a rokkantak életmódját, életvitelét, rehabilitációs lehetőségeit is. A SZEKI-ben 1982-ben elindított országos reprezentatív felvétel 1260 aktív korú nyugdíjasra terjedt ki. Kutatási célunk volt megismerni az aktív korú rokkantnyugdíjasok életét, egyéni, társadalmi gondjait, mindennapi emberi problémáit, s ezek ismeretében feltárni, retrospektíve értelmezni a tartós egészségkárosodáshoz, rokkantsághoz vezető okokat.

Mivel a téma szempontjából nem tartottuk elegendőnek csupán a statisztikai adatfelvételt, magnetofonnal is felkerestük a vizsgáltak egy részét és esettanulmányt készítettünk. Mintegy száz esettanulmány alapján próbáltuk a rokkantosítás előzményeit feltérképezni, különös tekintettel arra, hogy a rokkantak

hogyan értékelik önmaguk, valamint szűkebb és tágabb környezetük felelősségét.

Nem „elavult” a 80-as évek eleji vizsgálat eredményeit, következtetéseit, egyáltalán a rokkantügyet a 90-es évek elején újból „előrán cigálni”? Egyáltalán nem, mert az utóbbi néhány évben nem várt méretekben növekedett meg hazánkban az egészségükben tartósan károsodottak száma. A közelmúlt teljes gazdasági csődje, az ezzel kapcsolatban fellépő fejtelenség, a munkahelyek számának rohamos csökkenése, a munkanélküliség, a létbizonytalanság megnövelte a rokkantnyugdíjba kényszerülők számát és a morbiditásokat. Míg 9 év alatt, 1980-1989 közt az újonnan megállapított rokkantnyugdíjasok száma mindössze 16 900-zal nőtt, addig ebből 11 000, vagyis a 9 éves időszak új rokkantnyugdíjasainak 65%-a 1987-1989 közé esett.

Új rokkantnyugdíj megállapítások az elmúlt tíz évben

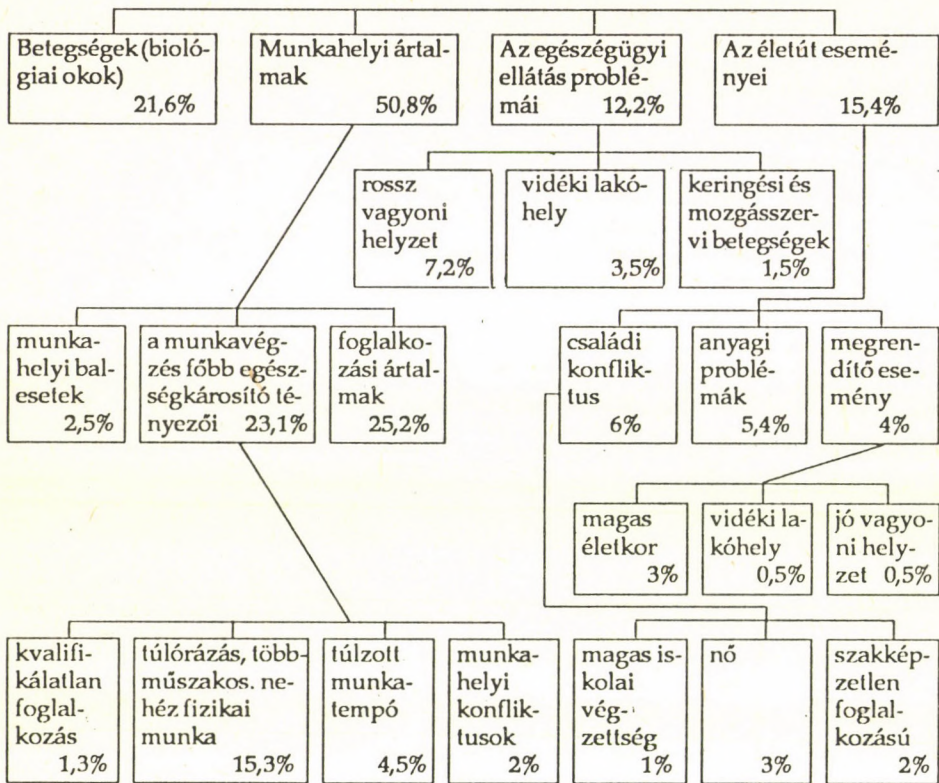
Év	Szám (ezer)
1980	36,2
1981	36,7
1982	37,6
1983	37,4
1984	39,9
1985	41,2
1986	39,9
1987	42,1
1988	45,0
1989	53,1

Forrás: Társadalombiztosítás 1989.

A rokkantak életútját, életmódját tanulmányozva megállapítottuk, hogy a rokkantságok okai – kivéve a biológiaiakat – maguk is jelzik, hogy mögöttük „társadalmunk betegségei” rejlenek. E betegségek szemléltetése végett kidolgoztunk egy olyan modellt, amely az okokat három hierarchikus szintre helyezi és indexekkel számszerűsíti.

Az öröklött és szerzett betegségek, a munkahelyi ártalmak, az egészségügyi ellátás problémái, az életút eseményei mint első szintű okok számszerűen is adóttak. Belőlük számos más ok is levezethető. Azonban az első szintű és a belőlük levezetett okok között kölcsönös összefüggés is van. A szintekre sorolt okok együtt és külön is előidézői lehetnek a tartós egészségkárosodásnak, a megrokkánásnak. A másod-, illetve harmadszintű okok számszerűsítését statisztikai becslés és többváltozós lineáris regresszió-számítás segítségével végeztük. Számítási eredményeink, a tartós egészségkárosodás társadalmi okai a következő ábrán tekinthetők át:

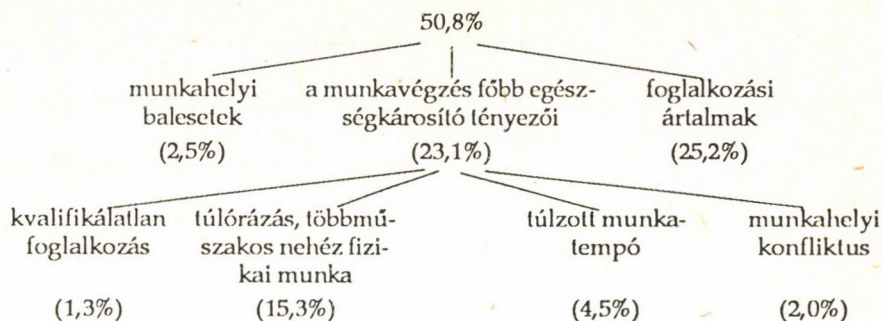
A rokkantsághoz vezető társadalmi okok

Az alábbi tanulmány keretében a legnagyobb súlyú, számos egyéb faktoralral összefüggő „elsősztintű” okra, a *munkahelyi ártalmakra* koncentrálunk, mivel ez az összetevő igen jól érzékeltette a munkaerőpiacon lezajlott mozgásokat, s jelezte azokat a problémákat, amelyek megoldatlansága, különösen a megváltozott gazdasági, társadalmi körülmények közepette a rokkantak számának további növekedését eredményezte. Még egy előzetes megjegyzésünk van. A helyzet tragikus voltának érzékeltetésére a matematikailag kiszámított modelleken kívül igen fontosnak tartottuk az esettanulmányok élő anyagát is közreadni. A számok, statisztikák mögött ugyanis emberi sorsok rejtőznek.

A munkahelyi ártalmak lényeges elemeit a következő oldalon látható modellel szemléltetjük:

Munkahelyi ártalmak

Amint az ábra mutatja, a munkahelyi ártalmak egyik, a foglalkozási ártalmakkal csaknem azonos súlyú alkotóeleme a munkavégzés főbb egészségkárosító tényezői: 23,1%-kal növelték az emberek rokkantságra jutási esélyeit. E tényezők az alábbi faktorokra voltak visszavezethetők:

– A gyakori és mértéktelen *túlórázás*, nehéz *fizikai munka*, *több műszakban való dolgoztatás* (15,3%).

(R.S.-né 33 éves, szakképzetlen, idegrendszeri betegségben szenved. Sokat és tartósan túlórázott, nehéz fizikai munkát végzett. Munka közben összeesett, azóta beteg, nehezen, bicegve jár.)

„... Az előző helyemen 1969-ben 1 220 Ft-ot fizettek. Ezért a pénzért jártunk reggel hét órától ötig, egész hónapra keresztül, még a hétvégeken is. Nagyon kevés volt az 5,50-es órabér. Hiába kértük az új normát. Akkor azt mondtuk, nem megyünk ebbe bele és itthagyjuk. Itt, ahol megbetegedtem, fölvettek bennünket hét forinttal, utána lett kilenc forint az órabérünk. Na ez volt aztán a nehéz, fárasztó munka, mert mi (nők) szedtük le azokat az óriási kigyóuborkákat – nem tudom tetszett-e már látni ilyet? –, jó nagy ládába raktuk, hurcolásztuk föl a teherautóra. Ott lemértük, mert ott volt a mázsa. Aztán vittük a ládákat és sorba fölstuccoltuk. Mire jött az újabb teherautó, az üvegházból kihordtuk, fölpackoltuk ... Kaptam egy idegszálbénulást ...”

(S.I.-né 38 éves, érettségizett, légzőrendszeri betegségben szenved. Sokáig dolgozott több műszakban. Sokat túlórázott. Jelenleg gyakran fullad, nem bírja a városi levegőt, de anyagi helyzetük miatt képtelenek elköltözni. Betegségét szégyelli és azt is, hogy rokkantnyugdíjas.)

“... Én 1951-ben kezdtem általános iskolába járni. A 7. osztályban megbuktam, abbahagytam az iskolát. Még nem voltam 15 éves, amikor elmentem a MOGÜRT-be, majd rögtön utána az Izzóba segédmunkásnak. Itt tizenkét évet dolgoztam különböző munkakörökben. Segédmunkás, aztán betanított munkás, majd ponthegeztő lettem. Először kettő,

majd három műszakban dolgoztam. Nagyon sokat tizenkét-tizenhárom órátam. Közben elkezdtem a gimnáziumot járni. 1966-ban érettségiztem le, jelesen. Időközben átkerültem a présműhelybe, ahol először három, majd öt gépen dolgoztam. Ez nagyon nehéz munka volt. Nagy volt a por és a zaj. Összesen tizenkét évig dolgoztam ott. Elég volt ... 1970-ben lettem beteg, más munkahelyre mentem, de a leszázalékolást így sem úsztam meg ..."

– Arányaiban másodikként ezt követi a *túlzott munkatempó*, ami önmagában 4,5%-kal emelte a rokkantság lehetőségét. A bemutatásra kerülő további két esettel azt kívánjuk szemléltetni, hogy a túlmunka néha a munkavállaló hibájából is bekövetkezhet. Azonban a legtöbb esetben a munkáltató a felelős.

(T.S. 58 éves szakképzett férfi, csontváz és izomrendszeri betegségben szenved. A túlzott munkatempó, a rossz munkahelyi körülmények és önmaga nem kímélése vezetett rokkantságához. Több évi ágyhozakötöttség után bottal, nehezen, de már jár.)

„... Utolsó munkahelyemre, a Pécsi Állami Gazdasághoz 1958-ban kerültem motorszerelőnek, adagolósna. Szép munka volt. Képzeld el egy borzalmas roncstelepet, ahova a környékről az összes rissz-rossz gépet összehordták, leszórták az udvarra. Volt abban Hoffer K-25-ös lánctalpas, Csepel stb. Ebből kellett nekünk működő gépeket csinálni. Nem kíméltem magamat, dolgoztam éjjel-nappal a szabad ég alatt, sokszor zuhogó esőben, hóban. Pufajka akkoriban még nem járt, így, amikor bőrig áztunk, rögtön ránk fagyott a ruha. Melegedni egy műhelykocsiban tudtunk, ahol kályha nem volt. Sokszor Csepel teherautón vittek bennünket a földekre gépet javítani. Ott sem volt fűtés, majdnem levitt bennünket a jeges szél a platóról. Tudja, akkoriban az őszi szántási szezon gyakran decemberben is tartott. Szerettem itt dolgozni, hajtottam magamat és közben nem törődtem az egészségemmel. Tönkrementem. Amikor úgy nézett ki, hogy nem fogok tudni többet járni, a feleségem *elvált* tőlem. Szerencsére a mostani feleségem mellém állt, amikor nagy beteg voltam ...”

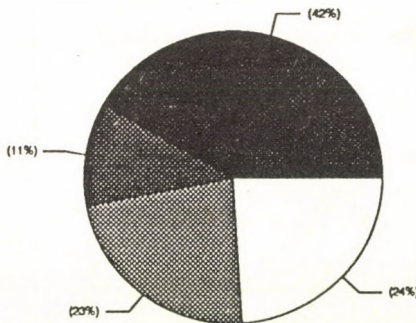
(A Pécsi Állami Gazdaságtól kapott szolgálati lakást el kellene hagyniuk, de nincs hova költözniük! A Gazdaság T.S.-t néhány éve „jóhiszemű, jogcím nélküli” lakónak nyilvánította. Ez nagyon bántja a rokkantat. Szerette volna részletre megvenni a lakást, de neki nem adják el, elcserélni pedig nincs lehetősége.)

(V.I.-né 38 éves. Kereskedői szakvizsgával rendelkezik, idegrendszeri megbetegedése miatt került rokkantnyugdíjba. Egészen fiatal kora óta embertelenül túlhaszolta a munkaadója. Egyetlen munkahelyén, munka közben esett össze. Ekkor derült ki, hogy gyomra kilyukadt, amit azonnal meg is műtöttek. Jelenleg nagyon leromlott állapotban van.)

„...Az biztos, hogy mindenképpen közrejátszott a munkahelyem és a munkám abban, hogy ide jutottam. Fiatalon kezdtem el a kereskedelem-

ben dolgozni, még 15 éves sem voltam. Sokszor már reggel négy órakor kint álltam a piacon és árultam a pulykát, kacsát akár egy kofa ... Hát azért, mert a vezető azt kívánta. Azt mondta »Jónás – ez a leánykori nevem – te most a piacra mész!« És én mentem a piacra. És ott árultam addig, amíg el nem adtam egy pótkocsis teherautóról az összes kacsát, pulykát. Sokszor alig álltam a lábamon a végén. A fejem meg zsongott a számoktól. De én nem szóltam, nem is mertem vitatkozni. Ha kellett, presszós voltam, ha kellett, pénztáros, és boltvezetőnek is kineveztek. Ha úgy hozta a helyzet, elvégeztem az adminisztrációt, de zokszó nélkül takarítottam is. Mert volt olyan, hogy hajnaltól ledolgoztam a nyolc órát a pénztárban és már mentem volna haza, amikor szóltak – nem is egyszer –, hogy beteg az adminisztrátor, a tablót meg kell csinálni. Nem vitatkoztam, hanem fölmentem az »irodába« és nekiálltam, hogy az egyhetes forgalmat, másfél milliót tételenként besorozzam, összeadjam, kivonjam. Az irodát persze úgy értse, hogy volt egy összetákolat asztal, amit rekesszel választottak el a bolt többi részétől. Egyik reggel összeestem a pultnál, elvesztettem az eszméletemet. Átvittek a sebészetre, fölnyitották a hasamat, s akkor derült ki, hogy teljesen lyukas a gyomrom. Ekkor egy életmentő műtétet csináltak. Utána visszamentem dolgozni, de a munkámban nem könnyítettek, azt kellett csinálnom, amit 15 évig. Tizenkét kilót fogytam és néha majd megzavarodtam a fájdalomtól. Ismét megoperáltak és akkor derült ki, hogy nyombélfekélyem is van. Később az idegeim mondták fel a szolgálatot ...”

A szív- és érrendszeri megbetegedéshez vezető legfontosabb okok

- munkahelyi ártalom
- munkával, munkahellyel kapcsolatos probléma
- öröklött betegségek
- egyéb, valamint az egészségügyi ellátás problémái

– A munkavégzés főbb egészségkárosító tényezőin belül a harmadik helyen álltak a *munkahelyi konfliktusok*, amelyek 2%-kal emelték a rokkanttá válás valószínűségét. Arányszámuk nem nagy, azonban mégsem hagyhatók figyelmen kívül. A rokkanságot a munkával, munkahellyel magyarázók között ugyanis a legtöbb volt a *szív- és érrendszeri*, valamint a *neurotikus* beteg, ami többnyire a vezetőik és a beosztottak közti, és a munkahelyi hierarchiában szerepet játszóak egymáshoz fűződő rossz viszonyával állt összefüggésben.

(H.J. 38 éves egyetemet végzett férfi. Munkahelyi konfliktus miatt idegileg kikészült, ezért leszázalékolták.)

„... Örültem, amikor főagronómus lettem a tsz-ben. Boldogságom nem tartott sokáig, mert jöttek a bajok. Viaskodtam a brigádvezetőkkel, hogy ne engedjék lógni a traktorosokat, hadakoztam az elnökkel és helyettesével, mert különböző helyi hatalmasságoknak ajándékoztattak a tsz vagyonából. Húst, bort, üdülők felépítéséhez munkát, ingyen fuvart. Nekem meg odavetették: egyezkedj a főkönyvelővel, ti találjátok ki, hogyan lehet pótolni, amit ellenszolgáltatás nélkül kiadtunk. Nem kártyáztam, nem vadásztam velük, kiközösítettek. Idegileg kikészültem, majd 1974-ben agyérgörcsöt kaptam. Egy évre rá leszázalékoltak ...”

– A *kvalifikálatlan* foglalkozás is olyan faktor volt, ami nemtől függetlenül vezetett el a rokkantsághoz. Az alacsony státuszúak ugyanis egyrészt kevesebbet veszíthettek, másrészt sok választási lehetőségük sem volt a munkák között. Szívesebben vállalták a rokkantositást. A kvalifikálatlanokkal ellentétben szellemi foglalkozású igen kis arányban fordult elő közöttük. Ez arról tanúskodik, hogy a rokkantositás mechanizmusa erősen összefügg a társadalmi státusszal, a munkaerőpiacon elfoglalt helyzettel. Minderről a továbbiakban még részletesen beszélünk.

A tartós túlórázás, a több műszak, a nehéz fizikai megterhelés, az erőltetett, hajszolt munkatempó együttes jelenléte esetében a rokkantságra való esély már 20%-ra volt tehető. E tényezők objektív megléte vitathatlan, hiszen a bemutatott esetekben rokkantjaink az igénybevétel terhét jóval nagyobbak érezték saját teljesítőképességüknél. A fentiekben leírt munkavállalásra – a legtöbb esetben – az objektív körülmények kényszerítették az embereket. Társadalmi, gazdasági és réteghelyzetük ezt tette lehetővé számukra, illetve a település másfajta munkavállalásra nem adott lehetőséget. Több esetben a munkáltatók helytelen szemlélete, a szervezetlenségből adódó hiányosságok, nemtörődőségek miatt kényszerültek erejüket meghaladóan, betegségeiket előidéző körülmények között végezni munkájukat.

A munkahelyi ártalmak számszerűen kisebb, de figyelmen kívül nem hagyható csoportját alkotják a *munkahelyi balesetek*, mivel ez igen szorosan összefügg az előzőekben tárgyaltakkal. Aki naponta nehéz, megerőltető fizikai munkát végez, sokat túlórázik, időnként vagy gyakran dolgozik megfeszített munkatempóban, túlhajszolja magát, annak bizonyos idő után lankad a figyelme (olykor teljesen kihagy), s ekkor – ha a körülmények is olyanok – könnyen megtörténhet a baleset.

(S.F.-né, 40 éves, szívbeteget, alacsony iskolázottságú, rokkantnyugdíjas.)

„... Nagyon nehéz munka volt. Előfordult, hogy elaludtam munka közben és a többiek nem mertek szólni, mert éppen papírt raktam a gépbe és attól féltek, ha feljédek, a kezem rakom be. Nagyon nehéz volt az a tíz év. De kérdem én, hova tudtam volna menni, nem volt nekem szakmám ...”

A munkahelyi baleseteknek azonban sokszor jóval összetettebb okai is vannak. Ma még a szakemberek körében is vita tárgya, hogy ezek mennyiben tulajdoníthatók a tárgyi feltételek hiányának (megfelelő és korszerű védőberendezések), illetve az emberi tényezőknek (személyiség, tudatlanság, magatartásbeli problémák).

(S.B. pék, 40 éves, mozgássérült férfi. Munka közben érte baleset, amely egyértelműen a védőberendezés hiánya miatt következett be, mégis őt üldözik. Szinte a házából se mer kimozdulni, elkeseredett, megfélemlített. Emberileg és idegileg a családja is kikészült, mert ő megpróbált az igazáért harcolni.)

„... Jó pénzt ígértek a vezetők. Meg is találtam a számításomat. Igaz sokszor elnézték, hogy a három műszakot is végigdolgoztam egyfolytában. A baleset napján nem jött be egy dolgozó és nekem kellett helyette dagasztani. Dagasztottam már máskor is. Amikor a második csészével dagasztottam, akkor történt a baj. A csésze biztonsági berendezése, a beakasztója már régóta *nem volt jó* és a csésze kivágódott. Próbáltam megtartani, a többiek közben kiabáltak, hogy engedjem el és ugorjak félre, a társam is így szokott, de lehet, hogy az ijedség is közrejátszott. Egyszerűen nem tudtam a csészét elengedni. Nekivágott engem egy másik csészének. A térdemet, meg a gerincemet ütöttem meg. Vizes törülközőt tekertem a lábomra és fél lábon állva csináltam végig a műszakot ...”

Egyértelműen bizonyított, hogy a munkahelyi baleseteknél a dolgozó rendszerint elismeri a felelősségét. Gyakran akkor is, amikor annak kialakulásában alig volt vétkes. Ennek ellenére a rokkantakkal folytatott beszélgetések arról győztek meg bennünket, hogy a *munkáltató felelősségét* gyakrabban kell az első helyre tennünk. Többek között azért is, mert a legtöbb balesetnél vagy a védőberendezés vagy az emberi törődés, odafigyelés hiányzott.

Az is világosan kiderült, hogy a balesetek bizonyos társadalmi réteghez tartozókat sújtottak. Többségük alacsony iskolai végzettségű, alacsony intelligenciaszintű segéd- vagy betanított munkás volt. A balesetet szenvedettek 52%-a a bányaiiparból, 26%-a a gépiparból, 11%-a az építőiparból került ki. Sajnos a teljesen elavult technikák ezen iparágaknál a leggyakoribbak, ami a balesetek számát csak növeli.

A munkahelyi balesetet szenvedettek többen éltek kétlaki életet. Noha gyökereiben megmaradtak a mezőgazdaságnál, a biztosabb jövedelmet jelentő ipari munkát is fővállalták. Elsősorban a rövidebb vagy hosszabb távra ingázók között fordultak elő munkahelyi balesetek.

(B.B. 58 éves bányász, mozgássérült. A munkahelyén szenvedett balesetet. Munkája és balesete következtében megromlott családi viszonya, elvált. Jelenleg távol a családjától, betegen, eltartási szerződést kötött egy kis szobáért. Ott él.)

„... Én 27 és fél évet a dorogi szénbányánál dolgoztam. Ünnepeken és hét végén mindig lent voltam a mélyben. Az utóbbi időben – 56 után – a bánya annyira le volt robbanva, hogy ott csak tönkre lehetett menni. Félelmetes volt már lemenni. Aztán én is elkezdtem félni, nem magam miatt, a többiek miatt. Mert kérem, a termelésnek mennie kellett, hajtottak bennünket. Hogy miképpen oldjuk meg a lerobbant körülmények között, senkit nem érdekelt. Nekünk – lőmestereknek – mindenhová be kellett bújni szénért, s ha húsz méteres körzetben nem találtam, akkor robbantani kellett, ha olyan volt a réteg. Egyik alkalommal 21 méternél volt a gáz, na ugye ezt én már nem tudhattam, nekünk olyan primitív műszerünk volt, hogy azzal aztán semmire sem mentünk. Pedig a mi bányánk másodosztályú volt, adtak egy lámpát, aztán gyerünk...”

Az elmúlt években egyre több olyan statisztika került publikálásra, amely a munkahelyi balesetek terén bekövetkezett javulást adja hírül.² A statisztikák ugyan javultak, de az állapotok alig. A vizsgálatban résztvevő rokkantak többsége még évek múlva is megrendítően és elítélően nyilatkozott arról, hogy esetükben a munkáltató hogyan próbálta eltusolni a munkahelyi balesetet. Találkoztunk olyan esettel is, melynek szenvedőjét nem tudva megvesztegetni, megfélemlíteni, üldözni igyekeztek. Legtöbb esetben a dolgozó meggyőzősével éltek, tudva azt, hogy az illető tájékozatlansága – alacsony intellektusa – miatt elfogadja azt, amit a munkáltató ajánl.

(S.B. pékkel történt baleset folytatása)

„... Volt itt a faluban egy Julika nevezetű asszony, a nőtanács elnöke. Ő mindig biztatott, hogy ne hagyjam magam. Nem szabad az ilyesmit elhanyagolni, mert még nem tudhatom, mi történik velem a baleset folytán, talán járni sem tudok majd. Először írtunk egy utólagos jegyzőkönyvet azokkal a munkatársakkal, akik a balesetet látták. A kollégák aláírták. Ezután egyenként behívta őket magához a baleseti ügyintéző. Hogy mit mondott nekik azt én nem tudhatom, de lényeg, hogy sorban vonták vissza az aláírásukat. Ezután a jegyzőkönyvet elvették tőlem és ezzel megindult a kellemetlenségek sorozata. Pedig a szövetkezet elnökét nem is kevertem bele az ügybe, mert tőle mindig félttem. De hiába, így is elég bajom lett, amiért ugráltam. Kezdetben, hogy nyugton maradjak, adtak beutalót, a legnagyobb kitörésemre pedig egy nyugati szakszervezeti utat akartak adni nekem. Ingyen. Nem fogadtam el, azt gondoltam, hogy így akarják a dolgot eltusolni. Jól sejtettem. A jogász megmondta nekem, hogy teljesen igazunk van, de hiába van nálunk az igazság, idegileg nem fogjuk bírni. Neki lett igaza. Idegileg tettek tönkre minket, s engem nem is annyira, mint a feleségemet. Amikor én elkezdtem bolygatni a baleset kérdését, a feleségemnek sem lett tovább maradása a szövetkezet boltjában. Megrágalmazták, föl is szólították, hogy menjen

máshová, mert kicsinálják. Ő hitt az igazságban. Aztán olyan hiányt csináltak neki az üzletben, vagyis csak kimutatták, hogy ezt már nem bírta ki, beleroppant. Amikor én az eljárásuk miatt többször kitortem, akkor figyelmeztettek, hogy mi fogjuk a rövidebbet húzni, mert még a faluból is elüldöznek. Nekik lett igazuk ...”

A munkahelyi ártalmakhoz tartozó foglalkozási megbetegedések vizsgálati anyagunkban meglepően magas arányt, 25,2%-ot képviseltek.

E foglalkozási ártalmak közé elsősorban a zaj, a por, a nedvesség, a meleg, a mérgező anyagok tartoznak. A károsodások a társadalmi munkamegosztás alacsony szintjén levőket, főleg a segéd- és betanított munkásokat érintették, tekintet nélkül arra, hogy az illető milyen nemhez tartozott. Megrokkánása okának vegyszeres, mérgező helyen való munka vállalását jelölte meg a kérdezettek 32%-a. Piszkos, poros, egészségre ártalmas helyet 28%-uk említett, míg az állandóan nyirkos, hidegben való dolgozás miatt 15%-ban váltak rokkanttá. A zajártalom 10%-ban járult hozzá a megbetegedések, megrokkánások létrejöttéhez.

Ezek a magas százalékok jelzik, hogy túl sok a korszerűtlen, egészségre ártalmas munkahely, amelynek következményeként állnak elő a foglalkozás miatti rokkantosságok. A foglalkozási megbetegedések miatti megrokkánásokra való nagyobb számú hivatkozásból egyértelműen kiderült, hogy a munkáltatók, a vállalatok sok esetben a legelemibb követelményeket sem vették komolyan, még akkor sem, ha betartását jogszabály írta elő számukra.

(Cs. I. 45 éves férfi, mozgásszervi beteg, lehetetlen munkakörülmények miatt rokkant meg. Ma már ismét dolgozik, maszek és a munkafeltételeit saját egészségi állapotának megfelelően alakítja.)

„... A nehéz PVC tekercseket a nyakunkban hordtuk csak azért, mert amikor mi mentünk, a teherlift soha nem működött. A személyliftet meg nem használhattuk, nehogy tönkre menjen. Az ember az tönkre mehet, az más, az nem számít! Mindenki tudja, hogy a tubusos ragasztók milyen károsak. Nagyon sokan haltak meg vagy zavarodtak meg egy egész életre. Mégis ezt kell használnunk, pedig föltalálták a vízben oldódó ragasztót is! Egyre több gyerek szipózik. Nem tudtam úgy kidobni egy tartályt, hogy percek alatt ne tűnjön el. Hiába gyártnak külföldön több mint 20 éve ártalmatlan és jó ragasztót, mi ezt használjuk. Jellemző, hogy amikor 1970-ben a Munkaegészségügyi Intézetben dolgoztam, az osztályvezető főorvos magánkívül ordított, hogy miért nem hét végeken, vagy éjjel dolgozunk. Miért akkor, amikor ők bent vannak, miért kell nekik belélegezni a gőzi? Hát mi nem vagyunk dolgozók, mi évtizedekig, megrokkánásunkig belélegezhetjük a mérges gázokat, amíg csak föl nem fordulunk? ...”

Vajon változott-e a társadalmpolitika hiányosságait kézzel foghatóan érzékeltető helyzet felmérésünk óta?

Hazánkban a rokkantosság rendszere és a társadalombiztosítás növekvő kiadásai körül évtizedek óta viták zajlanak, de ezek nyomán túl sok és főként

mélyreható változás nem történt, ugyanis néhány jogszabálymódosítás nem nevezhető változásnak.³ A rokkantossítási mechanizmus ma éppen olyan nehézkes és bürokratikus, mint régen. Pontosabban *rosszabb* a helyzet, ugyanis nagyobb nyomás nehezedik a rokkantossító bizottságokra, hiszen megnövekedett az évi elbírálásra kerülők száma. Nyilvánvaló, hogy az életlehetőségek elnehezülésével arányban mind több és több lesz a rokkantossítást kérők aránya.

A rokkantak kétharmada férfi, egyharmaduk nő, számuk már meghaladja a félmilliót. Aggasztó, hogy a társadalmi, gazdasági vérkeringésből a férfinépeség többsége akkor kerül ki, amikor életkorát tekintve legaktívabb, azaz ötvenedik és hatvanadik életéve között.

A rokkantnyugdíjasok (67%-os rokkantak) száma nemek szerint

Életkor	Férfi	Nő	Összesen
29 év alatt	2 939	1 835	4 774
30-34 év	4 599	3 503	8 102
35-39 év	8 100	7 104	15 204
40-44 év	11 239	10 430	21 669
45-49 év	18 210	16 702	34 912
50-54 év	30 284	31 292	61 576
55-60 év	57 766	-	57 766
Összesen	133 137	70 866	204 003

Forrás: Társadalombiztosítás 1989.

A rokkantaknak ezen óriási nagyságrendjének létrejöttét hazánkban – a jelzettek mellett – egy gazdaságpolitikai tényező is segítette. A vállalatoknak évtizedekig volt érdekük az éves bérmaradványok minél nagyobb fenntartása, amit a hosszas táppénzen tartás, vagy a nyolc-tíz hónapig tartó rokkantossítási eljárásra kényszerült dolgozók bére is növelt. Persze mindezek összehasonlíthatatlanul olcsóbbnak tündek, mint emberhez méltó munka adása, rehabilitációs munkahelyek megteremtése, vagy a dolgozó átképzése.

Vizsgálatunk több ponton is rávilágított ezekre a problémákra. A következőkben azt mutatjuk be, hogy milyen lehetőségük volt azoknak az embereknek, akik rokkantossításuk után kikerültek a munkából, a munkahelyről.

A rokkantossítás után

Az iparilag fejlett nyugat-európai országokban elterjedt a „tényleges” rehabilitáció, amelynek a gerincét a *foglalkozási rehabilitáció* adja. Ez a munkahelyek, a munkaeszközök átalakításából, az ergonómiaileg megfelelő feltételek kiala-

kításából, az átképzésből és a továbbképzésből áll. Mindezekon kívül a nagyvállalatok (a kisvállalatok is) különféle adókedvezményekben részesülnek, ha egészségükben tartósan károsodottakat foglalkoztatnak. Úgy látszik, ezeknek az országoknak megéri foglalkoztatniuk a sérült, a rokkant embereket. Hazánkban viszont minden szép, hangzatos szólam ellenére csak az úgynevezett „kis rehabilitáció” valósulhatott meg. Ennek lényege, hogy jobb híján a megrokkant dolgozó portás, vagy telefonkezelő lehetett a saját vállalatánál rész-munkaidőben.

Az utóbbi 3 évben a nyugdíjas munkaerőpiac eróziója miatt ez a megoldás is veszélybe került. De még ha volt (van) is lehetőség erre, a kis rehabilitációs törekvések gyakran megbuktak és megbuknak az érintett dolgozók anyagi érdekein. Egy korábban aránylag jól kereső szakmunkás a portási fizetéséből nem igen tudta, tudja a családját eltartani, ezért olykor – minden józan megfontolás ellenére – a már megromlott egészségi állapotát nagyban tovább rontó munkát is elvállalja. Ennek többnyire végleges rokkantositás a következménye. Azonban még ekkor sem „pihenhet” a nyugdíjas. A munkaerőpiacról a rokkantositás miatt kikerült és így inaktív vá vált munkaerő anyagi kényszer miatt immár rokkantként *újra be akar lépni* a munkaerőpiacra.

Vizsgáljaink többsége a rokkantositás után ismételten munkát vállalt és a rokkantositás előtti munkájával teljesen megegyező tevékenységet végzett, ám bizonyos pontokon eltéréseket tapasztalhattunk.

Az ismételten a munkaerőpiac tagjaivá vált dolgozó rokkantak 63,3%-ának a munkaideje arányosan oszlik meg egész évben, ám 13,6%-uk csak az év bizonyos részében tud munkát vállalni, egynegyedük pedig kötetlen munkarendben dolgozik, ami ez esetben azt jelenti, hogy alkalmanként vállal munkát, amikör hívják. A két és három műszak között nemcsak az orvosi szemlélet tesz különbséget, hanem a törvény is. A rokkantnyugdíjasok között mégis sokan vannak, akik kénytelenek a két, esetenként a három műszakot vállalni, csakhogy dolgozhassanak, kiegészíthessék a nyugdíjukat. Három műszakban dolgozott a rokkantak 2,6%-a, két műszakban pedig 8,4%-a. A legnegatívabb hatása (az egészséges emberre is) az éjszakai műszaknak van, ennek ellenére volt rokkant, aki éjszakázott!

Ennél is kedvezőtlenebbnek tűnt az esetek 8,8%-ában előforduló teljesítménybér. Nyilvánvaló, hogy anyagi okai voltak ennek is.

Egészségtelen környezetben egyáltalán nem szabadna rokkantakat foglalkoztatni, pedig ilyenek minősítette a munkahelyét 18%-uk. A rossz munkahelyi közérzetet kiemelők 100%-a a keringési rendszer betegségeiben szenvedők-ből került ki. Többségében civilizációs ártalomról van szó.

Rossz, elhibázott munkavállalásra utalt a 67%-nyi *mozgásszervi* beteg panasz, amely a munkafolyamatban szükségszerű sok mozgásra volt visszavezethető. A *légzőszervi* megbetegedettek 100%-ban az egészségtelen munkahelyre panaszkodtak, ami szintén a rehabilitációs munka hiányosságaira engedett következtetni. Arra a kérdésre, hogy munkakörülményei befolyásolták-e egészségi állapotát, egynegyedük igennel válaszolt. A fenti kérdéscsoportot színesíti, hogy 10%-uk munka közben nem talált módot pihenésre. Köztük relatíve nagy azoknak a száma, akik daganatos betegségben szenvednek, szív- és keringési

rendszerük beteg. Körülbelül 10%-uk mindenképpen panaszkodott a munkahelyére, illetve a munkakörülményeire. A megterhelés lehetséges okaként egy esetleges második munkahely is szóba jöhetett, de a rokkantak csupán 1,3%-a rendelkezett ilyen lehetőséggel.

A rehabilitációs munka helyzetét érő, szünni nem akaró bírálatok magva az *átképzés*, a munkahelyek átalakításának és a vállalat érdekeltségének a teljes hiánya. Igaz ez bármilyen százaléku munkaképesség-változás esetén is. A jelenlegi szabályok nem fogják a gazdasági szervezet más útra téríteni. Egy közel-múltban lezajlott felmérés (Munkaügyi Kutató) is bizonyítja, hogy a munkáltatók nem igénylik a megváltozott munkaképességű dolgozó bére után járó 40%-os állami dotációt a folyamatos rehabilitációs kiadások fedezésére. Gyakran azért nem, mert olyan plusz munkával, adminisztrációval jár, ami miatt nem éri meg. De az is kiderült, hogy a dotáció nagyságrendje egyetlen munkáltató gazdálkodásában sem válhat ösztönző erővé. Meg kellene végre határozni, hogy mi a munkáltatók tényleges feladata ebben a kérdésben.

Nézzük meg, hogyan gondolkodtak minderről a rokkantak. Egyötödük elégedetlen volt az iskolai végzettségével. De vajon motivációs bázisnak tekinthető-e az elégedetlenség vagy csak a bennük feszülő konfliktusként értelmezhető?

A rokkantak továbbtanulása (%-os megoszlás)

A vizsgálat idején tanult:	igen	nem	összesen
40 év alatt	4,7	95,3	20,3
40 év felett	1,7	98,3	79,7
Összesen	2,3	97,7	100,0

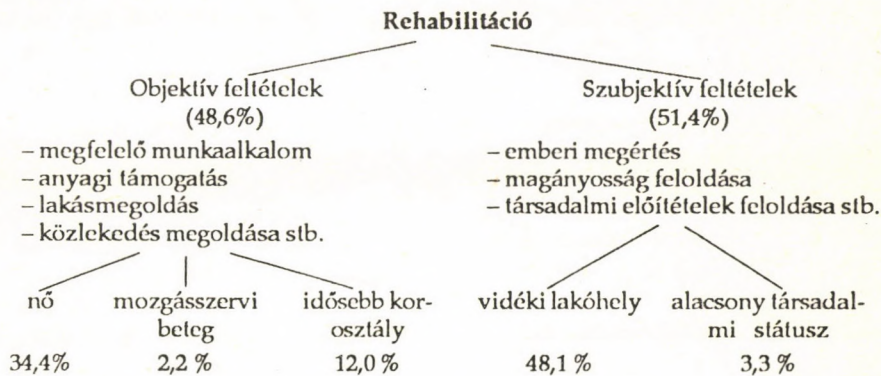
Az igennel válaszolók 2,3%-os aránya igen csekély. A tervezett továbbtanulással sem volt jobb a helyzet. Pedig ezt nemcsak egyéni, hanem csoport- és társadalmi érdekeik is megkívánják. Az érdektelenség mögött meghúzódó ok az lehet, hogy társadalmunk nem motiválja sokoldalúan, és nem is segíti kellőképpen ezt a fajta továbbtanulást, ami egyébként egyben pályakorrekciós modellt is mutatna.

Reményt keltő, de egyben magától értetődő az is, hogy a 40 év alattiak továbbképzési aspirációi jóval nagyobbak. Vajon milyenek a lehetőségeik? Nyugodtan kijelenthetjük: szinte a nullával egyenlők, mivel ma még hazánkban hiányzik a rokkantak foglalkozási rehabilitációjához szükséges olyan korrekciós átképzési intézményrendszer, amely e réteg számára társadalmi szintű valós lehetőséget jelentene.

Rehabilitációs feltételek

Elmondhatjuk, hogy a rokkantsághoz, a tartós egészségkárosodáshoz, de a rehabilitációhoz vezető utat is döntően ugyanazok a társadalmi elemek befolyásolják, határozzák meg, mint amelyek a társadalmi struktúrák működését általában.

A rehabilitációs feltételek modelljét a következőképpen szemléltethetjük:

A foglalkozási rehabilitációért felelős szakemberek számára komoly **jetzés**, hogy a 40 év alattiak és a 41-45 év közöttiek a munkaalkalom megteremtését tartották a legfontosabb rehabilitációs megoldásnak. Ám a 41-45 év közöttiek már egyértelműen a bedolgozói, az otthon végezhető munkára tették a hangsúlyt. A rokkantnyugdíj reálértékének romlását jelezte – s a helyzet azóta rohamosan tovább romlott –, hogy az 50. életévét már betöltött rokkantnyugdíjasok anyagi támogatásukat tartották a leglényegesebb rehabilitációs megoldásnak. Ők voltak azok, akik már nem tudták a munkát vállalni, és akik a több emberi törődést, megértést, valamint a gondosabb egészségügyi ellátást hiányolták.

A 40 éven felüliek kiemelték a több **szociális juttatást**, az üdülést, mint rehabilitációs lehetőséget. A 41 és 45 éves korosztály esetében meglepően megoldatlannak tűnt önmaguk **jogi** megvédése. Erre utalt, hogy a jogi segítséget vélik rehabilitációjuk megoldásának.

A fiatalabbaknál érthető volt a **lakásszerzés**, a **közlekedés** vonatkozásában a mainál nagyobb központi segítség iránti igény. A 40. évet még be nem töltötték családjuktól várnának több emberi megértést, segítséget, ők igénylik a rokkantakért működő **érdekvédelmi** szervezetek mielőbbi létrehozását.

Az, hogy a rokkant nők helyzete mennyivel hátrányosabb, mint a férfiaké, a rehabilitációs igényekből is kiviláglik. Míg a rokkant férfiak (arányuk a vizsgáltak körében kétharmad) csupán két rehabilitációs tényezőt említenek (több szociális juttatás és gondosabb, alaposabb orvosi ellátás), addig a nők a család és tágabb környezetük részéről várnak több türelmet, megértést.

Rehabilitációs gond lakáshelyzetük és közlekedésük megoldatlansága is. Ezek az óhajok azonban másképpen oszlanak meg Budapesten, a városokban, a községekben. A vidékiek elsősorban munkalehetőséget, jobb orvosi ellátást kérnek. A városban élők rehabilitációs igénye az anyagi támogatás, közlekedésük megoldása és több családi segítség, megértés. A legtöbb rehabilitációs igényről a fővárosban élők szóltak. Talán azért is, mert az itt élők bizonyára tájékozottabbak, igényesebbek. Viszont őket érheti a legtöbb társadalmi előítélet, ugyanis ezt többen fájlalják. Itt a legnagyobb gond a lakáshoz jutás is, ami az igénylistán másodiknak szerepel. A jogi ismeretek adása, az érdekvédelmi szervezet megalakítása, több anyagi és egyéb segítség az, amit még rehabilitációs igényként megemlítenek.

Új munkát a legnehezebben az idegrendszeri betegségben szenvedő szakmunkások (33,5%), a betanított munkások (26,7%) és a segédmunkások (11,5%) kapnak. Bedolgozói munkára elsősorban a légzőszervi és keringési rendszer betegsége miatt megrokkant szakmunkások (45,7%), betanított munkások (24,8%), segédmunkások (15%) és mezőgazdasági munkások tartanak igényt. Lakásgondjuk azoknak a legnagyobb, akik a keringési rendszer betegsége miatt rokkantak meg: segédmunkások (46,5%), betanított munkások (27%), szakmunkások (21,7%). A mozgásszervi rokkantak mindegyike igényli az érdekvédelmi lehetőségek megteremtését. A rehabilitáció – társadalmi réteghelyzettől függetlenül – általában hiányolják a mozgásszervi (46,1%) és a keringési rendszer (28,1%) betegségeiben szenvedő rokkantak. Több emberi megértést várnak (34,4%), a társadalmi előítélet megoldását kívánják (100%) az elmebetegek (az értelmiségiek 68,5%-a, a betanított munkások 15,8%-a és a segédmunkások 15,8%-a).

Mint a rehabilitációs lehetőségek egyikét, a több szociális juttatást (pl. üdülést), az idegrendszeri, a mozgásszervi, a keringési és az elmebetegségek miatt megrokkantak igénylik.

A javaslatot tevők között az értelmiségiektől a mezőgazdasági fizikai dolgozóig minden rétegből találunk rokkantat.

A fenti rehabilitációs kívánalmak rövid felvillantása valószínűleg elegendő ahhoz, hogy rádöbbsentse az olvasót a komplex rehabilitáció hazai megoldatlanságára, illetve arra, hogy kik azok a rokkantak, akik emiatt a többoldalúan hátrányos rétehez tartoznak.

Összefoglalás

A vizsgálat alapján világos előttünk az a nem meglepő, de talán szakmai körökben is kevésbé ismert tény, hogy a rokkantsághoz vezető utat többnyire ugyanazok a társadalmi tényezők befolyásolják, mint amelyek a társadalmi struktúra működését általában. Így a rokkantsági esélyek értelmezése szempontjából meghatározó jelentőségűek az olyan életlehetőségeket befolyásoló

tényezők, mint a nem, az életkor, a lakóhely, az iskolai végzettség, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely és az életszínvonal. A felsorolt társadalmi tényezők mindegyike hol alapvető lehetőségként, hol pedig korlátként jelenik meg a rokkantosság szempontjából. Mégis megállapítható a munkahelyi ártalom kiemelkedése az okok közül. Kiváltképpen a nehéz fizikai munka, a hajszolt munkatempó, az egészséget károsító munkahely stb. fordul elő gyakrabban a rokkantosság okaként. Véltetően azért, mert az ember életútjában, életmódjában ezeknek van döntő szerepe.

A rokkantak zöme jól körülírható munkahelyi ártalmat jelölt meg rokkantsága okaként. A vizsgálatban résztvettek jól látják saját helyzetüket, amikor az életből, a jó munkahelyekről kiszorultaknak érzik már magukat. És az életük valóban jól tükrözi a rokkantak sajátos ökológiai helyzetét. Arasznyi mozgásterük, zárt világuk, megbillent egészségi állapotuk, rokkantságuk miatt a „szociális izoláció” állapotában élnek. Cselekvési körük determinált, beszűkült, amiben nem kis szerepe van a településnek, ahol élnek (kisközség, tanya). Mozgásterük azért is meghatározott, mert munkahelyük, ami nagyban felelős rokkantságukért, a munkából is kirekeszti őket. Nem törődnek velük, szabadulni akarnak tőlük, például nem biztosítanak számukra rehabilitációs munkalehetőséget, teherként könyvelik el őket. Gyakran azokról is lemondanak, akiknél lenne remény akár csak „kis rehabilitációs” munkavégzésre. Ez különösen jellemző az ország hátrányos helyzetű településeire.

A jövőben a meglévő, pontosabban a megmaradó objektív egészségügyi adottságok esetén sem csak mentálhigiénés, hanem jelentős társadalmi problémát fog jelenteni a rokkantak foglalkozási rehabilitációjának megoldatlansága és megoldása. Pedig a megoldásra azért kell időt, energiát fordítani, mert a vállalatok megszűnésével, a munkahelyek számának csökkenésével a rokkantak, a betegek fognak a munkából kiszorulni. És ez a rokkantak köréből is elsősorban a társadalmilag leghátrányosabb helyzetben lévőköt érinti. Ez a réteg fizeti a legnagyobb árat: az egészségét. Közöttük találjuk azokat, akik rövid idő alatt az ún. „gyalogmunkásból” ipari munkássá mobilizálódtak.

Tanulmányunkkal szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy a rokkant emberek gondjairól a velük való törődésről a legégetőbb társadalmi gondok közepe sem szabad megfeledkezni!

Jegyzetek

- ¹ A pszichoszociális modell a betegséget testi, társadalmi és pszichológiai tényezők komplexumának tekintette. A társadalomorvostani és életmód-modell az életvitelbeli, biológiai, orvosi tényezőket tartotta fontosnak.
- ² 1970-ben 143 951 fő szenvedett munkahelyi balesetet, 1981-ben 130 706, 1982-ben pedig 124 004.
- ³ Lásd Winter Zsuzsa é kötetben közölt tanulmányát (Szerk.).

Tardos Katalin

Csökken munkaképességűek a belső munkaerőpiacon

(A foglalkozási rehabilitáció vállalati gyakorlata)

A foglalkozási rehabilitációt szabályozó rendeletek a rehabilitáció keretfeltételeit szabják meg, de nem nyújtanak elegendő ismeretet a vállalatok rehabilitációs gyakorlatának tartalmi vonatkozásában, mivel a rehabilitáció tartalmi kérdései teljesen hiányoznak a minősítés kritériumai közül. Ebben a tanulmányban egy vállalati esettanulmányon keresztül azt mutatjuk be, hogyan néz ki egy vállalat foglalkozási rehabilitációs gyakorlata, mennyiben tölti be deklarált – egészségvédő – funkcióját, s. hogy a foglalkozási rehabilitáció hatására hogyan mozognak a csökkent munkaképességűek a vállalati belső munkaerőpiacon. A tanulmány második részében három élettörténetet közlünk, amelyekben a munkaút és az egészségkárosodás összefüggéseire összpontosítunk. Ezekből a történetekből még szemléletesebben derül ki, hogy a foglalkozási rehabilitáció mennyire nem tudja befolyásolni azt a kényszerpályát, amelyen ezek az emberek mozognak.

I. A Pamuttextilművek esete

Textilipari vállalatot választottunk vizsgálódásunk terepének. A Pamuttextilművek (röviden PATEX) egy budapesti központtal és hét gyáregységgel rendelkezik, ezekből öt vidéken található.¹ A PATEX fő tevékenysége a fonás és a szövés, főleg ágyneműt, terítőt, törülközőt, szalvétát, szövetet, kordbársonyt gyárt.

A Pamuttextilművek tipikusan női munkahely. (Az összes foglalkoztatott 63,5%-a nő.) A vállalatnál 1987-ben mintegy 4000 fő dolgozott, közülük 157-en szerepeltek a foglalkozási rehabilitáltak vállalati listáján. Adatfelvételünket erről a 157 főről készítettük. Minden gyáregység munkaügyi osztályára adatlaponkat küldtünk, ezeket a foglalkozási rehabilitációért felelős munkaügyi szakemberek töltötték ki.

A rehabilitáltak aránya a vállalat összlétszámához képest egészen 1987-ig 3% alatt volt, a nyolcvanas évek elején 1,5% körül mozgott, és csak 1983-ban ugrott 2% fölé. Tudni kell, hogy a vállalat ettől az évtől kezdve igényelte a rehabilitáltak után járó állami dotációt. A következő ugrás 1987-ben – a 3%-os kötelező foglalkoztatási szintet előíró rendelet hatálybalépésével egyidőben – történt, amikor is ez az arány a vállalatnál elérte a 4%-ot. A PATEX-nak így nem kell hozzájárulást fizetnie a Rehabilitációs Alapba, sőt állami dotációt is élvez; 1987-ben ez 2,6 millió forintot jelentett az érdekeltégi alap javára.

A Pamuttextilműveknél a vezetők általában érdekeltnek találják a vállalatot a csökkent munkaképességűek foglalkoztatásában. Ugyanakkor a vállalat és a csökkent munkaképességűek érdekazonossága mindössze a foglalkoztatás tényéhez kapcsolódik. A vállalatvezetés számára fontos a termeléshez szükséges *munkaerő* biztosítása; a csökkent munkaképességűek számára pedig a *munkahely* biztonsága. A rehabilitáció részleteit tekintve azonban az érdekazonosság már közel sem ilyen egyértelmű.

A foglalkozási rehabilitáció típusai

Számunkra a kutatás egyik legfontosabb kérdése az volt, hogy milyen kritériumok alapján minősül a rehabilitáció rehabilitációnak. Első megközelítésben azt vizsgáltuk, hogy milyen összefüggés található a foglalkozási rehabilitáció és a munkakörváltások között.

1. tábla

A munkakörváltások aránya a rehabilitáció időpontja szerint (%)

	1983 előtt	1983-1986	1987	Összesen
változott a munkakör	52	47	35	44
nem változott a munkakör	48	53	65	56
	100	100	100	100
	N=35	N=73	N=49	N=157

Az adatok arról tanúskodnak, hogy a foglalkozási rehabilitációt nem lehet azonosítani a munkakörváltással. Összességében a nyilvántartott rehabilitáltak

több, mint felének nem változott a munkaköre a rehabilitációval párhuzamosan. Árnnyaltabb képet kapunk, ha a különböző időpontokban vesszük szemügyre a rehabilitáció és a munkakörváltások kapcsolatát.² A tendencia egyértelmű: az 1983 előtt rehabilitáltaknál volt a leggyakoribb, hogy a rehabilitáció munkakörváltással párosult (52%). Az 1983-1986 között rehabilitáltaknál már csökken a munkakörváltások gyakorisága: 47%-ban történt munkakörváltás. A legnagyobb váltás 1987-ben figyelhető meg, amikor már érvénybe lépett a *kötelező foglalkoztatási szintet* előíró rendelet: csak az esetek 35%-ában járt együtt a foglalkozási rehabilitáció munkakörváltással.

Ha nincs munkakörváltás, és nincs egyéb változás a munkakörülményekben,³ még mindig könnyítést jelenthet a csökkent munkaképességűek számára, hogy a hagyományos három műszak helyett csak egy vagy két műszakban kell dolgozniuk. A rehabilitáltak 52%-a egy műszakban, 14%-a két műszakban és 34%-a három műszakban dolgozik. A foglalkozási rehabilitáció alábbi típusai a munkakörváltás és a műszakszám kombinációiból jöttek létre.

2. tábla

A foglalkozási rehabilitáció típusai

1. Van munkakörváltás, és 1-2 műszakban dolgozik	29
2. Van munkakörváltás, de 3 műszakban dolgozik	14
3. Nincs munkakörváltás, de 1-2 műszakban dolgozik	37
4. Nincs munkakörváltás, és 3 műszakban dolgozik	20
	100
	N=157

A külső kritériumok alapján ítélve az első típusba tartozók azok, akiknél azt mondhatjuk, hogy „*valódi*” rehabilitáció történt. Ez a rehabilitációs esetek csupán 29%-áról állítható. A második és a harmadik típusba tartozók (a rehabilitáltak fele) a két véglet között helyezkednek el: vagy a munkakörükben történt változás, vagy a műszakszámuk csökkent. Nevezzük ezt a két esetet „*felemás rehabilitációnak*”. A negyedik típusba tartozóknál sem a munkakör, sem a három műszak nem változott. Ezeknél az embereknél tulajdonképpen minden maradt a régiiben. A rehabilitációs esetek 20%-áról minden kétséget kizáróan kijelenthetjük, hogy a rehabilitáció csupán „*fedőnév*”, és *adminisztratív* kategóriát takar.

A 3. tábla azt mutatja meg, hogy a 3%-os kötelező foglalkoztatási szintet előíró rendelet megjelenése után rehabilitáltak hogyan oszlanak meg a 4 típus között.

Az egész minta és az 1987-ben rehabilitáltak eloszlása között figyelemre méltó különbséget találunk. A legfontosabb változás, hogy a „*valódi*” rehabilitációnak” nevezett típusba tartozók aránya 29-ről 19%-ra csökkent.

Eredetileg a foglalkozási rehabilitáció gyakorlatát meghatározó kritériumot szeretnénk volna definiálni, de az adatok azt mutatják, hogy minél inkább előrehaladunk az időben, annál kevésbé lehet ilyen kritériumról beszélni. Egyre kevésbé működik *normaként* a munkakörváltás és a műszakszám csökkentése.

A kettő közül még mindig a műszakszám csökkentése az, ami inkább jellemzi a rehabilitációs gyakorlatot, de az is csökkenő mértékben.

3. tábla

Az 1987-ben rehabilitáltak megoszlása a négy rehabilitációs típusban

1. Van munkakörváltás, és 1-2 műszakban dolgozik	19
2. Van munkakörváltás, de 3 műszakban dolgozik	16
3. Nincs munkakörváltás, de 1-2 műszakban dolgozik	42
4. Nincs munkakörváltás, és 3 műszakban dolgozik	23
	100
	N=49

Elgondolkodtató, hogy miközben a rendeletek látszólag egyre szigorúbban szabályozzák a foglalkozási rehabilitációt, a valóságban a fogalom egyre inkább *kiüresedik*, egyre inkább adminisztratív kategóriává válik. Megkérdőjelezhető, hogy egyáltalán indokolt-e foglalkozási rehabilitációnak nevezni ma Magyarországon a csökkent munkaképességűek foglalkozási viszonyait.⁴

Munkahelyi utak, munkakörváltások

A munkakörváltás ténye önmagában keveset árul el a rehabilitáció tartalmáról, minőségéről. Ahhoz, hogy a munkakörváltásokat értékelni tudjuk, át kell tekintenünk a vállalaton belül kialakult munkaerőpiaci mozgások terét. A következőkben igyekszünk bemutatni, hogy a rehabilitáltak a vállalaton belüli munkaerőpiac mely szegmensében mozognak.

A rehabilitáltak munkaköreit négy különböző időpontra kérdeztük meg: a vállalati első munkakör; a rehabilitáció előtti utolsó munkakör; a rehabilitáció utáni első munkakör és a jelenlegi munkakör. Az előforduló nagyon sokféle munkakört 11 kategóriába soroltuk be. Kategóriarendszerünket úgy alakítottuk ki, hogy a rehabilitáltak vállalaton belüli tipikus munkaútjait jól nyomon tudjuk követni.

A rehabilitációt megelőzően már megindul egy átrendeződési folyamat a munkaköri megoszlásban. Egyrészt egy felfelé irányuló mobilitásnak lehetünk tanúi: valamelyest nő a művezetők, csoportvezetők stb. aránya. Másrészt, valószínűleg egészségügyi okokra is visszavezethető mozgások indulnak el: megnő a MEO-sok és gyártásközi ellenőrök, valamint az irodán dolgozók aránya. Az átrendeződés hatására jelentősen csökken az alaptermelésben dolgozók aránya.

A rehabilitáltak munkaköri megoszlása

	vállalati első mun- kakör	rehabilitá- ció előtti utolsó munkakör	rehabilitá- ció utáni első mun- kakör	jelenlegi munka- kör
1 – vezető	1	1	1	3
2 – irodai, adminisztratív munkát végző	6	8	10	10
3 – művezető, csoportvezető, technikus, laboráns, diszpécser	4	10	9	8
4 – TMK szakmunkások	5	4	5	4
5 – alaptermelésben dolgozók	45	33	20	20
6 – a termelés kisegítő, általában könny- nyebb fizikai munkával járó munkakör- ökben dolgozók	10	9	20	20
7 – MEO-s, gyártásközi ellenőr	2	5	9	8
8 – raktáros	2	2	4	3
9 – altiszt, hivatalsegéd	5	5	9	8
10 – anyagmozgató, segédmunkás	3	4	3	4
11 – egyéb, ismeretlen	17	19	10	12
	100%	100%	100%	100%
	N=157	N=157	N=157	N=157

A következő nagy átrendeződés a rehabilitációhoz kapcsolódik: tovább csökken az alaptermelésben dolgozók aránya, ezzel párhuzamosan viszont nő a *kisegítő munkakörökben*, a *MEO-n*, *altisztiként* és *hivatalsegédként*, valamint az *irodán* dolgozók aránya. A rehabilitációt követő és a jelenlegi munkakör-struktúra között gyakorlatilag nincs különbség.

Általában a rehabilitációs munkaköröknek a *MEO-s*, *raktáros*, *altiszt* és *hivatalsegédi* munkaköröket tekintik. Az adatok azonban azt mutatják, hogy a csökkent munkaképességűek jelentős hányada a *termelésben* marad. A vállalati első munkakörnél összesen az érintettek 55%-a dolgozott az alaptermelésben és a termelés kisegítő munkaköreiben; a jelenlegi állapot pedig 40%-ot mutat. Nem kétséges, hogy időközben csökkent ez az arány, és hogy a termelésen belül a kisegítő munkakörökben dolgozók aránya nőtt jelentősen, de a termelésben résztvevők hányada ennek ellenére nagynak mondható.⁵

Felfelé vezetó mobilitási utat (művezetővé, csoportvezetővé válás) csak a munkaképesség csökkenés előtti időpontban találtunk. A rehabilitációval a *felfelé mobilitás* esélye szinte teljes mértékben megszűnik. Ugyanakkor, ha valakinek sikerült előrelépnie a rehabilitáció időpontja előtt, akkor az eredeti pozícióját nagy valószínűséggel sikerül megtartania egészségkárosodása ellenére.

A munkahelyi mozgások, illetve azok hiánya szorosan összefüggnek a fel-

ajánlott munkakörre jellemző jövedelemszerzési lehetőségekkel. A tipikus rehabilitációs utak erősen különböznek e tekintetben. A csökkent munkaképességű számára a rehabilitáció általában olyan döntési helyzetet jelent, amelyben az egészség és a jövedelem szempontjait kénytelen mérlegelni. A kettő közötti kompromisszumos megoldás esélye nagyon kicsi: vagy az egyik vagy a másik javára kell döntenie.

Jövedelemszerzés kontra egészségvédelem

A Pamuttextilművek rehabilitáltjainak átlagkeresete 1987-ben 5355 Ft volt. Ez az összeg a vállalati átlag 94%-a.

5. tábla

Elérhető átlagkereset a négy rehabilitációs típusban

	5000 Ft alatt	5000 Ft felett	Összesen
1) Van munkakörváltás, és 1-2 műszakban dolgozik	75	35	100% N=46
2) Van munkakörváltás, de 3 műszakban dolgozik*	20	80	100% N=22
3) Nincs munkakörváltás, de 1-2 műszakban dolgozik	57	43	100% N=58
4) Nincs munkakörváltás, és 3 műszakban dolgozik	16	84	100% N=31
	51 N=80	49 N=77	100% N=157

* E típus a kis esetszám miatt csak nagyságrendként értékelhető.

A különböző rehabilitációs típusokhoz kapcsolódó jövedelemszerzési lehetőségek markánsan eltérnek egymástól. A legnagyobb valószínűséggel éppen a „valódi rehabilitációnak” nevezett típusban a legalacsonyabbak. Azok a csökkent munkaképességűek, akik váltottak munkakört és egy vagy két műszakban dolgoznak, 75%-ban 5000 Ft alatti átlagkeresethez jutottak 1987-ben. Ez többek között annak tudható be, hogy a csökkent munkaképességűeket befogadó munkakörök (termelés kisegítő munkakörei, iroda, raktáros) mind alacsony kereseti lehetőségeket kínálnak. A befogadó munkakörök közül csak a MEO-s és gyártásközi ellenőri munkakörök nyújtanak nagyobb valószínűséggel 5000 Ft feletti átlagkeresetet. Ez alátámasztja azt az állításunkat, hogy az egészség és a jövede-

lemszerzés szempontjait a jelenlegi rendszeren belül szinte lehetetlen összeegyeztetni.

Nem véletlen, hogy az 5000 Ft feletti átlagkereset szerzésének esélye éppen a „látszat” vagy „adminisztratív” rehabilitáció típusában a legnagyobb (84%). Ezeknek az embereknek a nagy része eredetileg és jelenleg is az alaptermelésben dolgozik, vagyis az ő esetükben áll elő leggyakrabban az a helyzet, hogy nem tudnak kompromisszumot kötni a rehabilitációs bizottsággal, és a megélhetés érdekében az egészség rovására döntenek.

A kereseti lehetőségeket csak részben határozza meg az adott munkakör *alapbére*. Az átlagkereset szempontjából legalább olyan fontos tényező a *műszakszám*. A PATEX-nél a *műszakpótléknak* nagyon nagy szerepe van az átlagkereset színvonalában. A délutáni műszakért 40%-os, az éjszakai műszakért 80%-os műszakpótlék jár. Ez azt jelenti, hogy ha valaki alacsonyabb alapbérű munkakörbe került is, a három műszak vállalásával csökkenteni tudja a keresetkiesését. Adataink is azt mutatják, hogy ha a munkakörváltás nem jár együtt a műszakszám csökkenésével, akkor még az esetek 80%-ában 5000 Ft feletti átlagkereset érhető el. Azáltal, hogy a bérrendszerbe ilyen ösztönzési módot építettek be, azok a *csökkent munkaképességűek*, akik betegségük miatt egyszerre kénytelenek *alacsonyabb alapbérű* munkakörben és *egy vagy két műszakban* dolgozni, *kétszeresen* járnak rosszul. De elég csak a három műszakra átterni az *egy műszakra* ahhoz, hogy a csökkent munkaképességű számára a rehabilitáció *radikális* keresetcsökkenéssel járjon.

Női és férfi rehabilitáltak

A férfiak vagy a nők betegberek? Az egyszerűnek tűnő kérdés megválaszolása nem is olyan egyszerű. Ismeretes, hogy a halálozási mutatók tekintetében a férfiak sokkal rosszabbul állnak. A csökkent munkaképességűekről összegyűjtött adataink viszont a nők veszélyeztetettebb helyzetét mutatják. Vagy talán mégsem? Nézzük meg közelebbről a rendelkezésre álló adatokat.

A nők csökkent munkaképességének elismerése rövidebb idő után következik be. 64%-uk 15 évnél rövidebb PATEX munkaviszony után vált rehabilitálttá. A férfiak döntő többsége 20 évet meghaladó munkaviszony után került a rehabilitáltak listájára. Összegezve azt mondhatjuk, hogy a csökkent munkaképességű nők kétharmada 15 évnél rövidebb PATEX munkaviszony után vált rehabilitálttá, és csak egyharmaduknál tapasztalhatunk ennél hosszabb munkaviszonyt. A férfiaknál pedig éppen ellentétes a helyzet: durván egyharmaduk vált rehabilitálttá 15 évnél rövidebb munkaviszony után, és kétharmaduknál több mint 15 éves munkaviszony telt el a rehabilitáció időpontjáig.

A PATEX-nél történő munkavállalás és a rehabilitáció időpontja között eltelt időtartam nemek szerinti megoszlása

	Nő	Férfi	Összesen
1) 0-15 év	64	39	57
2) 16-20 év	19	16	18
3) 21 – év	17	45	25
	100%	100%	100%
	N=108	N=49	N=157

Tendenciájában nagyon hasonló képet mutat a rehabilitált férfiak és nők életkori megoszlása. A férfiak nemcsak hosszabb munkaviszony után, hanem idősebb korban is kerülnek rehabilitálásra.

7. tábla

A rehabilitáltak életkori megoszlása nemek szerint

	Nő	Férfi	Összesen
1) 34 év és fiatalabb	22	15	20
2) 35-44 év	40	20	33
3) 45-54 év	32	30	31
4) 55- év	6	35	16
	100%	100%	100%
	N=108	N=49	N=157

A rehabilitáltak életkorára vonatkozó adatok egyértelműen bizonyítják, hogy a rehabilitációnak nem egy rövid és átmeneti időszakra kell megoldania a csökkent munkaképességük foglalkoztatását. Őrves az az elképzelés, mely szerint a rehabilitáció tulajdonképpen a nyugdíj .or előtt állók „gyógyfoglalkoztatása”. A rehabilitált nők 62%-ának több mint 1) éve van hátra a nyugdíjig. A rehabilitált nők átlagos életkora 41 év! Tehát – szövőknak és fonóknak járó nyugdíjkedvezményt most figyelmen kívül hagyva – átlagosan 14 évet kell a rehabilitált nőknek a nyugdíjig ledolgozniuk. A „nyugdíjvárás” gyakorlatilag 40 éves korban elkezdődik.

A rehabilitáltaként nyilvántartott férfiak életkori megoszlása az idősebb korosztályok felé tolódik el. 65%-uk 45 éven felüli, és az 55 évesnél idősebbek aránya eléri a 35%-ot. A rehabilitált férfiak átlagos életkora 48 év. Nekik átlagosan 12 évet kell még dolgozniuk a nyugdíjig. A női és férfi átlag életkorok közötti 7 éves különbség a nyugdíjkorhatár 5 éves eltérése miatt a férfiak esetében sem jelenti, hogy a rehabilitáció csak egy rövid és átmeneti időszakra határozná meg az érintettek életét. Ahhoz, hogy értelmezni tudjuk a férfiak foglalkozási rehabili-

tációjának életkori kitolódását, közelebről meg kell vizsgálnunk, hogy mit jelent a két csoportban a rehabilitáció.

8. tábla

*A csökkent munkaképességek megoszlása a rehabilitációs típusokban
nemek szerint*

	Nő	Férfi
1) Van munkakörváltás, és 1-2 műszakban dolgozik	32	21
2) Van munkakörváltás, de 3 műszakban dolgozik	14	14
3) Nincs munkakörváltás, de 1-2 műszakban dolgozik	41	31
4) Nincs munkakörváltás, és 3 műszakban dolgozik	13	33
	100%	100%
	N=108	N=49

A férfiak rehabilitációjára két dolog jellemző. Egyrészt, hogy nincs munkakörváltás, másrészt, hogy továbbra is három műszakban dolgoznak. A nőknél 54%-ban nincs munkakörváltás, a férfiaknál 64%-ban marad el a munkakörváltás. A nők 27%-a dolgozik három műszakban; a férfiak 47%-a. Tehát a férfiak esetében még inkább indokolt fenntartásokkal kezelni a foglalkozási rehabilitáció elnevezését.

Az egyes típusokhoz kapcsolódó jövedelemszerzési lehetőségek alapvetően meghatározzák a férfiak és nők arányát. A nők szisztematikusan azokban a típusokban vannak nagyobb arányban (1. és 3.), ahol az 5000 Ft feletti átlagkereset elérésének esélye kisebb. Ezzel ellentétben a férfiak a „látszat rehabilitáció” kategóriájában vannak legnagyobb arányban, vagyis ahol se a munkakör, se a műszakszám nem változik a munkaképesség-csökkenés elismerése után. Ugyanakkor ebben a típusban volt a legmagasabb (84%) az 5000 Ft feletti átlagkereset elérésének esélye. Ezek alapján arra következtetünk, hogy a férfiak és nők számára az „egészség” és a „jövedelem” dilemmája nem ugyanúgy jelentkezik.

A nők családfenntartó szerepe kulturálisan még sokkal kevésbé rögzült, mint a férfiaké. A nők általánossá vált munkavállalása nem változtatott azon a mintán, hogy a családokban a férfiak a „főkeresők”. A női keresetek kiegészítő jellege (már csak a bérarányok egyenlőtlenségei miatt is) megmaradt. Nemcsak arról van szó, hogy a hagyományos női és férfi szerepelvárások a betegségek tekintetében megengedőbbek a „gyengébb” nemmel szemben, illetve, hogy a társadalom a nők inaktivitását (gyermekápolási táppénz, gyes, gyed, rokkantsági nyugdíj) a mai napig is könnyebben elfogadja, hanem arról is, hogy a férfiak jövedelemcsökkenése nagy valószínűséggel jobban veszélyezteti a családok megélhetési viszonyait, és általában a családok stabilitását.

A férfiaknál az egészségkárosodás megelőzésének lehetősége kétszeresen szenved csorbát. Egyrészt azért, mert betegségeik csak későbbi, és feltehetően súlyosabb fázisban definiálódnak betegségként. Így a foglalkozási rehabilitáció az esetek egy részében fel sem merül. Másodsor pedig azért, mert ha hivatalo-

san foglalkozási rehabilitáltakká is válnak, akkor is valószínű, hogy a rehabilitáció során az egészségvédelem szempontja háttérbe szorul a *jövedelemszerzéssel* szemben. Az ő esetükben a rehabilitáció még ritkábban tölti be preventív funkcióját, vagyis az esetek nagy részében csak adminisztratív eljárásként értékelhető. Az egészségvédelem társadalmi lehetőségei a férfiak számára sokkal inkább korlátozottak! Amikor a férfiak aggasztóan romló halálozási mutatójához vezető okokat keressük, ezt a szempontot sem lehet figyelmen kívül hagyni.

* * *

A foglalkozási rehabilitáció mai gyakorlata sajnos nem, vagy csak nagyon töredékesen tölti be feltételezett preventív funkcióját. A csökkent munkaképességűek foglalkoztatását nem jellemzi a fokozott egészségvédelem. A foglalkozási rehabilitáció preventív funkciójának előtérbe kerülését gátló tényezők közül már több fontosabbat elemeztünk. Szó esett a jövedelmi viszonyokról, a betegségek társadalmi megítéléséről, a női és férfi társadalmi szerepekről. Két nagyon fontos kérdésre azonban még fel kell hívni a figyelmet. Az egyik – talán legfontosabb tényező – az ipari munkahelyekre jellemző *munkakörülményeknek a színvonala*. Paradox dolog foglalkozási rehabilitációról beszélni, ha munkakörváltás esetén objektíve nincs más lehetőség, mint az egyik munkahelyi ártalomból a másik munkahelyi ártalomba helyezni a csökkent munkaképességű dolgozót. A vállalatoknál nagyon alacsony munkaköröknek a száma, ahol a munkakörülmények színvonala megfelelő lenne egy beteg ember számára. Vonatkozik ez még fokozottabban a termeléshez kapcsolódó munkakörökre. A másik preventív gátló tényező az, hogy a gyári munkások munkahelyi státusa és munkakörülményeik színvonala között szoros kapcsolat van. *A munkakörülmények színvonala* az esetek többségében a munkások *munkahelyi státusának szimbólikus megjelenítési* formájává vált. Ezért is jár feloldhatatlan feszültséggel azoknak a munkásoknak a foglalkozási rehabilitációja, akik addig vállalati megbecsültségükkel összhangban rossz munkakörülmények között dolgoztak. Az alaptermeléshez tartozó, jobb munkakörülményekkel járó munkakörbe helyezésük megbontaná a vállalati előrelépési mechanizmusok hagyományos rendjét.

Felmerül a kérdés, hogy mégis milyen társadalmi válasz volna a legmegfelelőbb azoknak az embereknek, akik aktív korban tartós egészségkárosodást szenvedtek. A jelenlegi körülmények között *a munkaerőpiacról való korai kivonulás* jelentené a leghatékonyabb megoldást az egészségvédelem szempontjából. Azok az emberek, akiknek egészségkárosodása nem éri el hivatalosan a „rokant” szintet, illetve nem olyan munkakörben dolgoznak, ahol jogosultak korrekciós nyugdíjra, tulajdonképpen a későbbi időpontra kitolt *megrokkolás kényszerpályáján mozognak*.

II. A foglalkozási rehabilitációhoz vezető egyéni életutak

**P.M.-né, 36 éves, húsz éve a PATEX
Bocskai úti gyáregységének dolgozója**

„1952-ben születtem Nagyszékelyben, Tolna megyében. Ott végeztem el az általános iskolát, és utána egy szezont az Állami Gazdaság gyümölcsösében dolgoztam le. Apukám már régen Pesten dolgozott a kertészetben, anyukám mindig otthon volt. Én 1968-ban jöttem fel, azóta Budaörsön lakom.

Egy barátnőmmel jöttünk fel együtt, és annak a rokonainál laktunk két hétig, és úgy költöztünk a vállalati albérletbe. A PATEX Bocskai úti gyáregységébe mentem dolgozni. Hát nem tudom, hogy miért pont ide kerültem. Valahogy ez jött össze, hogy ezt ajánlották. Ezt megnéztük, akkor tetszett nekem, és itt is maradtam. Megmutatták a gyárat, és én a második emeletre kerültem az előfonodába. Ez egy ilyen nagy csarnok, az előfonoda a kártolóval együtt van. Az elején még volt leszedő csoport és én is abban kezdtem, és utána mentem fonógépre. Hát, amikor leszedő voltam, hát elég sok leszedés volt, mert sokkal több fonógép volt akkor, vagy előfonó – mindegy, hogy melyiket használjuk. És a leszedő csoportból mindig be voltak osztva a lányok. Attól függően, hogy milyen fonalszámra voltak beállítva a gépek; ha vastag szál volt, akkor 45 percenként, ha vékony akkor 1 óra, 1 óra 10 perc volt két leszedés között. A leszedés annyira nem volt megerőltető, csak mondjuk, ha több leszedés egymásután jött, akkor az ember csuklója kikészült. Azt nagyon igénybe vette.

A leszedők munkájához tartozott még a gépek tisztítása is. Hát az elég fárasztó volt, mert hátul a kannákat ki kellett húzni, és bebújni a gép alá. A váltónál kellett megpucolni. Meg nagyon piszkos volt. Ez volt a másik. Inkább piszkos volt, mint fárasztó. Na meg az, hogy nagyon meleg volt és az elemi szálakkal tele volt a levegő, és az úgy rátapad az emberre.

Másfél évig voltam leszedő. Általában jellemző volt, hogy a leszedőkből lettek a fonók. A leszedőkből mindig úgy vittek el, ha valahonnét hiányoztak a középfonóról, akkor oda kellett menni, ha a nyújtógépről hiányoztak, akkor a nyújtóra. Amikor szabad hely lett a fonógépen, akkor én odamentem. Egy gépen 80 szál fut, ha rossz volt az anyag minősége, nagyon sokat tudott szakadni. Hát állandóan kötözni kellett, és akkor még nem úgy volt, mint most, hogy a fotocella leállítja a gépet. Nagyon oda kellett figyelni, mert úgy kellett kézzel leállítani. Na most még ehhez hozzátartozott, hogy elől a fonónőnek kellett a gépet takarítani. Meg hátul az anyagot berakni. Hát ez a 8 órában annyit jelentett, hogy volt, amikor nem is reggelizett az ember.

A gépek, amiken dolgoztunk nagyon régiak voltak. Biztos, hogy még a háború előttről maradtak ott. És az örökké ment. Örökké ment. Az ember szinte állandóan talpon volt, nagyon kellett figyelni. Nem is annyira az emelgetésben fáradt el az ember, hanem idegileg, hogy állandóan csak figyelni. Idegileg nagyon fárasztó volt.

1977-ig dolgoztam az előfónóban, míg el nem mentem szülni. Tehát tulajdonképpen 7 évet. Hét hónapos terhes koromtól nem tudom, hogy miért, de nem tudtam emelni a jobb lábamat, csak húzni. Hogy mitől volt, azt nem tudom. Aztán ezzel voltam egypárszor táppénzen, mert annyira fárasztó volt, hogy nem bírtam. Nagyon nehéz szülésem volt. Ott maradtunk majdnem mind a ketten. Nem voltam veszélyeztetett terhes, de egyszerűen nem tudtam megszülni. Hiába injekcióztak, nem indult meg a szülés, ráadásul ferdén feküdt a gyerek. Így hát vákuummal szültem, aztán a gyerekek nem volt szívhangja. Amikor a lányom 9 hónapos lett, akkor a nagymamája vigyázott rá, és én visszamentem három műszakba. Előtte is három műszakban voltam. Akkoriban volt egy ilyen kedvezmény, hogy aki a gyes ideje alatt visszament dolgozni, az kapott havonta 1000 Ft-ot. Ha valaki állandó délelőttre ment vissza, akkor négyszáz forint juttatást kapott havonta a vállalatától.

Sajnos az anyukám közben beteg lett, és így állandó délelőttös helyre kellett mennem. Hát az az igazság, hogy akkor majdnem kiléptem a vállalatától, mert nem akartak délelőttre engedni. Néztém is itt Budaörsön egy műhelyt, de aztán mondták, hogy maradjak. Így kerültem egy emelettel feljebb a gyűrűsfonóba nyújtóművet tisztítani. A gyűrűsfonónak a nyújtóművét és hengerét kellett megtisztítani, mert az a pihét és koszt felszedi. Hát mondjuk ez sem egy kellemes munka, egész nap toporogni. Aztán szintén délelőttre átmentem a csomagolóba csoportvezetőnek. Jobban mondvá a kettő maradt együtt. A kolléganő, aki ott volt csoportvezető, az elment gyesre, és addig én voltam a beugró. Aztán a két munkakör maradt egybe. A csomagolóban tulajdonképpen abból a szempontból nem volt jó, hogy a rengeteg selejtet meg visszárut mind nekem kellett szétválogatni. Ez rengeteg 18 kilós doboz emelgetését jelentette naponta. Hogy mennyire volt fárasztó a két munkakör egyszerre? Hát ez úgy nem volt nehéz, hogy tulajdonképpen az egyik munkából is, meg a másik munkából is le lett egy kicsit faragva. Amikor csak a nyújtóműveseknél voltam, akkor nekem is volt még négy gépem, amit tisztítani kellett. Viszont amikor idejöttem, akkor az teljesen megszűnt. Addigra már csoportvezető voltam, és lényegében már csak a papírmunkát végeztem ott. Főleg az adminisztráció maradt. A csomagolórészt azt sohasem szerettem.

Az az igazság, hogy nagyon sokáig tizenhatóráztam. A délelőtti két munkakör mellett a délutáni műszakban a VGM-ben takarítottam. Sőt volt olyan, hogy még hétvégén is bent voltam. Azelőtt meg állandóan túlóráztunk. A *rendszeres tizenhatórázást* olyan 4-5 éve kezdtem, és három évig csináltam. Reggel hattól, este 8-ig vagy tízig ... először a *lakásért csináltam*, mert építkeztünk, aztán be kellett *rendezni* ... és utána meg

széthullott a családi kapcsolatom, *el is váltam*. Ha az ember akar valamit, akkor többet dolgozik. Anélkül nem megy semmi. Aztán nagyon kiborultam fizikailag és idegileg. Közben volt még egy nagyon nagy nőgyógyászati műtétem, ami miatt abba kellett hagyni a takarítást. A vérnyomásom is nagyon ugrált. A 160 elég magas ahhoz, hogy az ember a gépek között kóvályogjon. Sokan küszködnek magas vérnyomással a gyárban, a meleg, az odafigyelés, meg a sok rohanás miatt. Aztán nagyon sokáig jártam rendszeresen az üzemorvoshoz, szedtem gyógyszert. Aztán amikor elköltöztem otthonról, akkor lassan javulni kezdett.

Az üzemorvos írt egy papírt, hogy nem szabad emelnem. De nem lett meghatározva, hogy eddig vagy addig. Ilyen rehabilitációs bizottság nem ült össze, tulajdonképpen először a doktornővel beszéltem, és utána beszéltük meg a főnökömmel. Ez annyiban maradt, hogy én elmentem zsinórvarrónak, mert láttam én, hogy fizikailag ez sokkal könnyebb, mármint hogy nem kell emelni. Ez a csomagoló és a nyújtóműtisztítás helyett lett.

Tehát zsinórvarrónő lettem. Ez az a zsinór, ami az orsókat forgatja. Kétféle gép van, van tárcsás meg dobos. Ha dobos gépen varrok zsinórt, akkor ott a gép megy. Ez elég veszélyes különben, mert tulajdonképpen könyékig bent van a kezem. A zsinórt átdobom, utána alatta egy kampóval húzom át, mert be sem fér a kezem. Úgyhogy ha valaki nem figyel oda, akkor bizony elviheti a kezét. Az az igazság, hogy nagyon figyelek, mert amikor áll a gép leszedésre vagy éppen engedik le, akkor is összenyomhatja az ember kezét. Nagyon oda kell figyelni. Egy kisegítőm van, aki helyettesít, amikor én nem vagyok, különben egyedül csinálom.

De van egy *másik munkaköröm is*. A zsinórvarrással együtt elvállaltam a kerékjavítást is. Ez úgy volt, hogy a kerékjavítást meg akarták szüntetni, és több pénzt adni annak, aki kettőt vállal. Én kérdeztem rá, ha elvállalom a kettőt, akkor megkapom-e a pénzt. Tulajdonképpen nem is ők kértek engem, mert arra nem is mertek gondolni, hogy elvállalom. Szerintem el is lehet a kettőt együtt végezni. Nem kell rá külön ember. A kerékjavítás az nem megerőltető. Ott csak kalapálni kell. Az nem megerőltető ilyen szempontból. Szóval ez így jól jött abból a szempontból, hogy nem kell emelnem, és pénzben is.

A zsinórvarrást és kerékjavítást csinálom délelőtt, és délután van még egy *mellékfoglalkozásom*. Ez is gyáron belül van. Ezt kettőtől este hatig csinálom. Ez csak egy fél műszak. Itt tulajdonképpen egyszálás vágó vagyok. Ez annyit jelent, hogy azokról a csévékről, amelyek valamilyen oknál fogva nem norma szerintiek, levágjuk az anyagot. Tehát vannak a hüvelyek, ha csak kevés anyag van rajta, vagy vékony szálú, akkor késsel is tudjuk vágni, ha vastagabb, akkor van egy gép, amiben elektromos kés van, és akkor azzal. Hát volt már olyan, hogy valakinek mind a két ujját levágta, de ha odafigyel, akkor talán nem tudja levágni, mert a kést egy ilyen burkolat fogja körbe. Oda kell figyelni, hogy az ember ne nyúljon be a kés alá.

Ezt a munkát akkor vállaltam, mikor a VGM-eket megszüntették, és így már nem tudtam a takarítást csinálni. Meg aztán akkor volt az a nagy nőgyógyászati műtétem, és akkor nem volt mindegy, hogy egy nagy vödör vízzel szaladgálok. Ez mégsem olyan nehéz, nem mindegy, hogy felmosok vagy ezt vágom.

A doktornő persze *nem tudja*, hogy a zsinórvarrás mellett még van másik két munkaköröm. Nem sűrűn szoktunk találkozni. Le szoktam néha menni megmérteni a vérnyomásom, ha érzem, hogy valami gond van, vagy szédülök.

Hogy van-e más egészségügyi panaszom? Hát a csuklóm az elég rossz állapotban van. Időnként nekem is be kellett volna gipszeltetni a kezem, mert állandóan ilyen púpos, bedagad az egész karom. Most is érezni rajta, és rettenetesen tud fájni. Bent a vállalati orvostól egyszer – olyan két éve – már kaptam egy beutalót, csak nem mentem el. Őhózzá mentem be, mert akkor is annyira fájt a kezem, hogy alig bírtam fogni. Aztán mondta, hogy el kell mennem, mert vagy begipszelik a kezem, de lehet, hogy injekciókúrára kell menni. Ettől ijedtem meg, és azért nem mentem el.

Sajnos a pamutra allergiás vagyok. Úgy látszik, hogy érzékenyebb vagyok. De egyszer nagyon csúnya volt. Akkoriban festett anyaggal dolgoztunk, és ilyen jó forint nagyságú sebek jöttek ki rajtam. Akkor egy ideig táppénzen is voltam vele, a bőrgyógyász állapította meg, hogy a pamuttól van. De időnként most is vannak rajtam ilyen vörhenyes foltok. Ilyen piros foltok. Meg hát a tüdőt is megviseli a pamut. Néha úgy rámjön a köhögés, hogy alig tudom abbahagyni. Ez inkább úgy délután szokott kijönni rajtam. Ilyenkor kiköhögöm magam és kész. De volt olyan nálunk, hogy valakinek kivették a vakbelét, és az is pamúttal volt tele. Komolyan.

Olyan sok minden bajom nem volt. Volt a szememen – akkor szintén ilyen fertőzést kaptam – egy árpa. A fertőzést attól kaptam, hogy bent nem bírja ki az ember, hogy ne nyúljon hozzá. Az először csak azt jelentette, hogy az egyik el sem múlt és kijött a másik. 8-10 árpa egymásután. Aztán bedagadt a fél fejem. Az egész elfertőződött. Végül elmentem a szemészetre, és ott dunsztkötést raktak a szememre. Az elején nem gondoltam volna, hogy ennyire beüt, hogy 8-10 árpa egymásután, aztán végül felvettek táppénzre.

Most úgy néz ki, hogy ez a gyár letelepül Szarvasra. Úgyhogy mi nem sokáig leszünk itt. A Bocskai úti épületet már eladták az Illatszernak. Jövő évben megkezdik a gépek letelepítését. Mi meg mehetünk a Hauszmann utcába, az I-es gyáregységbe. Az már biztos, hogy ott átvesznek bennünket. Szerintem mindenki fél az átszervezéstől. Annyira félünk, hogy én gyorsan át is mentem az Illatszerbe megnézni, hogy van-e felvétel. Hát az olyan csodálatos, hogy azt el sem tudom mondani. Ég és föld. Egy az, hogy nagyon tiszta. Mi azt a helyet néztük, ahol a tubusokba töltik a krémeket. Betanított munka. Ha akar, akkor ül, ha akar, akkor áll. A másik az, hogy ott nyolc órában megkeresik azt, amit én a három beosztással keresek. Csak most nincs felvétel. Előjegyeztek bennünket, de hogy mi lesz belőle, azt nem tudjuk ...”

„Fehérváron születtem 1943-ban, azóta is itt lakom. A családnk olyan körülmények között élt, hogy tizen voltunk testvérek, és eléggé szegényesen éltünk. Egy szobakonyhás lakásban laktunk, ott voltunk tizen gyerekek. Édesapám főtörzsőrmester volt, így mondták ezt abban az időben. Így rabok mellett volt ő. Hogy a háború előtt mit csinált azt nem is tudom, de a háború után főtörzsőrmesteri tisztséget viselt. Az ő keresetéből éltünk meg, mert ugye abban az időben egy kereset is elég volt. Édesanyánk az otthon volt, háztartást vezetett.

A háború alatt négy testvérem meghalt, kettő a kórházban éhenhalt, kettő meg betegségben halt meg, s így maradtunk hatan. Édesanyám nehezen beszél erről, nagyon magába zárkózott volt. Csak mindig azt mondta, hogy nagyon kemény élete volt, nem volt semmi öröme, csak bánata, szomorúsága, kemény munka, tíz gyerek nevelése, etetése.

Sajnos mindannyian fiatalon mentünk dolgozni. Hát rá voltunk kényszerülve. Olyan szegények voltunk, hogy nem volt lehetőség az iskolát megcsinálni. Otthon is úgy össze voltunk zsúfolva, hogy nem volt hol tanulni. Öt osztályt végeztem el, aztán később iratkoztam be esti iskolára. A hatot és hetet egy év alatt végeztem el, de sajnos annyira kimerültem idegileg fiatal fejjel, hogy nem tudtam tovább csinálni a nyolcat.

Az első munkahelyem 11 éves koromtól a MEZŐKER volt. Minden munkát megfogtam, amit lehetett, nem rösteltem dolgozni. Ládákat raktunk, gyümölcsöt válogattunk, sárgabarackot, őszibarackot. Ezeket raktuk ilyen 30 kilós dobozokba. Amikor a gyümölcsöt már passzírozni kellett, bizony olyanok voltunk, mint akik be vannak rúgva. Volt 30-40 hordó, a cefrét kellett keverni, és végigmarta a karunkat a sok őszibarack, meg sárgabarack. Nagyon sokat dolgoztunk, sok férfi kidőlt mellőlünk, reggel héttől dolgoztunk és sokszor volt úgy, hogy este 11-re értem haza. A MEZŐKER csak ilyen alkalmi munka volt a nyári hónapokban. Télen otthon voltam a testvéremmel és az édesanyámmal.

13 éves koromban helyezkedtem el a kórházban. Minden nap reggel 6 órától volt a munkaközvetítő a Piac-téren. Oda mentünk be minden áldott reggel. Nagyon sokan voltunk fiatalok, idősebbek. A fiatal lányokat dobálták volna mindenfelé. Ugye, én meg úgy voltam, hogy lányfejjel nagyon komoly gyerek voltam, megválogattam, hogy hová megyek dolgozni, mindenhová nem mentem el. És akkor egyszer mondták, hogy mehetek a kórházhoz takarítani.

Én nagyon szerettem a kórházat, és engem is szerettek a betegek, mert minden nap velük voltam, amit tudtam megtettem, kiszolgáltam őket. Volt időszak, amikor a mütöbe kerültem. Kevés volt akkor is az ápoló és én szívesen csináltam. Ilyen műszereket mostunk le, sterilizáltuk. Nagyon oda kellett figyelni, mert volt ott mindenféle csipesz, műszer, és azokat szét kellett válogatni. Itt nyolc órát dolgoztam naponta két műszakban, de szombat és vasárnap is dolgozni kellett. Az egészségügyi dolgozóknak ma

is úgy van. A kórházat én nagyon szerettem, de *keveset* kerestünk. Ezer, ezerkettőt kerestem, többet nem.

Négy és fél évig dolgoztam ott, 17 évesen jöttem el onnan. A férjem és én akkor jegyeztük el egymást, utána 18 évesen házasságot kötöttünk. A férjemmel együtt jártunk az esti iskolába, aztán, amikor házasságot kötöttünk, akkor ő mondta, hogy menjek el a Pamuttextilművekhez dolgozni. Hát úgy gondoltuk, hogy jobb lesz, ha egy munkahelyen dolgozunk, és akkor odamentem a férjemhez a gyárba. Ő a festődében dolgozott, mint vegyifestő, én pedig a bársonyüzembe kerültem vágónak. A bársonyban ott nyers kordbársonyt vágunk. Három műszakban dolgoztam, állandó volt ez a munka. Nagyon sok kés volt, ilyen gömbölyű kések voltak azok, száz, kétszáz volt egy sorban berakva a gépbe. Annyi kést kellett berakni, ahány bordás volt a bársony. A kések közé olyan tű volt beszerelve, aminek üres volt a közepe, és a kés ott vágta az anyagot, ahol a tű ment. Hogyha a tű esetleg az áru alá ment és így vasat ért, akkor a gép önmaga leállt. A tűket át kellett húzkodni, és akkor mehetett újra az egész. A szemet nem lehetett levenni a gépről. Állandóan figyelni kellett, mert ugye ha nem figyeltem, akkor a kés rossz helyen vágta el az anyagot és akkor az egészet lehetett eldobni. Nagyon szigorúan vették azt, meg hát *selejtbérezés* volt.

A bársonyüzemből felkerültem a varrodába szegőnőnek. Kitanultam a varrást. Elég sokáig dolgoztam a varrógépen. Sajnos a varrodai vezetőmmel volt egy kis problémám, és ő a varrodából lehelyezett a bolyhozóba, megint csak három műszakba. Teljesen igazságtalannak éreztem, de ennek ellenére elvállaltam, mert kénytelen voltam. Mikor lementem oda, akkor azoknak elmondtam, hogy miért helyeztek oda le, és ők is tapasztalták azt, hogy szorgalmasan dolgoztam, nem volt velem probléma. A bolyhőzőban ilyen nagy gépek vannak, amiken 2 méter széles tuskés kefe van, azzal bolyhoztuk puhára az anyagot. Olyan volt mint az a puha takaró, amit a boltokban kapni lehet, csak még nyersáru volt, és tiszta fehér. Itt a kordbársonyt bolyhoztuk. A műhelyben az a bonyha (pihe) állandóan szállt. Bizony olyanok voltunk, mint a hóemberek. De kintről az utcáról is látszik, hogy az ablakokon lévő rács vastagon be van fedve ezzel a fehér bonyhával.

Három vagy négy évig dolgoztam a bolyhozóban. A bolyhozóból kerültem el betegnek. Még a kórházban dolgoztam, amikor volt egy vesemedence gyulladásom. Azt kikezelték belőlem. Akkor tíz évig semmi bajom nem volt. Közben eljöttem a PATEX-be dolgozni, és ott megfáztam, és ezt a bajt visszakaptam, de gorombábban jelentkezett, mint annakelőtte. Borzalmasan görcsöltem, állandó fájdalmaim voltak. Gyógyszer nélkül nem is tudtam ellenni. Szedtem Demalgont, Ridolt, amennyit csak tudtam, azzal tudtam ellenni ideig-óráig. Egyik este olyan rosszul lettem, hogy a férjem kihívta az ügyeletes orvost, és ő mondta nekem, hogy menjek el orvoshoz, ha azt akarom, hogy ne haljak meg. Akkor volt ilyen lakossági tüdőszűrés, és ott vették észre, hogy a tüdőm felé megy fel a vese-tbc. Akkor a férjem taxival bevitt Császárra a kórházba. Kértem az

orvost, hogy őszintén mondja meg, hogy a betegségem mennyire előrehaladott, hogy tudjam mihez tartani magam, van egy gyerekem, van egy férjem. Hát annyira őszinte volt, hogy mondta, hogy *vese-tébécém* van, és ez igen komoly betegség. Pestről jött egy urológus orvos, és ő mondta, hogy fel kell hogy Pestre menjek, mert komolyabb kezelést kell hogy kapjak, különben meg fogok halni. Hat hónapig voltam bent, rengeteg gyógyszert kaptam, altattak, idegnyugtatókat kaptam, mert az idegeim borzasztóan kivoltak. Hat hétre hazaengedtek, aztán megint vissza kellett mennem. A főorvos úr akkor mondta, hogy a vesém sajnos nem javult, hanem rosszabbodott, és meg kell, hogy operáljanak. Mondom, főorvos úr kérem, én beleegyezem mindenbe, csak ettől a fájdalomtól szabaduljak meg. Az egyik vesémet vették csak ki. A másik megvan. De nagyon kell vigyáznom, sok folyadékot nem ihatok, túlfűszerezett dolgokat nem ehetek.

Amíg a kórházban voltam, a férjem nevelte a kislányomat, énhozzám is feljárt minden héten a kórházba, segítséget sehonnan nem kaptunk. Teljesen a férjemre voltam utalva. Ő három műszak mellett megcsinált mindent, mosott, főzött, takarított, a gyerekekkel foglalkozott, iskolába járatta.

Műtét után itthon voltam négy és fél évig, de kéthetenként Pestre kellett járnom ellenőrző vizsgálatokra. A férjemmel mentem, ő kísért el mindig, **egyedül** nem tudtam menni, mert állandóan azért gondjaim voltak a műtét után is. Akkor még itthon is szedtem gyógyszereket, nem tébécés gyógyszert, hanem nyugtatókat, erősítő gyógyszereket, és bizony még most is szednem kell sajnos.

Öt év után kaptam egy igazolást a főorvostól, hogy a tébécém megszűnt. Addig rokkant nyugdíjasként voltam otthon. Utána az orvosi bizottság elé hívtattak, és mondták, hogy elmehetek dolgozni. 50%-os munkaképesség csökkenést állapítottak meg. A rokkantnyugdíj alatt a PATEX-nál teljesen le kellett számolni. Amikor bementem a gyárunkba, akkor azt mondták, hogy *nem tudnak munkát* biztosítani. Azt akarták, hogy menjek el a bíróságra *takarítani* félállásban. De én *nem mertem* elvállalni, mert azt a lépcsősort felmosni, én nem mertem azt csinálni. Én akkor mondtam, hogy *nem megyek el* máshová, sajnos *veseműtétés* vagyok.

Így megint a bársonyüzembe kerültem. Nem vágó lettem, hanem címkéző. Amikor a gép lehajtogatta az árut, akkor rá kellett írni, hogy ki csinálta, hogy hány méter és milyen bársony. De amellet a kocsikat is nekünk kellett tologatni. Ezek ilyen vaskerekű széles kocsik voltak fából, két méter magasak és jól meg voltak pakolva a bársonyáruval. Én bizony sajnos azokat nem bírtam tologatni. A gyomrommal akkor még nem voltam megoperálva, és nagyon sokat betegeskedtem. Ugye akkor idegileg még nem voltam annyira összeszedve. Nagyon sokat görcsölt a gyomrom, állandóan rosszul voltam, ettől rosszkedvű voltam, ingerült, és nehezen viseltem más társaságát. De azért a munkámat igyekeztem elvégezni.

Hát én akkor felmentem a *munkaügyre* és megmondtam, hogy sajnos

ezt a munkakört én nem tudom végezni, mert se fizikailag, se idegileg nem tudom csinálni, és hogy adjanak nekem más munkát, könnyebbet. És akkor mentem a varrodába vissza csomagolósnak. Azóta is ott vagyok, ott dolgozom és jól érzem magam.

Azóta több műtétem is volt. Nyombélfekélyem és gyomorszűkületem volt, úgyhogy a gyomromnak a kétharmadát ki kellett venni. Először egy harmadfokú *idegösszeroppanást* kaptam, aztán kaptam egy *gyomorsüllyedést*, és abból lett a *gyomorfekély*. Nagyon sokat kínlódtam a gyárban. Időnként úgy dolgoztam, hogy napjában egyszer lementem az üzemorvoshoz injekcióra, és úgy dolgoztam. Amíg az injekció hatása tartott, addig elvoltam, de utána állandóan görcsölt a gyomrom, *hánytam, nem tudtam enni*. Amikor kivették a gyomrom kétharmadát, akkor megállapították, hogy van egy *méhdaganatom*, és kivették a méhemet. Akkor mondta a főorvos úr, hogy olyan nagy a *petefészke*, hogy sajnos azt is ki kell venni. Így három műtét volt egy év alatt. Majdnem meg is haltam. 48 kilóra lefogytam. Utána egy évig táppénzen voltam, majd megint bizottság elé hívtak. Megnézték a papírjaimat, megkérdezték, hogy hogy érzem magam. Mondtam nekik, hogy érezheti magát, aki ennyi műtéten esik át. Élek és vagyok. Kérdezték, hogy el tudok-e menni dolgozni. Mondtam, ha elküldenek, akkor természetesen elmegyek, megpróbálom, és ha nem megy, akkor visszajövök.

Tehár azóta a csomagolóban vagyok. 120-130%-okat teljesítek, aminek nagyon örülök, hogy meg tudom csinálni és szívvel-lélekkel csinálom. Hát sok munkatársnóm nem veszi jónéven, de én úgy vagyok vele, hogy nem törődöm ezzel. Megmondtam nekik, hogy ne irigyeljék tőlem, mert ki tudja, hogy meddig tudom én ezt csinálni. Most május elsején lettem kiváló dolgozó a férjemmel együtt. Hát nagyon meglepődtem, mert milyen beteges vagyok, én erre nem számítottam. A férjem sem egészséges már. Őt 1975-ben műtötték gyomorral, meg hát szívbeteg. Úgyhogy húsz évet vett el a betegség az életünkből. Tíz év nekem és tíz év a férjemnek.

Itt a csomagolóban szalvétákat és abroszokat csomagolunk. Vannak ilyen áruszállító fiúk, általában ők hordják az árut az asztalra. Emelgetni nem emelgetek olyan sokat. Lehet ülve is végezni a munkát, de én állók egész nap, mert amikor a vesémmel megműtöttek 1974-ben, akkor sajnos megsértették a gerincemet, és én nem tudok ülni. Amióta az eszem tudom, én mindig állva dolgoztam, általában mindent állva csinállok. Estére aztán bedagad a lábam. A bal lábam az nagyon fáj. Még itt a csomagolóban is lehet érezni a textilport. Az orrom szokott néha vérezni tőle, kisebesedik, mint most is. Főleg amikor a lepedőt csináljuk, azért csak beszívja az ember. Hát amikor piros vagy fekete lepedőt csinálunk, azt látni kéne. Feketék, pirosak vagyunk, a hajunk, a szemünk, a bőrünk, minden. A kezünk az sokszor olyan, mintha festékbe dugtuk volna. A piros és fekete, azok nagyon fognak, és borzalmasan csipnek. A textilpor rettenetesen kiszáritja az arcot, szemet, orrot.

Úgy jó két-három éve érzem azt, hogy mindig fáradtabb vagyok. Én a nyolc órát ledolgozom, de utána aztán, ha így leülök, akkor úgy érzem

magam, mintha kezem-lábam fából lenne. Hogy meddig fogom bírni nem tudom, de ameddig tudom, csinálom. Hát én sem vagyok biztos benne, hogy a nyugdíjas időmet itt ki tudom dolgozni, hogy *megérem*, hogy *nyugdíjas legyek*."

N.B.-né, 55 éves, 11 éve a PATEX Bocskai úti gyáregységének dolgozója

„Szabolcs megyében születtem, Fényeslitkén, 1933-ban. Paraszti családból származom, tizenketten voltunk testvérek. Volt 28 hold földünk, és még 40 holdat béreltünk. Apukám a régi időben főbíró volt, olyan mint most a tanácselnök. Bement reggel négykor a község házára, és mire reggel nyolcra bejött a jegyző, ő már elvégezte a munkát és ment kifelé a földre dolgozni. Tudott az én apukám jól gazdálkodni. Nyolc holddal kezdtek, amikor összeházasodtak. Aztán bejött a kuláküldözés, és apukámat kuláknak minősítették, még Kistarcsán is ült börtönben az apám.

Én kijártam a négy elemi és a négy polgári. Utána elkezdtem a tanítóképzőbe járni, de sajnos abba kellett hagyni, mert kulákok voltunk, meg az anyukám is nagyon beteg lett, és őt kellett ápolni. Tizenhét éves voltam, amikor Kisvárdán indult a Dolgozók Óvónőképző Iskolája. Én odamentem. Addig a családban segítettem. Mentem kaszálni, kapálni, volt olyan, hogy egész nap arattam. Ha krumplit kellett kapálni, akkor krumplit kapáltam, ha permetezni kellett, akkor azt csináltam. Két hónapig jártam az óvónőképző iskolába, amikor az iskolát bevitték Nyíregyházára. Kisvárda 5 km-re volt hozzánk, viszont Nyíregyháza már olyan messze volt, hogy csak éjjelre értem volna haza, és szegény apukám azt mondta, hogy lányom, én kurvát nem tartok, én nem tudok érteni kimenni az állomásra, közlekedés meg nem volt. Bizony abba kellett hagynom. Apukámnak volt egy jó ismerőse Kisvárdán, a Gyors- és Gépíró Iskola igazgatója. Oda kezdtem el járni, de apukám akkor még kulák volt, és így két hónap után – amikor kitudódott – akkor kicsaptak. Az isten se akarta, hogy tanuljak. Na akkor utána férjhez mentem.

1955-ben esküdtünk meg, és én 1964-ig nem dolgoztam. A férjem villanyszerelő volt, és nem voltunk ráutalva. A férjemnek a szülői házába költöztünk, anyósommal élünk együtt, aztán meg jöttek a gyerekek. Négy gyereket szültem, három maradt meg belőle. A kertben azért dolgoztam, az egy kataszteri holdat azt én tartottam rendben.

Aztán 1964-ben rávitt a kényszer, hogy menni kell, mert az uram fizetése kevés volt. Építkezni szerettünk volna és kevés volt a pénzünk. A lakás, amiben laktunk kétszoba konyhás volt, kicsi volt már, mert anyósom, mi ketten, meg a három gyerek. Szóval alakítani akartunk mink is a sorsunkat, ez az igazság.

A Tiszántúli Áramszolgáltató Vállalathoz mentem díjbeszedőnek. A férjem itt volt villanyszerelő. Azért mentem villanyszámlásnak, mert annak kötetlen a munkaideje. Azért fárasztó volt a falvakban házról házra

járni, a közlekedés nem volt jó, a lábnak nagyon megerőltető volt. Kilenc év után otthagytam ezt a munkahelyet. Vagyis ott kellett hagynom. Az uram rászokott az italra miközben építkeztünk. Én a pénzt a WC-be zártam, mert a WC még nem volt kész, csak az udvarit lehetett használni. Az uram akkor már a Vízműveknél dolgozott, és a Vízmű kulcsa jó volt a mi benti WC-nk ajtajához. Képzelve el, hogy bejárt nekem a pénzembe. Egy ideig nem jöttem rá, de aztán 6000 Ft hiányom volt, még bírósági tárgyaláson is voltam. Szégyen az embernek a maga fészkébe piszkolni, és nem tudja megenni. Ezt szokták mondani. A nővéremtől kaptam pénzt, így aztán visszafizettem.

Közvetlenül a mi kertünk mellett volt az Elektroakusztikai Vállalat kisvállalata. Utána ott helyezkedtem el. Először nagyon furcsa volt. Ugyanúgy, mint amikor idejöttem a Pamutfonóba. Itt is csak néztem, mint majom a ketrecben, hogy jézusom, hogy ez hogy néz ki. Én, aki mindig szabadlevegőn voltam. Szóval nagyon furcsa volt nekem ide bekerülni, nem azt mondom, hogy könnyen ment. Csiszológépen dolgoztam. A feladat az volt, hogy ahol a bútoron a két farostlemez összeér, azt össze kellett csiszolni. Szóval nagyon finom munka volt, mert nem volt szabad túlságosan lecsiszolni a két lemezt. Ha hibát követtünk el, akkor besatíroztuk, és úgy vitték a lakozóba. Egy ilyen nyolckilós csiszológépet kellett fogni egész nap. Hát az nagyon nehéz volt. Poros, koszos munka volt. Emelgetni is kellett, egész nap lábon lenni. Nem volt egészséges, nem volt egy tiszta hely, az biztos. De anyám, a pénzért meg kell dolgozni mindenhol. Abban az időben [1973-74] – ide hallgasson – 3800 Ft-ot kaptam. Az abban az időben nem volt rossz pénz. Váltott szakmában dolgoztunk, délelőtt délután.

Két esztendeig csináltam ezt. De aztán a férjem szabályszerűen üldözött, hogy én mindenkivel jóban vagyok. A gyárigazgatóval, fűtővel, én már mindenkivel »jóban« voltam, már olyan szexuális értelemben. A férjem ilyen rögeszmés volt. Tudja, így fokozódott tovább, tovább. Akkor onnan el is jöttem. Akkor elmentem a Szabó KFT-be dolgozni. Ott sokkal kevesebb volt a pénz, 2200-2500 Ft-nál nem több, de gondoltam, hogy a férjem megváltozik, nem féltékenykedne, ha más társaságba kerülök.

Varrni nem tudtam, így hát vasalónő lettem. Amit a többiek végigvartak, azt nekem vizes ruhával szépen le kellett vasalnom. Férfi nadrágokat, meg zakókat csináltunk. De hiába mentem el más munkahelyre, a férjemmel kapcsolatban csak rosszabb lett a helyzetem. Aztán már annyira elfajult a helyzet, hogy egyik alkalommal, amikor 2 óra 5 perckor mentem haza, és akkor ő már otthon volt, azt mondta, gyere ide az Évi szobájába, főztem egy jó kávé. Hát mindig kávé voltam. Bemegyek, azt mondja, hol voltál ilyen sokáig? Na akkor megfogott engem, bezárta az ajtót, a kulcsot kivette, letépte rólam a ruhát, és vasalószinórral ütött ... míg ki nem engedett. Hát akkor nekem se kellett több, kiszaladtam a konyhába, felvettem egy otthonkát, mezítláb, se melltartó, se bugyogó, semmi rajtam, és szaladtam az unokatestvéremhez. Megmutattam neki, hogy hogy nézek ki. Elmentem a másik unokatestvéremhez, hogy adjon nekem 500

Ft-ot, hogy fel tudjak jönni Pestre. Amikor azután itt dolgoztam, akkor visszaküldtem neki. A világon semmit az uram nem adott, mint az ujjam, úgy jöttünk el. Hát gondolhatja milyen nehéz volt. 44 éves voltam, amikor mindent előlről kellett kezdenem. Semmink sem volt.

A lányom újsághirdetés útján keresett olyan munkalehetőséget, ahol albérletet is lehet kapni. Így jutottunk a PATEX-hez. Nekem a gyár még most is fizeti az albérletet, 1400 Ft-ot. Ha elmegyek nyugdíjba, akkor meg fogunk egyezni, hogy nem fizetek, hanem munkával megváltom a pénzt. A házinéni és a lánya is nagyon beteges, én meg besegítek, mindent megcsinálok, kiskertet meg mindent.

Gondoljon bele, hogy a lányom fel volt véve Debrecenbe a Bölcsészettudományi Karra. És a házasságom miatt az ő tanulása is tönkrement. Addig mindent tűrtem a férjemtől, amíg ő le nem érettségizett. Van még egy 25 éves fiam, ő akkor még csak 14 éves volt, akkor fejezte be a nyolc osztályt. A harmadik gyerekeket otthon hagytam, mert az nős volt, annak már felesége, családja volt.

A lányom gondolkozott, hogy az irodába, vagy rögtön az üzembe menjen-e. Végül az irodára ment a gyártási osztályra. Én az üzembe kerültem nyújtógépkezelőnek. Hát szerettek volna annak idején, amikor ide kerültem, a fonógépre rakni, de nem bírtam, már akkor sem bírtam, hogy forog a cséve. Látták, hogy jó dolgozó vagyok, mert én nem szégyelltem megfogni a munkát. Nem mondom, nagyon jól kerestünk abban az időben. Amikor idejöttünk a gyárunk még nagyon jól állt. Most már rettentően le van romolva a gyár. El is adták már a gyárat. Kilencvenre ki kell pakolni. De most már nincs semmi nálunk a gyárban. Nincs már brigád sem, pedig régen mindig a másodikok voltunk, és negyedévenként kaptunk 400 Ft-ot. Lassan már magyar sincs a gyárban. Tiszta kubaiak vannak. Hát anyám édes nincs megfizetve a Pamuttextilművek. Három műszakban kap az ember 7000 Ft-ot, három műszakban. Hát az tiszta röhej!

Először mikor odakerültem négy nyújtót vittem, kettő előnyújtó és kettő végnyújtó. Ott mindig menni kellett. Odahozták az anyagot, nekem a gép az ment folyamatosan. Bekötöttem előbb az előnyújtó alá. Szóval nem volt könnyű dolog nyolc órán keresztül egy akkora területet bejárni, mint ez az egész udvar. Képzeld el, hogy a kannát, amit alá teszek a gépnek, jó hogy gurulós kanna, de olyan 6-8 kiló, és amikor kiveszem a megtelt kannát, akkor még van benne 20 kiló anyag is. Én már azt is kiszámoltam, hogy egy műszak alatt olyan 12 mázsát mozgatok meg. Itt nincs az, hogy leülök, kényelmesen megreggelizek, mint ahogyan járt a szájuk a televízióban a textiliparosoknak, hogy minden munkahelyen adnak tíz perc munkaszünetet, hogy elmenjenek cigarettát elszívni, vagy WC-re, vagy bármit csinálni. Hát hol van ez megadva? Melyik vállalatnál? Én csak úgy ettem – látták a főnökök is –, hogy van egy kanna, arra kiteszem a kajámat, aztán egy harapás és megyek, mert kimaradt egy szál, vagy ki kell venni a gépből az anyagot. Ha kimentem a WC-re, akkor futás, mert ha nincs norma, akkor pénz sincs. Volt olyan alkalom, hogy a

Horváth igazgató azt mondta, ha ilyen asszonyból volna három, mint az Ilonka néni, hát elvinnék gyárat. Én arra büszke voltam, hogy meg tudtam csinálni. De sok is volt, mondjuk meg úgy ahogy van.

Tulajdonképpen a lányom is és én is két műszakot vittünk. Tizenhatórásztunk. A lányom délelőtt az irodán dolgozott, és délután lement az üzembe fonógépre. Ő 1980-ig csinálta, amíg férjhez nem ment. 3 évig csinálta. Én 1981-82-ig csináltam a két műszakot. Hát megkerestük a húszezer forintot együtt havonta, s akkor a húszezer forint elég szép pénz volt. Nagyon sok pénzt kerestünk, de az is igaz, hogy nem volt egy párnánk, ahová a fejünket letegyük. Összeszámoltuk a lányommal akkor, hogy gáztűzhely, bútor, tévé. Gondoljon bele, mindenünk megvolt otthon és semmink se lett. És amikor eljön az ember, mint az ujjam, mint amikor az ember megszületik. Egy váltás ruhám nem volt. Azt csináltuk, hogy a házineni adott három törülközőt, reggel bevittük a gyárba, este hazahoztuk, mert nem volt törülközőnk, amibe megtörülközzünk.

Aztán, amikor már nem kellett annyira a pénz, akkor abbahagytam a tizenhatórászt én is. Közben pénzzel segítettük az idősebbik fiamat, aki építkezett, és vettünk lakottan egy egyszobás konyhás házat részletfizetésre Budaörsön, de sajnós a mai napig sem tudtuk kirakni a bentlakókat. Tehát aztán 1982-ben visszamentem normál három műszakra. Az első panaszaim 1984-ben jelentkeztek. Nagyon sokat fáj a fejem, rosszul voltam. Fáj a szívem. 180 per 120 volt a vérnyomásom. De volt olyan, hogy 200 fölé ment. Aztán 1986-ban trombózis volt a lábamban. Először úgy kezdett megfeketedni. Nem tudtam, hogy mi van a lábammal, kezdett púposodni, meg már egészen piros volt. Én mondtam, hogy ezt az éjszakás hetet már ledolgozom, nem megyek el orvoshoz, de nem bírtam, annyira fáj. Az orvos adott kenőcsöt, és azt mondta, hogy szigorúan feküdnöm kell. Az orvos kérdezte, hogy hol dolgozom. Mondom, hogy a textiliparban, a könnyűiparban. Rám néz. Józan maga?! Mondom hogy hogy józan vagyok? Azt mondja: magának az könnyűipar a textilipar? Mondom, hogy nekem a legjobb tudomásom szerint a könnyűiparhoz tartozunk. Azt mondja, hogy az a bányával vetekszik, a nehéziparral. Azt mondja, hogy csak annyi a differencia maguknál, hogy maguk a föld felett vannak, azok meg a föld alatt. Hát ha a főorvos asszony ezt mondta, akkor el kell fogadnom. 3 hónapig voltam itthon táppénzen, még az SZTK ellenőr is itt volt. Amikor visszamentem, akkor a doktornő mondta, hogy az a kérése, hogyha lehet kérjem magam könnyebb munkára, mert ez visszajön. Akkor mondtam a művezetőmnek, hogy Lacikám ez és ez van, szeretném, ha könnyebb munkát kapnék. Azt mondta, hogy egyelőre nem tudnak könnyebb munkakörbe tenni. Nem is mentem. Könnyebb munkát nem kaptam, de elmentem két műszakba a három helyett. Az úgy volt, hogy egyik héten délelőtt voltam, másik héten délután. Akkor a hat nyújtót vittem. És amikor az éjszakás hét jött volna, akkor megint délutánra mentem, és hüvelyt válogattam. A pénzem a 7000 Ft-ról leesett 4200-4500 Ft-ra. Az éjszakás műszak nagyon sokat jelent, de az éjszakás hetet ki is kell bírni.

Tavaly decemberben egyik reggel nagyon rosszul lettem. Ott hagytam a gépeket, áldja meg a jó isten, megyek az orvosiba. Az orvos nem volt ott. Mondom az asszisztensnőnek, hogy valami baj van a szívemmel, mert úgy érzem, hogy jobbra, balra megy. Azt mondja jól van Ilonka néni, tessék idejönni csinálunk egy EKG-t. Megcsinálta, de ő nem tudja leolvasni. Felhívta a doktornőt, azt mondta, hogy adjon egy Nitromintet a nyelvem alá és fektessen le. Mire megjött a doktornő fél tizenkettőre, én már jobban voltam és visszamentem dolgozni. A doktornő jött fel értem, és mondta, hogyha még egyszer ilyen rossz lesz az EKG-m, akkor mehetek kórházba, mert szívinfarktus gyanús vagyok. Délután elmentem az EKG-mmal a körzeti orvoshoz. Mondta, hogy Nagy néni ez nem valami gyönyörű. Mondtam neki, hogy én nem azért jöttem, hogy felvegyen betegállományba. A doktornő ajánlotta, de én nem mentem. Úgy másnapra átment rajtam az egész, és szerencsére ilyen rossz azóta sem volt.

Decemberben a gyáregységvezető lehivatbtt. Akkor csinálták a bruttósítást. Azt mondta: »Ilonka néni jöjjön vissza ha lehet három műszakba, mert akkor többet tudunk adni.« A doktornő mérges volt, amikor kértem, hogy tegyen vissza 3 műszakra. Tudja, hogy van, *itt csak az az ember, aki három műszakban dolgozik*. Már én sem bírom. Hiába, nem bírom. A doktornő csak úgy engedett vissza, ha könnyebb munkára tesznek. Most is gépen vagyok, de ez egy modernebb gép, és evvel könnyebb dolgozni. Ez a Richter gép automatikus, ezzel pazar dolgozni. Itt sokat mondok, ha egy műszak alatt kettő és fél mázsát kell emelni. Mégsem 12 mázsát. Hát nem mindegy, hogy mennyit emelek. Ebben a korban már ez is nehéz.

Még három hónapom van a nyugdíjig. Én ezt sem értem, hogy a nyugdíjkorkedvezményt miért nem kapom meg. A fonónő megkapja a korkedvezményt, és 48 éves korában elmegy nyugdíjba. A kártolós és a nyújtós, az nem. Én nem ugyanazt a levegőt szívom? Én nem ugyanúgy poros helyen dolgozom?! Egy cseppet sem másabb a munka, nem másabb a körülmény, mint a fonodában. Egy ajtón járunk be, egy ajtón járunk ki. A légnedvesség ugyanolyan ott, mint itt. Hát akkor miért nem vagyunk egyenlőek? Ezen egy kicsit felháborodom, de most kihez menjek? A jó istenhez? Senkihez, senkihez az égvilágon?

Drága csillagom, pihenni majd a temetőben fogok. Sajnos ilyenfajták vagyunk mi. *Az egészségünkkel nem sokat törődünk*. Többet kéne vele törődni, mint ahogy a rádióban is mondják. Csak ideig-óráig egészséges az ember, ideig-óráig örök életre úgysem lehet felkészülni. Csak javítgatjuk, foldozgatjuk, meggyógyulni már sosem fogunk. 18 éves már nem lesz se a lábam, se a derekam, se a szívem."

Jegyzetek

- ¹ A Pamuttextilművek gyáregységei 1989. július 1-től részvénytársasági formában önálló vállalatokként működnek.
- ² Vizsgálatunkban csak a vállalatnál jelenleg is foglalkoztatott foglalkozási rehabilitáltakról gyűjtöttünk adatokat. Így, amikor történetiségében vizsgáljuk a rehabilitáció jellemzőit, akkor meg kell említeni, hogy a kapott eredmények a jelenlegi állapot alapján – időben – visszavetített trendek.
- ³ Általános tendencia, hogy a vállalatok abból indulnak ki, hogy a munkafolyamatba, a munkakörülményekbe nincs mód beavatkozni. A PATEX munkaügyi osztályvezetője is elmondta, hogy a vállalatnál arra nincs lehetőség, hogy a munkakörülményeket megváltoztassák, hogy a gépeket átalakítsák. „Ilyen még nálunk nem fordult elő, hogy valaki elvesztette volna a jobb karját és a gépet átalakítottuk volna, hogy balkézrel tudja kezelni. Ehhez a munkához két kéz és két láb kell.”
- ⁴ Annak ellenére, hogy tartalmilag megtévesztő a „foglalkozási rehabilitált” fogalmának használata – más elfogadott szóhasználat híján a továbbiakban is ezt az elnevezést használjuk. Ugyanakkor ezen mindig a foglalkozási rehabilitáltaként *nyilvántartott* csökkent munkaképességű dolgozókat értjük, és nem az egészségi állapothoz igazított foglalkoztatási viszonyokat.
- ⁵ Az eredetileg az alaptermelésben dolgozók körében ez a tendencia még erősebben érvényesül. Közülük jelenleg is 39% az alaptermelésben dolgozik, és 17% a termeléshez kapcsolódó kisegítő munkakörökben. Tehát azoknak a csökkent munkaképességűeknek, akik eredetileg az alaptermelésben kezdték munkájukat, 56%-a jelenleg is a termelésben dolgozik.

Irodalom

- 1/1967 (XI.22.) MüM – EüM – PM sz. rendelete a csökkent munkaképességű dolgozók helyzetének rendezéséről.
- 8/1983 (VI.29.) EüM – PM sz. rendelete a megváltozott munkaképességű dolgozók foglalkoztatásáról és szociális ellátásáról.
- 14/1986 (XII.10.) EüM – PM sz. rendelete a megváltozott munkaképességű dolgozók foglalkoztatásáról és szociális ellátásáról szóló 8/1983 (VI.29.) EüM – PM sz. együttes rendelet módosításáról.
- Bokor Rózsa: Történeti visszapillantás a hazai rehabilitáció fejlődésére. In: *Egészségkárosodás – rokkantság – rehabilitáció. Szociálpolitikai Értesítő* 1987. 2. sz.
- Egészségkárosodás – rokkantság – rehabilitáció. Szociálpolitikai Értesítő* 1987. 2. sz.
- Egészségügyi helyzet* 1985. Bp. 1987. KSH.
- Hilaski, Harvey T.: Understanding Statistics on Occupational Illnesses. *Monthly Labour Review*, 1981. 3. sz.

- Láng Sándor: *A munka tudománya (Munkaélettan)*. Bp. 1938. Szent István Társulat.
- Molnárné Venyige Júlia – Orolin Zsuzsa: *Szociálpolitika és gazdaság*. Bp. 1982. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Tardos Katalin: *Egészségvédelem az ipari üzemekben*. Bp. 1986. (Kézirat)
- Tardos Katalin: *Új beruházások – javuló munkakörülmények?* Bp. 1988. (Kézirat)
- Vörös Lászlóné: *A Pamuttextilművek története*. Bp. 1973.

Bárdos Kata

Leértékelve – avagy hány %-os?

(Bajok a rokkantosítás körül)

A Terézvárosi Családsegítő Szolgálat 1985 óta foglalkozik azon családok körével, amelyek azért jutottak rossz szociális helyzetebe, mert egy vagy több tagjuk *egészségkárosodása* nem tette lehetővé, hogy a család elegendő pénzforráshoz jusson. Ugyanakkor kereste és segítette azokat a családokat is, amelyek *súlyosbodó szegénységük* miatt nem jutottak megfelelő élelmiszerhez és egyéb forrásokhoz, s ez egészségkárosodáshoz vezetett. Külön – kiemelten – figyelte azon családok sorsát, amelyek az így vagy úgy bekövetkezett egészségkárosodás eredményeképpen „állami ellátásra” szorultak, s tanulmányozta, milyen változásokat idézett ez elő életükben.

A rokkantosítással kapcsolatos definíciókat, szabályokat, mutatókat és az eljárás menetét már sokan ismertették. Az alábbiakban a rokkantosítás során jelentkező azon mozzanatokot emelem ki, amelyek klienseink esetében különös nehézséget jelentettek, vagy tipikusnak tűnnek. Így a rokkantosítás egy fajta szubjektív definiálását próbálom meg.

Tapasztalataim szerint rokkant az, aki egészségi okok miatt az általa addig végzett munkára, vagy a munkavégzésre általában alkalmatlanná válik, vagy olyan tartós betegségben szenved, melyből a munkavégzést lehetővé tevő javulás a közeli jövőben nem várható. Pontosabban fogalmazva egészségügyi okok miatt alkalmatlan arra a munkára, amire képesített, vagy amit eddig rutinszerűen végzett.¹ Nem feladatomban a rehabilitáció lehetőségeit ecsetelni, főleg mert 1985 óta – a Szolgálat munkatársaként – mindössze egy problematikus esettel találkoztam,² de annak hiányosságai a családsegítőben is egyre érezhetőbbek.

Az átképzési támogatás a rokkantakat nem érinti. A korlátozott számú rehabilitációs célú átképzés alig hozzáférhető, s ennek költségei, legalábbis részben a rokkantokra hárulnak. A munkahelyeknek nem érdekük az áthelyezés, a legegyszerűbb a leszázalékolás.

A rokkantak száma Magyarországon ijesztően magas. A rehabilitációs átkép-

zés, a gyógyító munkahelyek, a rokkantakkal való foglalkozás költségigényes dolog. Pénz gyakorlatilag alig van rá. „Egyszerűbb” eltartani őket. A városi életforma, a szaporodó ipari betegségek csak tovább rontják a helyzetet, s így számuk növekedni fog. Nem beszélve arról a veszteségről, ami magukat a rokkantakat éri. A 30-50 évesen leszázalékoltak élete gyakorlatilag befejeződik. Kiszolgáltatottakká válnak, életheletőségeik minimálisak. Fiatalon élnek az idős, beteg emberek egyre beszűkülő életét a változás minden reménye nélkül. A viszonylag jól kereső dolgozó rokkantosságával a létminimum közelébe kerül, s ezzel képtelenné válik arra, hogy az eddigieknek megfelelő szinten éljen.

Van persze a dolognak másik oldala is. Hosszú éveken keresztül sokan szívesen választották a nyugdíjazásnak e sajátos módját. Különösen jellemző volt ez a kötelező foglalkoztatás időszakában. A „nyugdíjas” szó az igazolványban bántatlanságot biztosított, emellett nyugodtan élhetett alkalmi munkából az, akinek ez az életforma volt a legmegfelelőbb. Választhatta ezt az is, aki nem a fizetéséből élt, de kellett valami fix (pl. ami mellett jár a családi pótlék).

De hogyan, milyen *mechanizmusok* révén válik valaki inaktívvá? Milyen problémákkal találja magát szembe az alatt az idő alatt, amíg rokkantossága zajlik, amíg *kilép* az aktívak (valamilyen) biztonságot adó világából? Milyen megpróbáltatásokat kell az egyénnek elszenvednie? Itt néhány olyan helyzetet mutatok be, amikor a rokkantosság menete maga olyan áttekinthetetlen és kiismerhetetlen, hogy a családgondozó egyik legfőbb feladata a gépezet megmozdítása, beindítása, bizonyos folyamatok fogaskerekeinek megolajozása.

A baj már a betegség megállapításánál elkezdődik. Alig hihető, milyen nehéz elérni, hogy egy beteget megvizsgáljanak. G-né esete az a bizonyos „állatorvosi ló” – mert nincs az a gikszer, ami az ő ügyében nem fordult volna elő.

G-né negyven év körüli asszony, két mankóval nehezen bicegett, utolsó előtti útja Szolgálatunkhoz vezetett, ahol segítséget kért. A lakásban is nehezen mozgó asszony több éve bekövetkezett combnyaktörésről számolt be, melyet akkor műtétilag megoldottak, a kórházból hazaadták, azóta azonban nem látta orvost. Napról napra romló állapotát látva a családgondozó felhívta a körzeti orvos figyelmét a betegre, aki körültekintően kikérdezte a mit sem sejtő családgondozót az asszony állapotáról, majd közölte, kliensünk járóbeteg, keresse meg őt a rendelésén. A beteg asszony több órás kemény munkával eljutott a rendelőbe, ahol az orvos az ajtóból nem invitálta beljebb, majd lelkesen bízta, nyugodjon meg, a Családsegítő Szolgálat biztosan elintézi majd, hogy leszázalékolják.

A tapasztalatlan családgondozó ezután még több elvetélt kísérletet tett arra, hogy kliensét orvosnak megmutassa, de minden igyekezete hiábavalónak bizonyult. (A súlyosan levert asszony pszichiátriai konzíliumát kezdeményezte. A pszichiáter kiment ugyan, de a beteget sebészeti esetenek tartotta. A sebészetre a körzeti orvoson keresztül vezetett az út, mely nem nyílt meg kliensünk számára.) Írásban kérte a körzeti orvos látogatását – a beteg mozgásrehabilitációját mérlegelendő –, minden hiába.)

Végső elkeseredésében, s mert az asszony már hosszabb ideje jövedelem nélkül volt, a családgondozó segítségével kliensünk maga kérelmezte

rokkantosítását. Az eljárásban csak *második helyen* szerepelt a kliens *anyagi* ellátottságának biztosítása, első helyen az a vágykép állt, hogy a Bizottságban orvosok ülnek, hátha meglátják a bajokat. Ismét csalódnia kellett. A beteg – aki az ügyeletes orvost kihíva elintéztette magának, hogy mentő vigye a vizsgálatra (saját körzeti orvosa a rendelkezésre hivatkozva megtagadta a mentő rendelését) tolokocsiban, takaróval borítva került a Bizottság elé. Papírjait alaposan megnézték, arcát megsímogatták, és biztató szavak kíséretében hazaküldték. A dolog formailag rendben volt tehát, csak a beteget még nem látta orvos.

B-né évek óta lakásába zárkózva él, utcára alig megy, legfeljebb az ideggondozóba, belgyógyászatra. Bár kezelik, gyógyszereket, injekciókúrát kap, táppénzre nem jogosult, mivel már régen beteg, s rokkantosítását nem indították meg. Kezelőorvosai nem tartják munkaképesnek, de rokkantnak sem. A beteg saját kezdeményezését nem támogatják. A Bizottság kliensünket 50%-ban találta rokkantnak. Helyzete nem oldódott meg, akkoriban létezett 50%-ban rokkant, de nem volt ennek megfelelő 50%-os nyugdíj. Semmi *nem történt azonban* annak érdekében, hogy az asszony munkaképességét visszanyerje.

K-né perlekedős, elégedetlen, kötekedő asszony, akit munkahelye egyre rosszabbul tûr. Azért, hogy minél kevesebbet kelljen látniuk, alacsonyabb munkakörbe helyezték (kézbesítőből takarító lett), s munkahelyéül egy távoli telephelyet jelöltek meg. Az asszony elégedetlen volt e megoldással, munkahelyi döntőbizottsághoz fordult. A bizottságnak nem volt érdeke a dolog békés megoldása, s felháborító ötlettel állt elő: kezdeményezte az aktívan dolgozó asszony rokkantosítását *elmebetegség* gyanúja miatt. S mi meglepőbb, az eljárás megindult. Kliensünk nem várta meg a végeredményt, kilépett vállalatától, s új munkahelyén tiszta lappal indult.

Noha az egészségügy évek óta ismert egy beteget, pontosan tudta, hogy betegsége miatt nem dolgozott, s gyakran az éhhalál szélén állt, mégse kezdeményezte rokkantosítását, holott így jövedelemhez jutott volna. Az alábbi eset a maga teljességében feloleli az egészségügyi és foglalkozási rehabilitáció (és prevenció) rendszerének hiányosságait, az aktívból inaktívvá váló lét veszteségeit, elképzelhetetlen anyagi bizonytalanságot, a folyamat útvesztőit.

D-nét orvosa krónikussá váló elmebetegsége miatt kezelte évek óta. Szeme előtt vált állástalanná a betegségébe egyre jobban belesüllyedő asszony, s a nehéz téli hónapokban, mikor már hetek óta alig evett, néhány hétre – feljavítás céljából – kórházba küldték, majd mehetett minden tovább. 3 év után kezdeményezte az intézet a gondnokság elrendelését, de nem indította meg a rokkantosítást. A beteg megismerésétől számított 5. év végén kapta kézhez a nyugdíjmegállapító határozatát.

S-né beteges, orvosjáró asszony, gyakori betegállomány után olyan állásba került, ahol jól érezte magát, megbecsülték, szerették, így keveset hiányzott. Családi tragédia miatt törekeny egyensúlya megbomlott, tar-

tósan betegállományba került. Fél év folyamatos betegállomány után maga kérte rokkantosítását Szolgálatunk közreműködésével, mert számított arra, hogy az eljárás hosszadalmas, s mert árva unokáiról maga gondoskodott, „nem engedhette meg magának”, hogy jövedelem nélkül maradjon. Az orvosszakértői vizsgálat 67%-ban rokkantnak találta, majd röviddel ezután megérkezett a Társadalombiztosítási Igazgatóság elutasító határozata. Hivatkozva a benyújtott orvosi és munkahelyi igazolásokra, a rokkantosítást nem tartotta időszerűnek, mivel kliensünk még több hónapon át betegállományban lehet. A táppénzes időszak 11. hónapjában kliensünk ismételten kérelmezte rokkantosítását. Ekkor újra behívták vizsgálatra, s újra kértek minden igazolást. A bizottság előtt jelentkező asszonyt hazaküldték, mert időközben megtalálták a korábbi szakvéleményt. Újra és újra igazolásokat kértek. Az eljárás eközben állt a családi pótlék folyamatosságának igénylése miatt. Nem volt elegendő a munkahely igazolása, hogy meddig és milyen összegben kapta jövedelmét, újra kérni, újra igazolni kellett. Kliensünk már 1 hónapja jövedelem nélkül volt, mikor a TB felszólította, fizessen vissza 3 havi táppénzt, mert betegállományra való jogosultsága már korábban lejárt, s három havi összeget helytelenül folyósítottak. Kliensünk, aki szinte analfabéta, Szolgálatunkra bízta az ügyet. Miközben segélyekkel támogattuk megélhetését – mert időközben unokái után a családi pótlék folyósítása is megszűnt – leveleztünk kliensünk munkahelyével: a táppénz helytelen megállapítását aligha lehet kliensünk hibájául felróni. Mivel a munkahely több heti várakozás után elismerte felelősségét, kliensünk nevében követeltük az okozott kár megtérítését. A munkahely a hiba helyrehozatalát úgy képzelte, hogy kliensünk első három havi nyugdíjára ráterhelik a hibásan folyósított összeget. A munkahely saját hibáját elismerte, ezt kihasználva eljárását elutasítottuk, s felszólítottuk, hogy a hibásan lefolytatott eljárás teljes költségét térítse meg. Eközben természetesen a rokkantosítás állt, hiszen a munkahely nem igazolta a táppénzes állomány lejártát. Több heti tárolás után végül megküldték az iratokat a TB Igazgatóságnak, s folytatódhatott az eljárás. A már eddig elkészült iratok használhatatlanná váltak, mivel a munkahely igazolása alapján kiderült, hogy a táppénzes állomány az eredeti igazoláson közölthöz képest három hónappal korábban lejárt. Újra kellett számolni mindent. Az első kérelem ideje 1987. május. A másodiké 1987. szeptember. A folyósítás kezdete 1988. március. A családi pótlék azonban még ekkor sem érkezett. Két hónap múlva – többszöri sürgetés után – indult a folyósítás.

Kliensünk táppénzjogosultsága 1987 augusztusában járt le. Így – ha a munkahely helyesen állapítja meg a táppénzes idő lejártát – az első beadás, 1987 május, időszerű volt, s időben megkezdődhetett volna a folyósítás. Kliensünk 5 hónapig volt jövedelem nélkül.

S ha már a megállapítás idejénél tartunk, számoljunk csak, mi mennyi ideig tart? Ha a munkahely kezdeményezi a rokkantosítást – s mint tudjuk, a táppénzes idő felének lejártá után már elkezdődhet az eljárás, amennyiben nem várható

a beteg javulása a hátralévő időben – egyszerre továbbíthat minden iratot. Igazolja a munkaviszonyt, hiszen felvételnél – elvileg – rögzítette a dolgozó erre vonatkozó adatait, a szükséges időszak jövedelmi viszonyait, a családi pótlék folyósítására vonatkozó adatait. Végül is az orvosszakértői vizsgálat után minden szükséges adat rendelkezésre áll. Tapasztalataink szerint, ha az eljárás így – mintaszerűen – folyik, ennek ideje szinte hétre pontosan kiszámítható. A benyújtástól számítva kb. 1 hónapon belül sor kerül az orvosbizottság vizsgálataira, ettől számítva két hónapon belül kezdődhet a nyugdíj folyósítása. Minden újabb irat vagy adat beszerzése darabonként 3-4 héttel hosszabbítja meg az eljárást.

Majdnem ugyanilyen tempójú az eljárás, ha a beteg maga kéri rokkantosságát, s kérelme helyesen kitöltött, s minden szükséges kísérő iratot benyújtott. Ebben az esetben megkeresik ugyan a munkahelyet bizonyos adatok, pl. táppénzes idő lejárt, munkaruhatartozás stb. miatt, ez azonban csak pár hetes csúszást jelent.

Bonyolultabb az eljárás mindazokban az esetekben, ahol a rokkantosság megindításakor a beteg munkaviszonya már megszűnt.

Nézzük csak ismét *G-né* esetét. Betegsége kezdetekor – balesete idején – munkaviszonyban állt. Néhány hónapja dolgozott munkahelyén, s előtte – lévén idénymunkás – pár hónapon át nem volt állása. Mikor táppénze megszűnt, a munkahely elküldte neki munkakönyvét (mill-lap nélkül), s nem indított rokkantossírást. A súlyos beteg asszony, aki e dolgokban járatlan volt, nem indította meg a rokkantossírást, s mint említettem, orvoshoz sem ment. 4 év telt el, mire Szolgálatunkat felkereste. Igazolást kellett benyújtania arról, van-e tartozása munkahelyének, vagy bármely hivatalnak. Kliensünk nem mert nyilatkozni, mert tudomása volt arról, hogy évekkal ezelőtt – még munkaviszonya idején – fizetett tartásdíjat, és valami munkaruha tartozása is volt, de az erre vonatkozó iratokat nem tudta megtalálni. Mill-lap másolatot az utolsó munkahelytől kellett kérni, de többfordulós vita után küldték csak meg (melynek során vitatták, hogy a munkakönyvet mill-lap nélkül küldték ki). Az iratok tanulmányozásakor derült ki, hogy kliensünk tartozásai az idő során tetemesre duzzadtak, hiszen tartásdíjat nem fizetett. Mivel kliensünk – munkaviszonya alapján – minimális nyugdíjra tarthatott igényt, fenyegető veszélyt jelentett a hátralékok letiltása. Ezzel kapcsolatos szorongásait azzal próbáltuk oldani, javasoltuk, nyilatkozzon tartozásáról, de kérelmezze a hátralékok törlését. Így a rokkantossírást a beadástól számítva „csak” kilenc hónapig tartott.

A családsegítő szolgálatokat természetesen nem azok keresik fel, akiknek ügyei simán elintézhetőek. Az esetek többségében nincs munkakönyv, vagy új van, és a réginek nincs nyoma, a személyi igazolvány többször elveszett. Hiányoznak családi papírok, pl. válóperi ítélet, gyermektartásdíjról rendelkező határozat stb. Betegségük elhanyagolt, évek óta nem jártak orvosnál. Sokszor maga a „hivatal” küldi hozzánk a számára kibogozhatatlan ügyet. Az egészségügyi szolgálat számára pl. előnyösebb, ha nem kezdeményezi a rokkantossírást.

tást, hiszen ebben az esetben neki kell „felszerelni” a beadványt, s ez az esetek többségében nem megy simán.

Évek óta ismer pl. az ideggondozó egy öreg *alkoholistát*, nem „gondozott” ugyan, de néha ránéznek. A gondozónő egy ízben megkért minket, intéznénk el a férfi rokkantosítását, hátha akkor *nem éhezne*. Magát a beteget sem volt könnyű megtalálni, de még mindig ez volt a legegyszerűbb. Bámulatos rendben volt munkakönyve és munkavégzéssel kapcsolatos iratgyűjteménye. Úgy tűnt, egyszer már valaki – talán épp az utolsó munkahely – foglalkozott az ügygel, összesítette a munkában töltött éveket, rendezte az iratokat. Megnehezítette az eljárást, hogy a férfinak *nem volt személyi igazolványa, és a személyi száma sem szerepelt* sehol. Tudjuk – több év gyakorlatából –, hogy a nyugdíjjal kapcsolatos beadványok egyik sarkalatos pontja a rubrikák pontos kitöltése. Ellenkező esetben nem foglalkoznak vele. A személyi igazolvány megszerzésének előfeltétele az állandó bejelentés, ehhez azonban iratok kellenek. A beteg állítása, mely szerint ő a lakás bérlője – igaz, hogy időközben fia kitérta –, nem igazolható, mivel 10 éve, mióta – állítása szerint – itt lakik, nem készült lakásbérleti szerződés. Az ügy további pizskálása azt jelentette volna, hogy a családgondozó – nyugdíj intézése címén – kitétetli kliensét lakásából. Az ügyet gondnok-kirendelési javaslattal továbbította a családgondozó a tanács illetékes osztályához, 1988 telén. Azóta *minden változatlan*, csak a kliens munkában nem töltött ideje (megszakítása) meghaladta az öt évet, s nyugdíjjogosultsága megszűnt, a kliens meghalt. Gondnok-kirendelés nem történt.

Nehezíti a rokkantosítással kapcsolatos ügyintézés, hogy a kliens mindig *információhiányos* helyzetben van. Számára még az sem világos, milyen tényezőkből tevődik össze a nyugdíjjogosultság, s részleges adatok esetén milyen lehetőségei vannak. Így sokan az első fokú határozat után lemondanak a fellebbezésről, s egyben a nyugdíjról.

Ha valaki beadja a papírjait, kap egy számot, aminek segítségével érdeklődhet. Ha nem kap, vagy elveszítette, a legnagyobb bajban van, heteken át küldözgetik, mire megtudja. Van pedig egy *szigorúan titkos telefonszám* – a hozzátartozó előadó kéri a telefonálót, hogy ne népszerűsítse a létét –, ahol személyi szám bemondata után pillanatok alatt megadják a törzsszámot.

Ugyancsak nehéz *személyesen* beszélni az ügy előadójával, mert bár a telefonközpontban készségesen megkérdezik a törzsszámot, s kapcsolják az illetékest, mégse lehet mindig felvilágosítást kapni. Az ügy ugyanis nincs mindig a „helyén”. Kérdéses adatok esetén *heteket időzhet* egy másik *előadónál*, az osztályvezetőnél, és mintaszerű eljárás során is legalább egy hónapot „*gépen*”. Ez alatt az idő alatt – esetleg a folyósítás megkezdéséig – a kliens arról sem kap tájékoztatást, hogy nyugdíjjogosult-e.

A kliensek nagy része, de az ügyintézők többsége sem ismeri a TB Igazgatóság Nyilvántartási Osztálya „MUNYI-lap” c. szolgáltatását. Ez a munkahelynyilvántartó lap az egyes munkahelyek jelentései alapján készül, személyre szólóan, s a hiányok pótlását segíti, hogy a munkahelyek adatközlő lapjukon

általában az előző és a következő munkahelyet is feltüntetik. Végül is tehát a munkakönyvvel nem rendelkezők adatai innen is kideríthetőek, ha volt munkaviszonyuk.

Ide tartozik az a kettősség, mely az eseteknek azon körére vonatkozik, amelyben a beteg „megfelelő” mértékben beteg, de *nyugdíjjogosultságot nem szerzett*. Kérelmet nyújthat be a lakóhelye szerint illetékes tanács szakigazgatási szervéhez és kérelmezhet rendszeres szociális segílyt. Érdekes módon ugyanolyan bizottság vizsgálja egészségi állapotát, mint a rokkantositáskor, de a TB orvosbizottságának szakvéleményét nem fogadják el! A *rendszeres szociális segílyt* természetesen *külön* kérni kell, tehát a TB elutasító határozata nem indítja meg az utóbbi eljárást. Aki nem tud róla, nem részesülhet benne.

Szóljunk néhány szót az *ideiglenes rokkantositásról*. Tapasztalataink szerint a társadalombiztosítás akkor él ezzel a lehetőséggel, ha a beteg lassan gyógyul, de maradéktalan gyógyulása pár éven belül biztosan bekövetkezik, vagy ha a beteg olyan fiatal, hogy korosodásával állapotváltozás is bekövetkezhet. Szolgálatunk e jelenséget tbc-s betegek esetében tanulmányozta.

Az ideiglenes jelleg a gyakorlatban nem jelent mást, mint hogy a beteg állapotát az orvosi bizottság a kezelő orvos szakvéleményének felhasználásával időszakonként minősíti, s kimondja a gyógyulás tényét, vagy a beteget további rokkantnyugdíjhoz juttatja, meghatározva a következő felülvizsgálat idejét (1-2 év). Esetleg állapotát véglegesnek mondja ki.

K-né élete és házassága egyszerre borult fel, mikor férje bűnügye kapcsán bűntársnak minősülve börtönbe került. A kikerülés után elhelyezkedett, de néhány hónap múlva kiderült, hogy tbc-s. Rokkantosították s élte a maga beteg életét, szedte a gyógyszereket, vigyázott egészségére. Rendszeresen járt ellenőrzésre. A kétéves felülvizsgálatkor kezelőorvosa ellátta leletekkel, s ő abban a tudatban ment a bizottság elé, hogy rendszeres gyógyszereszedő, betegsége előtti súlyát még nem nyerte vissza, tehát nem tekinthető gyógyultnak. A bizottság a leletek alapján *egészségesnek minősítette*, s azonnali hatállyal *megszüntette nyugdíjának folyósítását*. Segítségünkkel megfellebbezte a döntést, de heteken át képtelen volt elhinni, hogy ebben az állapotban dolgoznia kell. Fellebbezését elutasították. Végleg tudomásul kellett vennie, hogy vége a nyugdíjas életnek. Kisfiát, aki nem járt óvódába, hiszen édesanyja otthon volt, nem vették fel, mert anyjának még nem volt munkahelye, kliensünk viszont nem állhatott munkába, míg gyermekét el nem helyezte.

Semmi nem történt, csak egy *döntés* miatt egy ember *egyik napról a másikra* jövedelem nélkül maradt. Itt nem is elemezzük azt a hatást, amit kliensünk lelki és egészségi állapotára gyakorolt ez az eljárás. Nem ismertetjük az átállás, az elhelyezkedés pszichés nehézségeit és a család súlyos anyagi gondjait.

J. úr extrapulmonális tbc-s megbetegedését orvosai gyógyíthatatlannak tartják. 53 éves, évek óta rokkant. Felülvizsgálata aktuális. A bizottság megszüntetést javasolt. Kliensünk kétségbeesett, hiszen nem gyógyult meg. A Fővárosi TBC-gondozóintézethez fordulunk, ahol a beteget

időnként ellenőrzik. Papírjukkal segítenek kliensünknek abban, hogy betegségének fennállását igazolja. Végleges rokkantosságát határozzák el másodfokon. Kliensünknek – szerencsére – jövedelemkiesése nem volt, de heteken át *létbizonytalansággal* küzdött. Több, mint 6 éve volt már rokkant, szakmájából kiesett, fizikai állapota leromlott, a rendszeres munkabejárástól elszokott.

Az ideiglenes rokkantosság megszűnésével nincs elvi baj, hiszen a beteg tudhatja, állapotát nem tekintik véglegesnek. Számára a határozat kézhezvételekor derül ki az ítélet, de ugyanezen irat rendelkezik a folyósítás folytatásáról vagy megszüntetéséről. Ha a következő hónap elsejével (az első adandó alkalommal) elhelyezkedik, fizetést csak a következő hónap elején kap. *1 hónapig jövedelem nélkül* van. Nincs lehetősége erre a helyzetre előzetesen felkészülni (félretehet valamennyit, bár ez a rokkant nyugdíjból alig lehetséges).

Ejtettünk már néhány szót a rokkantosság feltételeiről. Nem szólunk most arról az esetről, ha a beteg nem éri el a „megfelelő %-ot”, vagyis nem elég beteg. Most csak azt az esetet vizsgáljuk, ha elég beteg ugyan, de nincs elegendő munkaviszonya ahhoz, hogy nyugdíj jogosultsága legyen.

Ismét *G-nére* hivatkozunk. *G-né* számára úgy tűnt, nem sürgős a rokkantosság, hiszen azért szorult segítségünkre, mert élettársa hirtelen meghalt, s amíg élt, nem voltak anyagi gondjaik. Tudta, hogy élettársa rokkantosság alatt állt, s az eljárás már hónapok óta folyt. A haláleset után az élettárs hozzátartozói nyilatkozatban erősítették meg *G-né* jogosultságát az elhalt élettárs után járó özvegyi nyugdíjra. Több hétig tartott, míg előkerültek az iratok. Telefonok sora után derült ki, hogy *G-né* élettársa nyugdíjmegállapítására több hete kész minden irat, mindössze azért áll az eljárás, mert a férfi munkaviszonyában van egy hosszú megszakítás, mely kérdéssé teszi, hogy elérje-e a jogosultságot. Egyedi elbírálásra (kézivezérlés?) az illetékes osztályvezetőhöz került, aki 5 heti fektetés után elutasította a kérelmet. A férfi beadványát 1985 augusztusában nyújtotta be. Az elutasítás dátuma 1986. április.

Nézzük ismét *D-né* esetét. A *gondnokság kirendelésével* még nincs megoldva a beteg ügye, az illetékes tanácsi ügyintéző munkahelyet változtatott, a javaslat hónapok óta fekszik. Az ideggondozó Szolgálatunkat kéri közreműködésre. Jelentkezésünk másnapján kinevezik a gondnokot, aki azonban egy hónap letelte után még nem ismeri a beteget, s ekkor legnagyobb gondja a *vagyoni leltár* felvétele. A családgondozó ekkor már a zavaros tudatú asszony nyugdíját intézi, s az első lépéseknél látja, hogy nem lesz egyszerű a dolog, hiszen kliense, homályos tudatállapotában – megsemmisítette iratait. Egy valahogy megmaradt szakszervezeti könyv homályos, elmosódott pecsétei alapján kezdi a nyomozást, a külföldi munkahelyeknek idegen nyelven kérelmeket írkal munkáltatói igazolásokért. Az időközben dolgozni kezdő gondnok nem törődik a rokkantossággal, elintézi a *rendszeres szociális* segélyt (kézivezérlés?). Közben megkerülnek az iratok, már minden egyben van, csak a külföldi igazolások

hiányoznak. Ugyanazon országbeli két vállalat egyike megküldi az igazolást a családgondozónak, a másik értesíti, hogy az igazolást megküldte a TB Nemzetközi Osztályának. Itt nem adják ki az iratot a családgondozónak – csak ha van meghatalmazása –, de nincs. A családgondozó kéri az Osztályt, *ne adja ki az iratot*, csak küldje el a megfelelő törzsszámra. Erre nincs lehetőség. Időközben a szinte már kész anyagot a gondnok átveszi, s új igazolásokat gyűjt be. Ugyanezen papírral neki is meggyűlik a baja, de mivel van megbízása, így az újonnan beérkező igazolást már átveheti. Végre megvan a nyugdíj. A gondnok elszámoltatásánál senki nem veszi figyelembe, hogy ha idejekorán elkezdte a rokkantositást, akkor mennyivel lett volna nagyobb *jövedelme* gondnokoltjának.

Ha a táppénzes állomány megszűnése és a nyugdíjhatározat kézhezvétele között hosszabb idő telik el, akkor azonkívül, hogy a beteg jövedelemkiesése megélhetését veszélyezteti, *további hátránnyal* is jár. Nyugdíját ugyan visszamenőleg megkaphatja, de nem vehet nyugdíjas bérletet, és elesik a nyugdíjasokat érintő utazási és egyéb kedvezményektől.

Gyakorlatunkban súlyos problémát jelent a nyugdíjelőleg kérdése. Ha valaki törzsszámmal igazolja, hogy rokkantositás alatt áll, néhány alkalommal kaphat *(ha kér) rendkívüli szociális segélyt*, de mindannyiszor végighallgathatja a tanácsi előadótól, hogy ez *szivesség*, neki ez ugyanis nem jár. A baj csak akkor van, ha a többhónapos eljárás során kiderül, hogy nem nyugdíjjogosult, pl. nem elég magas a %, vagy a beteg megélhetésére ezalatt kölcsönöket vett fel annak reményében, hogy majd a folyósítás megkezdésekor visszaadja (hiszen arra számít, hogy ha papírjait idejében beadta, akkor nincs olyan időszak, amelyre ne kapna jövedelmet). A bizottság döntése után a beteg nem mindig kap tájékoztatást, esetleg csak a teljes eljárás befejezésekor. Természetesen vannak esetek, amikor a beteg a bizottság vizsgálata után néhány héttel már kézhez kapja az állásfoglalást rokkantsága mértékéről, s ez már valóban pénzt ér. De még itt is van csapda, hiszen csak ezután következik a munkában töltött idő vizsgálata, s még mindig elutasíthatják. (Kaphat persze ilyenkor rendszeres szociális segélyt, de ez visszamenőleg nem kérhető, csak a határozat meghozatalától kezdődően folyósítják. Így a közbeeső ügyintézési időre jövedelme nincs, az esetleg felvett kölcsönöket nincs miből visszafizetni.)

Ha a rokkantositáshoz a papírok már mind rendben vannak, s megszületett a határozat, akkor elvileg már nyugdíjelőleg fizethető. Ha hosszú volt az ügyintézés, akkor az előleg legfeljebb a felhalmozódott hátralékot csökkenti, de nem érinti a folyósítást. Rövid ügyintézés esetében azonban a beteg boldogan veszi kézhez az előleget, s értetlenül áll a tény előtt, hogy a rendszeres folyósítás megkezdésekor az első időben kevesebbet kap, hiszen ezt az összeget előlegként már felvette.

Így járt a már említett *S-né*, akinek munkahelye helytelenül folyósított táppénzt. A nyugdíjhatározat kézhezvétele után hamarosan megérkezett a jelentős összegű előleg, ami számítása szerint a felgyülemlett hátralékot (több hónapos ügyintézés) terhelte. A folyósítás megkezdésekor derült ki számára, hogy a helytelenül kifizetett táppénznek csak egy részét fizette

ki a munkahely, másik része nyugdíját terheli. Fellebbezni már nem lehetett. Ilyen módon az előleget már elköltötte, s a tényleges *folyósításig ismét* jövedelem nélkül maradt.

Egyszerűsíti a helyzetet a Nyugdíjfolyósító Igazgatóság újabban küldött jól áttekinthető gépi elszámolása, azonban sok esetben csak ebből derül ki, pontosan hogyan áll össze a nyugdíj összege. Apellálni, fellebbezni ilyenkor már nem lehet.

Nyugdíjrendszerünk, mint láthattuk, jócskán reformra szorul. Addig is sokat segíthetne a meglévő „szolgáltatások” valódi működése. Pl. a munkahely kísérje figyelemmel a beteg sorsát, szükség esetén kezdeményezze a rokkantosítást. A gondozóintézmények dolga, hogy gondozottaik rokkantosítását megindítsák – vállalva az oly népszerűtlen véleménynyilvánítást.

Természetesen jóval egyszerűbb lesz minden, ha a (minimális) nyugdíj állampolgári jogon jár majd. A most induló szociálpolitikus képzés talán ellátja majd a TB-t és a munkahelyeket képzett szakemberekkel, akik az olajozottabb működést elősegítik.

Jegyzetek

- ¹ E definíciókísérlet nyitva hagyja az utat a rehabilitációs gondolkodás felé, de ennek ma egyre kisebb a lehetősége. A panaszokkal jelentkező beteget betegállományba veszik (non potest = nem képes), s igen ritkán helyezik más munkakörbe.
- ² Gyermekait egyedül nevelő 30 év körüli anya taxisofőrként dolgozott, mikor lassan kifejlődő pszichózisa miatt jogosítványát elveszték, s ezzel a család számára létező egyetlen pénzforrását elveszítette. Rokkantosítása megindult, azonban a fiatalasszony nem fogadta el az eljárást, és kérésére a taxivállalat más munkakörbe helyezte, diszpécser lett. Itt ugyan jövedelme kb. felére csökkent, de a rokkantnyugdíjnál még így is több volt.

Könczei György

A rehabilitáció rehabilitációjáért!

(Fogyatékos emberek a munkaerőpiacon)

Bevezetés

Magyarország gazdasági és politikai átalakulása az elmúlt egy-két esztendő eredményeként radikálisan új helyzetet teremtett a munkaerőpiacon. A fogyatékossgal élő emberek lehetőségei ennek nyomán jelentősen romlottak, és a tendencia, e folyamat még korántsem érte el végpontját. Ma még nem lehet véglegeset mondani, különösen nem lehet pontos elemzést adni a közeljövőben bekövetkező új fejleményekről. Annyi azonban bizonyos, hogy a magyar társadalom egyszámbelileg igen jelentős rétegének – a legóvatosabb becslések szerint is egy-másfél millió embernek – fogyatékoságuk folytán eddig is nehéz, bizonytalan és anyagilag csak máról-holnapra, vagy még úgy sem megalapozott gazdasági és szociális pozíciója tovább romlik majd. Ez annál inkább aggasztó, mivel a hazai és nemzetközi vizsgálatokból egyaránt tudjuk, hogy ezek az emberek zömükben a társadalom peremén élnek, nagy többségüket tekintve alig iskolázottak, szegények és gyakran más okok folytán is hátrányos helyzetűek. Életük kilátástalanságát súlyosbítja kirekesztettségük, a velük szemben hazánkban lépten-nyomon tapasztalható súlyos előítéletek. A rokkantsági nyugdíjasok nyugdíjuk inflálódása miatt éveken keresztül rákényszerültek, hogy *kilépjenek* a munkaerőpiacra. Ma azonban többségük ismét *kiszorul* onnan, és csak egy újabb kudarccal lesz gazdagabb. A kiút, a sokféle, a szerteágazó éppúgy, mint az „egyedül üdvözítő” – egyelőre áthatolhatatlan homályba vész. *Újra fel kell tehát tenni a régi kérdéseket.*

Hogyan viszonyul a társadalom a rokkantakhoz és a fogyatékos emberekhez?

A fogyatékos emberekkel szembeni előítélet különféle formái gyakorlatilag minden jelentős régi, de írásos vagy művészeti emléket maga után hagyott kultúrából rekonstruálható. Ezek elemzése útján azonban nyomára akadhatunk azoknak a sajátos, az adott közösség, populáció konkrét léthelyzetéből fakadó okoknak, amelyek az előítéletet illetve a diszkriminációt előidézték. Az okok pedig – ez a görögök utáni kultúrákra megmutatható, de alkalmasint korábbiakra is – *nem magából a kultúrából* következnek. (Vegyünk néhány taláalomra kiragadott példát! A Mózes-korabeli zsidóság életében a súlyos fogyatékos, vagy például súlyos ragályos betegség – poklosság – folytán bekövetkező *kizárás* bizonyíthatóan magát a *nép fennmaradását szolgáló* intézkedés volt. Ögyiptomi példa lehet *Seneb*, a törpe esete, aki súlyos fogyatékosága ellenére – a VI. dinasztia idején, a 23. században – családot alapított, sőt, a fáraó hatalmas textilüzemének fejeként igen fontos, befolyásos személyiség volt, s mint ilyen, számos magas címet is viselt. A görög mitológiai példa, *Héphaisztosz*, a születésétől fogva súlyosan mozgásfogyatékos kovács-isten helyzete is „foglalkozási rehabilitációs szempontból” kétségkívül kifogástalan. Ezt a jelzést, szintén mitológiai példaként, erősíti *Völund*, a felnőtt korában mozgásképtelenné tett germán kovács-művész mondahős. A keresztény kultúra számos összetett hatást elegyít, a végkicsengés azonban többé-kevésbé ez: a kultúra hatására alakult ki és szilárdult meg a rokkant embert kötelezően megillető társadalmi „gondoskodás” eszméje a középkor századai során. És így tovább.)

Akárhogyan legyen is, az előítélet, a *munkaerőpiaci diszkrimináció* napjainkig mégis fennmaradt és reprodukálódott, noha a 20. század kétségkívül nagy lehetősége, hogy „tisztá lapot írt”: alapot teremtett az ilyen irányú előítéletek lebontásához. E század második felében vált világossá az *egészség relativ volta*, hiszen *valóban egész*, s így teljesen *egész-séges ember* igen kevés van. Számos paraméter adja ki ugyanis az egészséget, melyek közül ki kevesebbel, ki pedig többel rendelkezik. És mindezek közül csak egy a fogyatékos vagy nem fogyatékos kérdése. Így a „fogyatékos” ember igen gyakran *egész-sége*sebb az ún. épeknél. A fogyatékos lét természetesen *másféle*, de ettől még az *ember nem kevesebb*.

Így Nyugat-Európában megalapozódott egy toleráns, egyenrangúságon és egyenjogúságon alapuló szemlélet elsősorban éppen a rehabilitált emberek *foglalkoztatásának* nemzetközi gyakorlata alapján. (Erről részletesebben később.)

A kérdés persze az, hogy milyen helyet foglal el Magyarország ebben az egyenrangúságot megcélzó folyamatban.

Az elmúlt 5-10 esztendő rendelkezésre álló publikált és kéziratos szakirodalma számos fontos kérdés tekintetében alaposan és elemzően feltárta a helyzetet.¹ Elegendő ezért néhány szempont szerint csak a munkaerőpiaccal közvetlenül kapcsolatos eredményeket röviden összefoglalni.

A *szűken vett szakma felelőssége*. A „rehabilitáció emberei” nagyon kevesen, mindent összevéve is csak néhány százan vannak. Orvosokat, pszichológus-

kat, minisztériumi tisztviselőket, kutatókat, gyógypedagógusokat, specializált gyógytornászokat és a spontán szociális mozgalmak szakembereit mind együttvéve is csak egy maroknyi csapatról van szó. (Angol nyelvterületen gyakran emlegetik így: „the rehabilitation family”. Többségükben szociálisan érzékenyek, szokatlan kifejezéssel élve: cizellált lelkiismeretűek. Feladatuk nő, számuk ehhez képest egyre fogy. „Dicsőség kétes, fizetség – úgyszólván – semmi.” Ezt a szakmát készületlenül érte a nagy átrendeződés. Ki új, ki máshova állt már, ki évek óta egyének ügyes-bajos gondjait kénytelen intézni a minisztériumi székéből, ki leírás-elemzésen ügködött, mások meg rehabilitációs kisvállalkozásokra, és az újjal szembeni súlyos bizalmatlanság, hatalomféltés, személyes torzsalkodások kivédésére fordították 5-10 alkotó évüket. A nagybani változtatás lehetőségében kevesen hisznek ma is. Mindmáig nincsen átfogó koncepció a rehabilitáció rendezésére, sem a szociális biztonság megteremtését célzó intézkedésekhez történő hozzáigazítására.

Számos elemzés bizonyította már, hogy a rehabilitáció egész területe, szabályozása véletlenszerűen jött létre hazánkban, nem alkot rendszert és a legkevésbé sem működik a normatív elmélet által javasolt fogaskerékszerű módon. Mert az egyes területek (orvosi, foglalkozási, pszichológiai, sőt: jogi rehabilitáció) és az egyes egyén segítését célzó intézkedések nem személyre szabottak, hanem esetlegesek, melyek közül épp ennek folytán gyakran több fázis kimarad. Többek között azért is, mert teljességgel hiányzik a rehabilitációs szakemberképzés, tehát Magyarországon gyakorlatilag úgyszólván minden rehabilitációs szakember autodidakta. Ez egyáltalán nem meglepő, ha tekintetbe vesszük, hogy szakemberképzésre, s az útkeresést célzó kutatásokra az elmúlt évtizedekben egyetlen fillért sem fordítottak központi alapból az országban. Az ez irányú vizsgálódások ma is csak néhány ember személyes passziója révén zajlanak, premanufakturális keretek között. A rendszer radikális reformjának elmaradása súlyos következményekkel jár. A fogyatékos embert egyaránt sújtja munka- és keresőképességének teljes vagy időszakos elvesztése, szaktudásának, státuszának, presztizsének süllyedése és a függő helyzetbe jutás. Családjának is gondot okoz a státuszvesztés, a kieső jövedelem, a „gondoskodás” terhe, a másoktól való függés. A társadalmat a nem kielégítő, vagy hiányos rehabilitáció a szaktudás, a munkaerő elvesztésével, a segélyek, illetve a gondozás költségeivel rövidíti meg. Mindennek ellenére az egészségügy és a munkaügy egyik súlyosan ráfizetéses területe a rehabilitáció. Pedig külföldi példák bebizonyították, hogy lehet ezt valóban nyereségesen üzni.

Nálunk a rehabilitációs mechanizmus első lépcsője, logikai kiindulópontja az úgynevezett „leszázalékolás”. A munkaképességcsökkenés elbírálásával megbízott Nagy Hivatal áldásos tevékenysége folytán minden túlzás nélkül kaskainak nevezhető embertelen mechanizmus működésére százával hozhatók a tapasztalati esetek.² Már az egész folyamat kiinduló feltételezése elhibázott. Az ízes magyarsággal leszázalékolásnak nevezett processzus ugyanis azt célozza, hogy *le-értékelje a munkaerőt*, holott a feladat – amit a fejlett rendszerek kielégítően megoldottak – ezzel szöges ellentétben éppen az volna, hogy a munkaerőt *fel-értékeljék*, s ne azt állapítsák meg, hogy *mire nem képes*, hanem azt, hogy *ki mit képes elvégezni!*

A második lépcső az „öszönző rendszer” vagy érdekeltségi rendszer. Ennek vizsgálatakor újra szembejön az egész mechanizmus menthetetlen fogyatékosága: valakit művi úton kell ösztönözni valami jóra, sőt *érdeklétté* kell tenni saját jól felfogott *érdeke* ellenében! Ez nem lehet az egyén vétke: az ilyen rendszer megérett a gyökeres reformra. Az ösztönző rendszer kulcsa Magyarországon a rokkantsági nyugdíj intézménye. Feladata volna a rehabilitációra szoruló megváltozott munkaképességű dolgozót és a gazdálkodó szervezetet rehabilitációra készíteni. Ezt a szerepet a mindmáig érvényben levő rokkantsági nyugdíj-rendszer hagyományosan nem tölti be, sőt a szabályozás a vállalatokat afelé tolja, hogy sérült dolgozóiktól mielőbb megváljanak és helyükre ép munkaerőt vegyenek föl. A dolgozót pedig arra, hogy a rokkantsági nyugdíjat megszerezve magának – kiszálljon a folyamatból. A vállalatokat csak *kötelezték* a megváltozott munkaképességű dolgozók rehabilitációs foglalkoztatására, de *nem ösztönözték* őket rehabilitálásukra.

A rehabilitáció az elmúlt évtizedekben a legritkábban jelentett értelmes munkára való *átképzést* vagy *munkahely-adaptációt*, annál inkább a nehezen betölthető, alacsony presztizsú, kis fizetéssel járó, de a vállalat számára mégis szükséges állások (teherliftkezelő, zacskóragasztó, szalagőr, csillefelvigyázó, portás, éjjeliőr, kabinos stb.) olcsó munkaerővel történő betöltését. Olyan állampolgárokkal, akiket a makrogazdasági ill. a munkaadói és munkatársi diszkrimináció önmagában is hátrányos helyzetbe hoz, a fogyatékoság meglepte nélkül is. (A munkaképes korú megváltozott munkaképességű dolgozók létszámáról csak elnagyolt becslések állnak rendelkezésre. A rokkantak száma félmillió körül mozog, ebből munkaképes korú kb. 200 ezer.) Az azonban bizonyos, hogy a rehabilitációra szoruló fogyatékos embereknek csak kisebb része szellemi foglalkozású (három vizsgálatban rendre: 8,8%; 15% és 13%, vö.: Könczei 1987, 3.1. fejezet, különösen 77-79. old.), felsőfokú iskolát elenyésző kisebbségük (1,8%; 3,1% és 4%) végzett. A hazai és a külföldi vizsgálatok egyaránt arra a következtetésre jutnak, hogy a kvalifikált, jólsituált dolgozók, a magas jövedelmű és presztizsú állások birtokosai ritka vendégek a rehabilitációs irodákban. Ellenkezőleg: a fogyatékoság elsősorban és különös súllyal a *nehéz helyzetben* lévő, a társadalom perifériáján élő, hányatott sorsú, gyakran *többszörösen hátrányos helyzetű* rétegek életproblémája. Ha létezik egyáltalán munkásosztály, akkor ezek a rétegek hozzá tartoznak.

Lényegében ugyanez mondható el az új helyzetben állásvesztéssel és stabil jövedelem hiányával fenyegetett többi társadalmi csoport összetételéről és helyzetéről is, akár különféle kultúrák összetartozó tagjai, akár városszéli telepek lakói, akár a társadalmi biztonság peremére szorult csoport alkotói. Nemcsak fizikai és szellemi, hanem kulturális hátrányuk is szorongatja őket. A rokkantnyugdíjas-kutatás megállapítása – a megváltoztatandók megváltoztatásával – pontos jellemzés róluk is: életük

„jól tükrözi a rokkantak sajátos ökológiai helyzetét. Arasznyi mozgásterük, zárt világuk, megromlott egészségi állapotuk, rokkantságuk miatt a 'szociális izoláció' állapotában élnek. Cselekvési körük determinált [...] beszűkült [...] Többségüknek kevés, vagy teljesen hiányzik a megfelelő és elfogadható munkaalkalom.” (Novák 1983:79)

A rokkantokról azt is tudjuk, hogy *kétharmaduk* semmiféle értékesebb tartós fogyasztási cikkel, ingatlannal nem bír. A rokkant-háztartásoknak csak közel *egynegyede* volt képes a 80-as évek elején havonta valamilyen szerény összeget megtakarítani! (uo.: 67) Helyzetük a 80-as évek végéig mégis *csak rossz*, de nem katasztrofális volt.

A sorban megszűnő nagyobb vállalatok, munkahelyek következtében a foglalkoztatási nehézségek általánossá váltak, a munka egyre inkább teljesítményorientált lett, az állam a szokottnál fokozottabban srófolta és srófolja a gazdálkodó egységeket és egyéneket. Mindemiatt az említett többszörösen hátrányos helyzetű rétegek és a rehabilitáció számára megkezdődött a „hét szűk esztendő”. De, hogy valóban hét évig tart-e majd, vagy lényegesen tovább, az nemcsak a gazdaság, de a gazdaságpolitika és a szociálpolitika, s a mindkettőt tartalmazó társadalompolitika jövőjétől függ.

Az eddigi tapasztalatok alapján egyértelmű, hogy egy esetleges hazai radikális rehabilitációs reform alapját *kizárólag* a fejlett nyugati rehabilitációs rendszerek hazai környezetbe való átültetése jelentheti. Ennek egyik alapfeltétele – amelynek sajnos igen kevés jelét tapasztaljuk, sőt éppen manapság kapnak újra erőre az előítéletek – a társadalom „másság” iránti toleranciája.

A rehabilitációra szoruló emberekkel szembeni, a demokrácia hiányából fakadó, Kelet-Európára jellemző előítéletes viselkedés a közösség, az utca, a munkatársak és a munkaadók részéről megnyilvánuló negatív diszkrimináció az esetek legnagyobb többségében eleve megghiúsítja az eredményes rehabilitációt. Pedig például a svéd tapasztalatok szerint (Kvanstrom 1976:91) még a súlyos sérülésből fakadó hátrány is leküzdhető, ha a kárvallott embernek *jó a munka iránti* motivációja. A magyarországi helyzet egyik legveszélyesebb tanulsága éppen ezért az az elmúlt évek során nyilvánvalóvá lett tény, hogy néhány munka nélkül töltött esztendő alatt a fogyatékos ember egészen elveszítheti munka iránti motivációját. Felmérhetetlen értékű segítség minden esetben a munkatársak önzetlen, baráti közreműködése.³

Rokkantszövetkezet? A hazai reform szempontjából a környező, ún. szocialista modellt követett országok tapasztalatai nem nyújtanak követésre ösztönző megoldásokat. A fő probléma ugyanaz, mint hazánkban: a színvonalas megoldás alapját képező, *jól működő piac kiiktatása*. *Lengyelország* és *Csehszlovákia* legszembetűnőbb különbsége Magyarországgal szemben a rokkantszövetkezeti rendszer jelenléte.

Ilyen megoldás nem egyedül az említett két országban létezik. E szervezeti formák ugyanis szerte a világon a piac öntörvényein alapuló gazdaságban működnek (Amerikai Egyesült Államok, Egyesült Királyság, Kanada, Olaszország, Hollandia, sőt: Indonézia, Zimbabwe, Banglades stb.), és helyenként változóan, de jó eredményeket érnek el. Elméleti szempontból kifogásolható, hogy a rokkantszövetkezetet a hasonlókat összezárja, tehát *nem integrál, hanem szegregál*. Ugyanakkor, ha vannak emberek, akik a szövetkezeti eszme jegyében a gazdasági közösségben megvalósított egyéni cselekvések védelméhez és a csoportonkénti, közös fellépéshez kívánnak fordulni, saját élethelyzetüknek legjobban megfelelő formaként a szövetkezetet választva, ugyan ki venné a

bátorságot, hogy ezt a lehetőséget megvonja tőlük? Kétségen felül áll ugyanis az önszegélyben és a közös csoportakciókban rejlő lehetőségek fontossága.

A rokkantszövetkezetek azonban általában támogatásra szorulnak. Ezt az adoptálásnál tudatosítani kell, hogy a kifejezetten piacellenes támogatási formák – mint például az államilag biztosított termékmonopólium rendszere Lengyelországban az elmúlt években – egy színvonalasan működő rendszerben nem lesznek megvalósíthatók. E típus ismerete azonban elengedhetetlen.

A rokkantszövetkezetek nemzetközileg ismertté vált tapasztalatai alapján egyértelműen beigazolódott, hogy egy *magas szinten rehabilitált ember* képessé válik komoly szakmai képzettséget igénylő munka jó minőségű elvégzésére (Pleszko 1981, Gudmundsson 1985).

Számos transznacionális vállalatnál végzett felmérés ugyanis bizonyította, hogy a munkáltatóknak a megváltozott munkaképességű, rehabilitált dolgozókkal szembeni elégedettsége a vállalatnál töltött idő arányában növekedett (pl.: DuPont, IBM). Ha megfelelően képzettek, jó motivációval rendelkeznek és adaptált munkakörülményeket biztosítanak számukra, akkor az „épekkel” azonos színvonalú eredményeket tudnak elérni (Lasden 1982:134, Renker 1964:273, Low cost 1982, Rhyne 1984). Munkafegyelmük ráadásul meghaladja az átlagos szintet és hűségesek a vállalathoz (Lasden 1982:133), fokozott megbízhatóság, kevesebb hiányzás jellemzi őket (Sheridan 1977:39, Petersen 1981, Conley 1965:128).

Összefoglalva: a színvonalasan rehabilitált és megfelelő körülmények között munkába állított dolgozók foglalkoztatása *gazdaságos tevékenység* (l. pl.: Renker 1964:271 és 273).⁴

Nincsen a fejlett országokban olyan pozitív rehabilitációs tapasztalat, eredmény, amit – bizonyos feltételek teljesülése esetén – elvileg ne lehetne Magyarországon is megcélozni. De ehhez elsősorban jól működő gazdaságra van szükség. Nem valami eredendően mást, hanem valami jobbat, fejlettebbet, hatékonyabbat célzunk meg. Az Egyesült Államokban pl. már több mint egy évtizede kimutatták, hogy a foglalkozási rehabilitációra fordított minden dollár újabb *öt dollárt* *fial*, pontosan ennyi térül vissza jövedelemadóban az államnak, ha a sérült dolgozó a rehabilitálást követő *5 évben valahol alkalmazásban* áll (Rusk 1977:36). Közismert, hogy a nyugati országokban a rehabilitáció *jó befektetés* lett. Mi ennek a titka? Nem más, mint ami hazánkban is titka lehetne egy lehetséges jól működő rehabilitációs rendszernek. Nem egy makroszintű központi főhatóságnak, mondjuk az Okos Fejek Hivatalának kell kitalálnia új foglalkoztatási formákat, hanem meg kell teremteni a rehabilitáció mint jól menő *vállalkozás* feltételeit. Ennek első számú kelléke a gazdálkodás szabadságának biztosítása, beleértve azt is, hogy nem vonnak el központilag úgyszólván minden helyi szinten képződő pénzt és tőkét, a rehabilitációs (és persze egyéb) vállalkozások lehetséges forrásait. A rehabilitációs vállalkozást egyrészt élni engedni, másrészt támogatni kell.

A második feltétel: az állam hitelének visszaállítása. A vállalkozók ma – olyan hűzások után, mint a korszakos szövetkezetek államosítása – igen kevésbé bíznak az állam igazmondásában.

A rehabilitáció mégsem sikerülhet *a fogyatékos, sérült, rokkant, egyszóval reha-*

bilitációra szoruló embereknek nyújtott szolgáltatások nélkül, amely a fejlett rehabilitációs rendszerek alfája. A nyugati irodalmat bogarászva lépten-nyomon találkozni a rehabilitálandó embereknek nyújtott szolgáltatásokkal. Magyarországon mindez *fölösleges kiadásnak* tűnik ...

A folyamat:

(a) Magyarországon:

valaki megrokkán → megállapítják → megkapja a rokkantsági nyugdíjat

(b) a nyugati társadalompolitikában:

valaki megrokkán → megvizsgálják, megbecsülik, hogy mire képes → megkérdezik, hogy a megmaradt lehetőségeken belül mit szeretne csinálni

→ erre megtanítják → közben egy sereg szolgáltatást nyújtanak neki: ADNAK → az illető visszamegy dolgozni.

A különbségre jellemző például, hogy Svédországban szervesen összehangolódik a fogyatékos embereknek nyújtott szolgáltatások *extenzív* programja és a *munkapiaci politika*. Vannak országok, ahol az *egész gazdaságra* kiterjedő védett vállalatrendszer⁵ keretén belül működik a rehabilitáció (Anglia, Svédország), és a vállalatrendszer számára az országban átlagos technikai színvonalnál *fejlettebb, magasabb* színvonalú termelési eszközöket biztosítanak. A foglalkozási rehabilitáció különböző megoldásai a következőképpen jellemezhetők.

A foglalkozási rehabilitáció egyes tipikus megoldásai:

A) *Szelektív munkábaállítás I.* – lényegében a II. világháborút követően vált elterjedté, megfelelő eszköz volt a háborús veszteségek nyomán föllépett súlyos munkaerőhiány viszonylag gyors pótlására, mivel a sérült munkaerőt – általában átlagosan 3 hónapos kurzusokon ki- illetve átképezték és megfelelő, normális munkahelyen máris munkába állhatott. Ez a forma a munkaerőfelesleges periódusok időszakára jelentős mértékben visszaszorult.

B) *Szelektív munkábaállítás II.* – olyan szolgáltatás, amely nélkül a rehabilitációnak gyakorlatilag semmi értelme sincs. Azt jelenti, hogy egy foglalkozási rehabilitációs ügynökség vagy központ nemcsak felméri és képességfejlesztés, tanítás útján kiképezi a klienst, hanem megfelelő munkahelyet is talál számára és gondoskodik oda történő elhelyezéséről, beillesztéséről is. (Részletesebben: Australian 1982)

C) *Védett műhelyek* – a szelektív munkábaállításhoz képest gazdaságilag lényegesen kevesebb hasznot hozó forma. Eredetileg vakok foglalkoztatására szolgált. Alacsony ökonómiai hozamától eltekintve előnye, hogy élethosszan tartó foglalkoztatást biztosít általában súlyosan fogyatékos dolgozói számára. Ausztráliában például 1981-ben 240 védett műhely 1900 fő segítő személyezettel 11 000 ezer sérült dolgozót foglalkoztatott, s a kereskedelem által realizált évi bevételük 45 millió ausztrál dollárt tett ki. A műhelyek működésében alapvető konfliktus feszül a szolgáltatásnyújtás és az üzleti eredmény között. A rendszert bíráló szakértők megállapítása szerint helyesebb – ha egyáltalán mód van rá – a

fogyatékos embert képessé tenni rá, hogy „még normálisabb” környezetben magasabb jövedelemhez jussanak. A védett műhelyek eredeti célja – lehetőséget adni valamilyen tevékenységre – módosulóban van, a fizetett foglalkoztatás irányába fejlődik.

D) *A vidéki, falusi- agrár rehabilitációs séma* – a helyi, főként családi-familiáris közösségekre épülő termelésben működik. Itt a sérült ember a család részeként szervesen illeszkedik a munkamegosztásba, így végzi a ráeső munkát. (Főként az iparosodás kezdetén álló országokban elterjedt.)

E) *Enklávék* – nem nagy múltra visszatekintő foglalkoztatási forma. Erősen csökkent munkaképességű emberek, például értelmi fogyatékosok egy csoportja dolgozik enklávében speciális felügyelet mellett egy egyébként mindennapi és nem megkülönböztetett munkahelyen. Például egy felügyelő mellett 10-12 fős csoport dolgozik, melyben együtt is lehetnek mondjuk epilepsziások és idegileg károsodott emberek. Például parkban, kertekben ásnak, gyümölcsöt oltanak, fát metszenek, kapálnak, vagy gyümölcsöt szednek. (Bővebben: Cooper 1982.)

Néhány általános következtetés

Az eddig bemutatottak alapján elengedhetetlen néhány alapvető következtetés: a társadalom, a közösség minimális morális kötelessége, hogy a rászorulókról „gondoskodjék”. Tetszik, nem tetszik, ez így van. Nélkülözhetetlen, hogy az állam (kellő helyi hatalma esetén a közösség is) garantálja a képességhiányos, tehát rokkant, fogyatékos, munkanélküli stb. (ezt pontosan specifikálni kell) emberei számára a minimális életszínvonalat. Az erre megállapított összeget a gyorsuló infláció miatt legalább félévenként revidálni kell és meg kell emelni, a forint megváltozott vásárlóerejéhez igazítva.

A rehabilitáció és a képességhiányos illetve hátrányos helyzetű emberekről való gondoskodás szempontjából az egész tevékenység középpontja természetesen maga a „rászoruló” ember. Ez egyben a rehabilitáció modern eszméjének központi eleme, mely már a középkorban kialakult, de véglegesen, visszavonhatatlanul aktuális a 20. század nagy háborúi után vált. Tanulságos, hogy az Egyesült Államokban már 15 évvel ezelőtt elfogadtak egy Rehabilitációs Törvényt, amely 504. szakaszában megtiltotta a minősítetten rokkant személyekkel szembeni bármiféle diszkriminációt a szövetségi költségvetés által támogatott programok, tevékenységek keretében. Sajnálatos, hogy hazánkban nincsen ilyen törvény, mint ahogy nemcsak nem gyakorlat, de úgyszólván nem is ismert Magyarországon az ENSZ 1975-ben elfogadott kiáltványa a fogyatékos emberek jogairól.

Feltétlenül érvényesíteni kell a *gazdaságosság* elvét az egész rehabilitációs

szisztémában, de különösen a foglalkozási rehabilitációban, ami távolról sem fából vaskarika, mert a fejlett országokban ez egy közismerten jó *business*.

A rehabilitáció *szolgáltatás*, amely egyfelől polgárként, másfelől a pénzéért vett fogyasztásként jár a rászorulóknak. Ő ezért nem „szegény beteg, páciens, ketteske, veséske”, hanem *kliens*, ügyfél, aki a pénzből fenntartja a kórházat, a kórházi személyzetet, az orvost, a rehabilitációs ügynökséget, a szakembereket és mellesleg az egész államot. Mindezek fejében egészen emberszámba veszik őt.

A rehabilitáció itt körvonalazott új rendszere és e kiindulópontok *kizárólag egy (protestáns) gazdaságetika alapján álló ökonómiában működőképese*k. (Az adott szó megtartása, a határidők betartása, a munka értéknek tekintése, a becsületes munkavégzés, a szerződések – írottak és iratlanok! – megtartása, a racionális gazdálkodás jeleznék ennek jelenlétét.) Ez egyben azt is jelenti, hogy a tágran értelmezett rehabilitáció reformja a legkevésbé sem független az egész ökonómia, a társadalmpolitika és társadalmi értékrend reformjától. Ha egy autonóm piaci mechanizmus nem bontakozik ki a gazdaságban, akkor a rehabilitáció sem állítható vállalkozásalapra, s e területen sem történik majd valódi előrehaladás.

A reform kulcsa, hogy a tágran értelmezett rehabilitáció formáit, lehetőségeit a lehető legtágabbra kell szabni, illetve engedni. Támogatni kell, hogy az emberek egy szabad gazdasági keringésben megtalálják a számukra legmegfelelőbb formát.

Halaszthatatlan teendők

Mit lehet tenni? A kérdés a hagyományos tudományfelfogásban kétségkívül teljességgel tudományon kívüli. Mégsem megkerülhető. A rehabilitáció problémakörének tengeri kígyóként, szinte áttekinthetetlenül tekergőző fonalát felgombolyítani – ma még – úgyszólván lehetetlen. Javaslat egyelőre csak úgy tehető, ha helyenként átvágjuk a fonalat, anélkül, hogy tudomást vennénk közeli, de a szférán magán kívül eső kapcsolódásairól. Csak ilyenformán nyílik lehetőség arra, hogy valamit mondhassunk egyáltalán. Ez azonban magában rejti azt a veszélyt, hogy a javaslatok egymáshoz kapcsolása csak véletlenszerűen, esetlegesen oldható meg. Ebből következik, hogy azok egymásutánisága sem logikai, sem tartalmi rendet nem követ.

Peűjrafelvételre van szükség tehát a rehabilitáció ügyében, sőt, mára már ott tartunk, hogy a súlyos működési zavarokkal küzdő rehabilitációs rendszer maga is rehabilitálásra szorul.

Meg kell indítani a *rehabilitációs orvosképzést* Magyarországon. (Ehhez a szükséges szellemi tőke lényegében együttáll, illetve nem túl nagy befektetéssel megteremthető.) Feltétel ehhez a rehabilitációs orvosok szakmai és anyagi elismerése, ami azonban nem fog rövid idő alatt végbemenni.

El kell indítani különféle rehabilitációs szakemberek *középfokú képzését* (fog-

lalkozási rehabilitációs tanácsadó, rehabilitációs értékelő, rehabilitációs fejlesztő és így tovább), de ez sem megy majd egyik napról a másikra.

Szükség van a határszakmák képviselőinek rehabilitációs *részképzésének* megteremtésére is, hogy gyógytornászok, lelkészek, pszichológusok, szociális munkások legalább egy tárgy keretében szisztematikusan megismerkedjenek az alapvető ismeretekkel. Jelenleg kizárólag leendő gyógypedagógusok számára, a Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolán létezik ilyen tantárgy.

Radikálisan új *gazdasági és jogi szabályozásra* (talán törvényre is) szükség van. Olyanra, amely a fogyatékos embert magát állítja középpontjába. Ennek pontos tartalmát ma még csak körvonalazni lehet, fő általános elveknek azonban – a téma hazai és külföldi mértékadó irodalma alapján – megfelelnek a következők:

- Meg kell szüntetni a rokkantnyugdíj-érdekeltséget.
- Elengedhetetlen, hogy a rehabilitációra szoruló emberek a szabályozás révén *külső* segítséget is kapjanak *saját maguk rehabilitálásához*. Ahol alapvető szintű megélhetésük a mindenkori inflációhoz igazított módon biztosított ugyan, de gazdasági érdekük fűződik egy színvonalas, első-sorban foglalkozási rehabilitációs folyamat végén történő munkábaálláshoz.
- A szabályozást meg kell osztani úgy, hogy a súlyosan, illetve halmozottan fogyatékos emberekre másképpen legyen érvényes, mint a viszonylag könnyebben rehabilitálhatóakra. Világos ugyanis, hogy az alapvetően különböző helyzetek alapvetően különböző gazdasági és jogi intézkedéseket igényelnek. Itt lényegében már a piaci és az altruista (szolgáló) szabályozás elemeinek különböző mennyiségben és formában történő keveréséről van szó. A kiindulópontot nem adhatja más, mint a piac, hiszen szükséges, hogy minden szereplőnek *megérje*. (Más, hasonló dominanciával szóbajövő motivációt eddig sem a terepkutatások, sem az irodalom nem tárt fel.) Mivel az *államnak* akkor van – a személyi jövedelemadóból – bevétele, ha van személyi jövedelem; a *vállalkozónak* akkor van nyeresége, ha színvonalasan működik a vállalkozás; a majdani *munkaadó* akkor alkalmazza a rehabilitált embereket, ha valóban eleget tudnak tenni a velük szemben támasztott követelményeknek, s végül: a *rehabilitáltaknak* sem jön rosszul a munkából származó többletjövedelem.

Az olyan esetekben, mikor a munkaerő eladása a helyzet súlyossága (fogyatékos) folytán nem jöhet, vagy csak részben jöhet szóba, ott az altruista szabályozási elemeknek felerősítve kell latba esniük.

A *kvóta-rendszer*t minden valószínűség szerint érdemes megtartani, de a kvótát (jelenleg 3%) *jelentős mértékben meg kell emelni* a foglalkoztatási hozzájárulás összegével együtt.

Szükség van jól megalapozott nemzeti rehabilitációs programra. Korunk – egyre inkább Magyarországon is – a *humán (reform) programok* kora. A fejlett országok egy sereg humán problémát speciális, nagy programokkal igyekeznek orvosolni. Az elkészülő nemzeti programot regionális és lokális részekre kell felbontani; pénzügyi forrásait tekintve pontosan ki kell jelölni, hogy mely

része lesz magán (*private*), mely része „közösségi” (*public*), s mennyiben lesz állami (*state*).

Új modern betegbiztosítási rendszerekre van szükség, s arra, hogy ezekhez kapcsolódva rokkantságbiztosítás is köthető legyen. El kell érni, s erre gazdasági eszközök rendelkezésre állnak, hogy az emberek ne betegségorientáltak legyenek, hanem az egészségben legyenek érdekeltek. Ez igen szorosan kapcsolódik a jogi szabályvédelemben említettekhez, azon belül is az *egyén* szerepének megváltoztatásához kapcsolódik.

A másik fontos változtatandó szereplő a gazdaságon belül a *vállalkozó*. Ha valóban megéri majd – mint számos fejlett országban – rehabilitációs vállalkozásba fogni, akkor várhatóan meg fog növekedni az ezzel foglalkozó *rehabilitációs ügynökségek* száma. Ilyen gazdasági egység szigorúan véve ma még nem létezik hazánkban. A rehabilitációs ügynökségek és tréning-központok a megreformált rendszerben magát a véráramot jelentik, hiszen itt zajlik az élet, s az *egyén* szemszögéből a foglalkozási rehabilitációt tekintve ez a legfontosabb. Magas színvonalú képességbecslő eljárásokkal és vizsgálóműszerekkel illetve képző és képesség fejlesztő eljárásokkal, felszereléssel, gépekkel, képzett személyzettel ellátott professzionális centrumok ezek. Munkájukat a képességek felbecslése, fejlesztése, foglalkozási tanácsadás, foglalkozási tréning, pszichológiai és munkábaállító szolgáltatások, védett foglalkoztatás, sőt, az elhelyezkedés utáni nyomkövetés alkotja. Profiljukba az átképzés, a munkahely-adaptálás kreatív megoldásai éppúgy beletartoznak, mint a fogyatékos háziasszonyok számára szervezett házimunka-kurzusok, sőt egy súlyosabb sérülés után az otthoni élet legalapvetőbb fogásainak újra-elsajátíttatása. Mindehhez a szükséges szakemberek képzéséről gondoskodni kell. A szociális munkásokkal, specializált nőrszökökkel, a foglalkozási rehabilitációs tanácsadókkal, gyógytornászokkal, a pszichológusokkal, a képességbecslő és fejlesztő szakemberekkel még távolról sem teljes a lista! (De azt senki sem állította, hogy a rehabilitáció gazdaságossá tétele véghezvihető extra költségek, előzetes beruházások nélkül!)

Világos dolog, hogy egy profitszerzésre beállított vállalkozáson, vállalaton belül szembe fognak kerülni a meztelen gazdasági-munkaadói, tehát a hasznot célzó és az ennél „magasabb” szempontokat is figyelembe vevő motivumok. Ez a kérdésfeltevés a környezetszennyezés, az erdők pusztulása, az alternatív mozgalmak és a széles körben terjedő *business-ethics* – szó szerint üzlet-etika – időszakában egyáltalán nem meglepő. Az is világos, hogy a rehabilitáció ezek közé a problémák közé tartozik. Az ellentétes motivumok harcának van egy amerikai társadalomkutatók által kidolgozott elméleti megoldása a vállalati szervezetben. Tegyük fel, hogy a vállalkozói szervezet viszonylag kicsi, ún. *profitcentrumokból* áll, melyek a mindennapi gazdálkodást végzik, alapjában formális, egoista és célracionális motivumok alapján. Ugyanakkor ezek részben magukból, részben pártatlan tudósokból és laikusokból *humán centrumokat* választanak, melyek a gazdálkodás „elsőbb”: szubsztantív, altruista és értékrationális motivumait⁶ tartják szem előtt. A profitcentrumok és a humán centrumok állandó vitában, egyeztetésben, dialógusban állnak egymással. Az

összegző egyeztetés, a kompromisszumok kialakítása stb. a vállalatirányítói szint feladata.

Konkrét témánkban a mechanizmus durván így működik: egyes profitcentrumok meg akarnak válni a vállalat fogyatékos dolgozóitól, vagy ki akarják tenni a „munkaerőfelesleget”. A humán centrumok ezzel szemben tekintetbe veszik és védik az egyének érdekeit is. Megpróbálnak olyan szervezési megoldásokat bevezetni, amelyekkel megoldódik a munkaerőfelesleg problémája. Ha ez nem sikerül, akkor vitájukat a vállalat vezetése elé tárják, amely ezt kontrolálja; de azt nem teheti meg, hogy bármelyik álláspontot figyelmen kívül hagyja.

A mai vállalatban látszólag teljesen külsődlegesek ezek a „magasabb szempontok” – a sérült dolgozók védelme, a környezet tisztításának megakadályozása, a közösségért való felelősség –, így azonban *belsővé tehetők*. Ez viszont, láttuk, a hagyományos vállalati hatalmi szerkezet mélyreható és strukturális átrendezését igényli.

A *Rehabilitációs Bank* gondolata javaslatként öt éve felmerült már, ilyen irányú mélyebb vizsgálódás azonban azóta sem indult még meg (Józsa – Kovács 1985). A rehabilitációra szakosodott pénzügyi intézet gazdálkodási szempontból igen jelentős újítás volna, mert egy bank *pártatlan*, és erős érdeke fűzi a rehabilitáció rentábilis működtetéséhez. Ám a bank csak úgy képes a szférát – elsősorban a vállalkozásokat, de esetleg bizonyos konstrukciókkal a rászoruló egyéneket is – hitelek, kölcsönök útján támogatni, menedzselni, hogyha hatékonyan, a többi pénzügyi intézethez képest hatékonyabban és jobb kamatfeltételek mellett finanszírozza őket. Ennek az a feltétele, hogy valahonnan folyamatosan tőkét csurgassanak belé. Máskülönbent miként tudna a mindenkori érvényes pénzügyi kamatlábnál jobb feltételek mellett hiteleket nyújtani? Fontos az is – erre Juhász Pál hívta fel a figyelmet –, hogy a Banknak alaptőkéjét jelentő részvényeit vállalkozásba kell fektetnie, és pedig nyugati minta szerint *nem rehabilitációs vállalkozásokba*, mert egy esetleges válság egészen a tönk szélére vihetné.

Bár a gátszakadás lényegében megtörtént már, talán mégis érdemes utalni a második (harmadik etc.) gazdaságban és kiemelkedően a háztartásokban zajló *ön-rehabilitáció* teljes elfogadására, elismerésére és támogatására. Mindezeket a polgári magánkezdeményezéseket hazánkban az elmúlt években ideológiailag illegálisnak minősítették és megbélyegezték, amely gyakorlattal sürgősen szaktítani kell.

A munkaképesség megváltozását elbíráló bizottságokba – melyeket valamilyen konstrukcióban kétségkívül meg kell tartani –, feltétlenül szükséges magas képzettségű, profi szakembereket meghívni, akiket természetesen külön képezni kell és megfelelő díjazásban kell részesíteni. Ugyanez vonatkozik a rehabilitációs bizottságokra is, melyek eddig „kötelező társadalmi munkában” látták el feladatukat. Bizonyos, hogy a magyar gazdaság fejlődésének kulskérdése, hogy sikerül-e majd a „szocialista rabszolgamunkát” teljes mértékben kiküszöbölni.

Feltétlenül fontos szerepe van a *Rehabilitációs Alapítványoknak*, melynek célja rehabilitációs munkahelyek igények szerinti bővítése védett szervezetekben, s amely a hazai megoldások egyik legjobban körvonalazott elképzelése lenne. (Részletesen l.: Winter 1989.)

Jegyzetek

- ¹ Külön említést érdemelnek Novák Mária, Winter Zsuzsa, Gere Ilona és Major Mária tanulmányai.
- ² Szép számmal olvashatók a Novák Mária szerkesztette interjúkötetben is: Novák (1984).
- ³ Ennek ellenére a fejlett országokban is a *civil society*, a demokrácia és az azzal együttjáró tolerancia ellenére gyakori jelenség, hogy még a leginkább motivált sérült ember sem képes az *előítéletek falát áttörni* (Conley 1965:123). Nem kizárólag hazai jelenség tehát a munkaerőpiacon a diszkrimináció. A faji, a bőr színétől, egy-egy adott kultúrához tartozástól független és az adott munkakör betöltése szempontjából gyakran egyáltalán nem indokolt a látható és nem látható képességhiányból fakadó hátrányos megkülönböztetés is. Konkrét példák sora hozható az Amerikai Egyesült Államoktól kezdve (Allport 1954:268), a Német Szövetségi Köztársaságon át (Weisgram 1980) például Franciaországig (Gandillot 1981, Situation 1978, Kőnczei 1987).
- ⁴ A háborúban relatíve kisebb veszteségekkel sújtott országokban ez a folyamat közvetlenül a háború után még nem kezdődött el. De az Egyesült Államokban és Kanadában már a 10-es, 20-as években léteztek elsősorban vakok számára segítő intézmények (Blind Persons' Allowances, Mothers' Allowance – Jenkins 1969:121). Az első rehabilitációs törvényt az USA-ban hozták 1919-ben; ennek nyomán az Államok már az 1920-as évek óta rendelkezik szövetségi rehabilitációs programmal. Sőt, egy forrás szerint – Conley 1965:38 – Cleveland-ben már 1889-ben létezett Rehabilitációs Központ. Az első nagy háborúból kimaradt Hollandiában is csak 1919-ben alkották meg az első jogszabályt, amely szerint időleges vagy végleges képességszökkenés esetén, de általában 52 hét után rokkantsági nyugdíjat folyósítottak. 1945-ben jött létre egy központ a háborús sérültek rehabilitációjára („*revalidatie*”), s ez szolgált később civileket gondozó hasonló intézmények mintájául is (Querido 1968:60., 96).
- ⁵ Lásd erről Winter Zsuzsa kötetbeli cikkét.
- ⁶ A motívumok részletes leírása megtalálható: Kőnczei (1987):47-59.

Felhasznált irodalom

- Allport, Gordon W. (1954): *Az előítélet*. Bp. 1977. Gondolat Könyvkiadó.
- Australian (1982): Australian Council of the Rehabilitation of the Disabled: *Business Versus Welfare*. What future for sheltered workshops in Australia? Acrod, Australia.
- Conley, Ronald W. (1965): *The Economics of Vocational Rehabilitation*. Baltimore, The Johns Hopkins Press.
- Cooper, N. E. (1982): New Trends in Vocational Rehabilitation and Employment of the Disabled. In: *Community Services and Locally Produced Technical Aids for Disabled Persons*. Ljubljana, Rehabilitation Institute, 77-107. old.
- Gandillot, Thierry (1981): Handicapes: trop d'entreprises reticentes. *L'Usine Nouvelle*, 14. sz. 113-115. old.

- Gudmundsson, Johann (1985): *Cooperatives of Disabled Persons*. Geneva, United Nations.
- Jankins, Shirley (szerk.) (1969): *Social Security in International Perspective*. Columbia University School of Social Work, New York – London, Columbia University Press.
- Józsa Miklós – Kovács Zoltán (1985): *A foglalkozási rehabilitáció szervezeti megoldásai*. Egyetemi doktori értekezés. Bp. MKKE.
- Könczei György (1987): *A nem orvosi rehabilitáció elméletéhez. A rehabilitáció néhány sarkkérdése Magyarországon 1968-1986*. Bp. Szövetkezeti Kutató Intézet, Közlemények 200.
- Kvanstrom, Sven (1976): 'Handicapped' is a Relative Term. *Metalworking Production*, december, 90-91. old.
- Lasden, Martin (1982): Untapped Talent. *Computer Decisions*, március, 133-138. és 207-209. old.
- Low-Cost (1982): Low-Cost Custom Fixtures Aid Handicapped Packagers. *Package Engineering*, május, 64-66. old.
- Novák Mária (1983): *A tartós egészségkárosodáshoz, rokkantsághoz vezető okok*. Bp. Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete.
- Novák Mária (szerk.) (1984): *"Igy lettem rokkant."* Szerkesztett interjúk. Bp. Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete.
- Petersen, Donald J. (1981): Paving the Way for Hiring the Handicapped. *Personnel*, 58. évf. 2. sz. március-április 43-52. old.
- Pleszko, W. (1981): Social, Economic and Rehabilitation Activity of Invalid's Cooperatives in Poland. *Polish Cooperative Review*, 1. sz.
- Querido, A. (1968): *The Development of Socio-Medical Care in the Netherlands*. London, Routledge and Kegan Paul Publ.
- Renker, Karlheinz (szerk.) (1964): *Grundlagen der Rehabilitation in der Deutschen Demokratischen Republik*. Berlin, VEB Verlag, Volk und Gesundheit.
- Rhyne, David M. (1984): IES Can Play Vital Role in Bringing the Disabled into the Economic Mainstream. *Industrial Engineering*, 16. évf. 4. sz. 60-66. old.
- Rusk, Howard A. (szerk.) (1977): *Rehabilitation Medicine*. Saint Louis, The C.V. Mosby Company.
- Sheridan, Peter J. (1977): Industry Takes Affirmative Action in Hiring the Handicapped. *Occupational Hazards*, 39. évf. november 33-42. old.
- Situation (1978): Situation de l'emploi des handicapés. L'entreprises et les handicapés. *Personnel*, 208. sz. 46-52. old.
- Weisgram, E. (1980): Der Behinderte am Arbeitsplatz. *Arbeit und Wirtschaft*, 34. évf. 10. sz. 3-4. old.
- Winter Zsuzsa (1989): *A célvállalatok múltjáról és jelenéről, valamint egy védett vállalat jövőjéről*. Bp. (Kézirat)

Winter Zsuzsa

A védett foglalkoztatás hazai története

(Különös tekintettel a célszervezetek 1980-1989 közötti évtizedére)

A nemzetközi munkaügyi és foglalkozási rehabilitációs szakirodalom gyakran használja a *sheltered work, sheltered employment* kifejezéseket, amit védett munka, védett foglalkoztatás szavakkal fordíthatunk magyarra. Kérdés, hogy valóban értjük-e azt, amit lefordítunk? Mit is jelent a védett foglalkoztatás?

A válasz nem egyszerű, mert máig sincs rá nemzetközileg elfogadott meghatározás annak ellenére, hogy az utóbbi években a nyugat-európai országok munkaügyi szakemberei erősen törekszenek az egységes fogalomhasználatra.

Megközelítőleg úgy definiálhatjuk a védett foglalkoztatást, mint *alternatív munkalehetőséget*, melyet azok keresnek, akik a nyílt munkaerőpiacon egészségkárosodásuk miatt nem tudtak integrálódni.

Az általános meghatározáson túl a védett foglalkoztatás konkrét jellemzői tekintetében nagy különbségek vannak országonként, például

a) hányan vesznek részt védett foglalkoztatásban a népesség számához viszonyítva (míg Hollandiában 80 ezren, addig Portugáliában 309-en);

b) állami vállalatoknál, szervezeteknél vagy privát, önkéntes szervezeteknél folyik-e a foglalkoztatás (Svédországban szinte teljesen állami szervezetekben, míg az USA-ban az önkéntes szervezetekben folyó foglalkoztatás a jellemző);

c) van ahol a foglalkoztatás célja a nyílt munkaerőpiacra, a normál foglalkoztatási szintre való felfejlesztés (Svédország), van ahol a védett foglalkoztatás végleges, életre szóló munkahelyet jelent (Dánia) és van ahol a két cél egyidejűleg fennáll (Norvégia);

d) a legtöbb országban az állam anyagilag jelentősen támogatja a védett szervezeteket, de előfordul az is, hogy nem (pl. az USA);

e) a termelési területet illetően van, ahol a manufaktúrák színvonalán működnek, és előfordul, hogy a legújabb szolgáltatási területre törnek be;

f) van olyan védett szervezet, ahol a rehabilitációs foglalkoztatás minden szintje – terápiás, védett és normál rehabilitációs foglalkoztatás – együttesen jelen van, máshol szigorúan csak a védett szintnek megfelelő foglalkoztatás folyik.

A dolgozat elsődlegesen azonban a *hazai* védett munkahelyek, ill. foglalkoztatás formáiról és jellemzőiről szól. A *növekvő munkanélküliség* ad *aktualitást* a témának, ugyanis munkanélküliséggel fokozottan veszélyeztetettek azok a dolgozók, akik egészségkárosodásuk következtében megváltozott munkaképességűek.

Kérdés, hogy a teljes foglalkoztatás időszakában kialakult védett szervezetek ma, a nyílt és tömeges munkanélküliség időszakában mennyiben tudnak megfelelni az új kihívásnak, a több-tízezer fogyatékos és megváltozott munkaképességű dolgozó befogadásának? Milyen és mennyi védett munkahely várja azokat, akiknek elhelyezkedését az új munkaerőpiaci eszközök sem tudták elősegíteni a normál munkáltatói körben? Egyáltalán milyen kapcsolat van a munkaerőpiac, a munkaerőpiac intézményei és a védett szervezetek között? Hogyan alakultak ki, mennyire fejlődőképesek és milyen jövőjük lehet a hazai védett szervezeteknek a jövő foglalkoztatáspolitikájában, a szociális piacgazdaságban?

Ezekre a kérdésekre keressük a választ az alábbiakban.

A védett foglalkoztatás definiálása a munkavégző-képesség mértékének szempontjából

Mivel a védett foglalkoztatásnak nemcsak a nemzetközi, de a hazai szakirodalomban sincs elfogadott definíciója, ezért én a fogalmat a továbbiakban a következőképpen értelmezem:

A rehabilitáción belül a rehabilitálandók munkavégzőképességétől függően megkülönböztethető három szint:

- *terápiás foglalkoztatás* körébe tartoznak mindazok a
  - betegek, akiknek az orvosi rehabilitáció befejező szakaszában a képességek, így a munkavégzőképesség fejlesztése, szintentartása a cél;
  - fogyatékosok, akik munkavégzőképessége a rendszeres foglalkoztatáshoz szükséges szintet (napi 4 óra folyamatos munkavégzés, 50%-os teljesítmény szinten) nem éri el;
- *védett munkahelyi foglalkoztatás* körébe tartoznak mindazok az egészségkárosodottak (fogyatékosok, megváltozott munkaképességűek),

akik rendszeres munkavégzésre képesek és az 50%-ot elérik, de a normál munkaerőpiacról kiszorultak;

- *normál munkahelyi rehabilitációs foglalkoztatás* körébe tartoznak mindazok, akik egészségkárosodásuk miatt munkavégzésükhöz rendszeres kisebb segítségre szorulnak (munkaszervezés, adaptálás stb.), és a munkaerőpiacon még találnak adottságaiknak megfelelő munkát.

A fenti meghatározás szerint a védett foglalkoztatás iránti igény

- egyrészt függ az aktív korú munkaerőállomány egészségi állapotától
- másrészt a mindenkori munkaerőpiaci helyzettől.

A védett foglalkoztatás formái

Hazánkban a normál munkáltatói körben nem rehabilitálhatók ún. védett munkahelyi foglalkoztatása

- védőmunkahelyen;
- tanácsi szociális foglalkoztatóban;
- és célszervezetekben

valósul meg.

(1) Jogszabály szerint¹ a „*védőmunkahely* a tizenötödik életévét betöltött, nagymértékben megváltozott munkaképességű személyek számára a munkáltatónál szervezett munkahely, ahol a munkavégzés sajátos feltételek között, fokozott védelem, szükség esetén állandó felügyelet és irányítás mellett folyik”.

Jogászok szerint minden rendelet annyit ér, amennyi megvalósul belőle. A védőmunkahely-kísérlet 1965-ben kezdődött és közel 20 év múltán nem egy kitapasztalt, bevált – de anyagi nehézségekkel küszködő – intézmény működését foglalták rendeletbe a jogszabályalkotók, hanem egy általuk elképzelt védőmunkahely sémáját rögzítették. Mindezt úgy, hogy a védőmunkahely szervezésével, kialakításával, működtetésével rendeletben megbízott tanácsnak se szakmai, se módszertani segédletet, se a munkahelyteremtéshez, a munkáltatók érdekeltségének felkeltéséhez ill. a költségeik kompenzálásához szükséges anyagi forrásokat nem biztosította.

Jogszabály szerint 30 értelmi fogyatékos védőmunkahelyi foglalkoztatása esetén a tanácsnak gyógypedagógust kellene biztosítani a munkáltató részére. Sajnos a tanácsoknak erre a feladatra nincs pénzük, nincs létszámuk. Így a védőmunkahelyek kialakítása és működtetés során felmerülő extra költségek a munkahelyet kialakító, fenntartó munkáltatót terhelik.

1980-ban 7 cégnél 230 védőmunkahely volt

1988-ban 9 cégnél 727 védőmunkahely volt

1989-ben 5 cégnél 772 védőmunkahely volt

Sajnos a statisztika itt is szebbre festi a képet, mint amilyen az valójában, ugyanis az 1989. évi 772 védőmunkahelyen foglalkoztatott dolgozóból 672 fő egy munkáltatónál, a Fővárosi Kézműipari Vállalatnál került foglalkoztatásra, elsősorban Foglalkoztató Intézetekben.

(2) A tanácsi szociális foglalkoztatók feladata²

- az egészségi állapotuk, fogyatékoságuk miatt nagymértékben megváltozott munkaképességűek, valamint
- az idős koruk, illetve
- gondozásra szoruló családtagjuk miatt üzemi keretek között megfelelően és gazdaságosan nem foglalkoztathatók

munkával való ellátása bedolgozói munkaviszonyban.

Az első szociális foglalkoztatót 1957-ben alapították, 1980-ban már 22, 1989-ben pedig 37 működött (ahol megközelítőleg 2300 megváltozott munkaképességű személy dolgozott). A tanácsi szociális foglalkoztatók alapítása minimális központi támogatással, elsősorban helyi forrásból történt. Működésüket a költségvetés 1989-ig kedvező adószabályozással, közvetett úton támogatta.

1989-ben ebben a körben is megszűnt a kedvezményezett 10%-os társadalombiztosítási járulék, így ettől az időponttól a társadalombiztosítási növekmény jelentős részének megtérítésével a költségvetés közvetlen támogatással segíti a foglalkoztatókat. (A támogatás azonban nem mindig jut el a címzetthez, ugyanis van, ahol a tanács vezető testülete úgy döntött, ezt a pénzt másra csoportosítják át.)

(3) Az ún. *célszervezetek* jelentős múlttal és még gazdagabb jelenkori történelemmel bírnak, pikantériájukat az adja, hogy *máig nem kerültek definiálásra*. A köztudatban úgy él, hogy azon szervezetek tartoznak ebbe a körbe, melyek *sok* fogyatékos, megváltozott munkaképességűt foglalkoztatnak, ezért jelentős állami támogatásban részesülnek.

A hazai védett foglalkoztatás története a célszervezetek körében bír a leggazdagabb múlttal, mivel a mai Vas megyei Vegyipari Vállalat jogelődje a század elején alakult. Közvetlenül a háború után több ilyen szervezetet hoztak létre. 1980-ban 4 célszervezet működött 757, 1989-ben pedig 23 célszervezet körülbelül 6000 rehabilitációs álláshellyel.

A közel 9000 védett munkahelyből több mint 6000 azoknál a célszervezeteknél található, melyek működése – célszervezetként – nincs szabályozva, és akikről a legkevesebbet tudunk.

A célszervezetek alapításának, szabályozásának története

1949-1953: tanácsi vállalatok alapítása rokkantak számára

1949-ben a szombathelyi Vakolat Gyámolító Dunántúli Egyesület beleolvadt a Vakokat Foglalkoztató Nemzeti Vállalatba, melyet a népjóléti miniszter, Ratkó Anna alapított. A Népjóléti Minisztérium felszámolása során 1950 októberében a Nemzeti Vállalat két tanácsi vállalatra szakadt, név szerint a Vas megyei Vakokat Foglalkoztató és a Fővárosi Kefe-Seprőgyártó Vállalatra. 1952-ben Budapesten bedolgozói foglalkoztatást kezdtek szervezni rokkantaknak, sokgyermekes anyáknak a kerületi Kézműipari Vállalatoknál. Ezek a kerületi vállalatok a jogelődjei a mai Fővárosi Kézműipari Vállalatnak. 1953-ban szintén tanácsi segítséggel alakult a Szegedi Fonalmentő, „vakok és csökkent munkaképességű dolgozók foglalkoztatására”.

1968-1986: a célszervezetek első jogi szabályozása és az azt követő évek

Az Új Gazdasági Mechanizmus bevezetésének időszakában jelent meg a csökkent munkaképességű dolgozókat foglalkoztató vállalatok pénzügyi kedvezményeiről szóló 134/1968. (PK.25.) PM utasítás, az *első jogforrás*, mely a *célvállalat* kifejezést alkalmazza. Az utasítás azonban nem határozza meg ezt a fogalmat ill. intézményt, hanem mellékletében felsorolja azt a 6 gazdálkodó szervezetet, melyet célszervezetnek minősített és kihirdette, hogy támogatásuk módja, mértéke a normatívától eltérő, egyedi.

Az 1968-as PM utasítást napjainkig számtalan PM, ill. EüM-PM együttes rendelet követte, a célszervezet definiálására azonban egyikben sem történt még kísérlet sem.

1986-1989: a célszervezetek számának dinamikus emelkedése

A célszervezetek száma 1986-ig nem változott, év elején még 6, év végén már 12 ilyen egység volt. Számuk 1987-ben kettővel, 1988-ban hattal és 1989-ben további hárommal szaporodott. Összességében 1989 végén 23 gazdálkodó szerv működött célszervezeti minőségben. Ezeknek a vállalatoknak, szövetkezetek-

nek csak egy része alakult *újonnan*, kizárólag ennek a feladatnak az ellátására. Többségük az idők során értesült az átminősítés lehetőségéről és vált célszervezetté.

Az 1968-ban bevezetett fogalom, intézmény máig *szokásjog* alapján működik, ugyanis eddig még sehol nem került meghatározásra. Nem ismeretes, hogy 1968-ban, 1983-ban hogyan kerültek kiválasztásra a felsorolt gazdálkodók. Ugyanis a Humanitás elődje (Nyomorék Gyermekek Iskolája Ifjúsági Szövetkezet) vagy a Fővárosi Kézműipari Vállalat 1968 előtt is elsősorban fogyatékosok, rokkantak, szociális okokból a normál foglalkoztatási körből kiszorultak foglalkoztatására épült. A Humanitás 1982-ben, a Kézmű 1981-ben vált célszervezetté. Minőségi különbség feladatuk ellátásában a kijelölési év előtt és után nincs. Lényeges eltérés az, hogy ezt követően a támogatás *nem normatív* módon, hanem egyénileg, testre szabottan került megállapításra.

A célszervezetek alapításának formája és tulajdonviszonyaik

A szervezetek alapításuk módját és tulajdonviszonyaikat tekintve igen színesek. 1983-ban a 6 cég közül 4 tanácsi vállalat, 1 egyesületi kisvállalat és 1 szövetkezet volt. 1989 végén pedig a 23 gazdálkodóból 5 volt tanácsi vállalat, 3 szövetkezet, 3 egyesületi vállalat, 3 leányvállalat, 8 kisszövetkezet és 1 kft.

Hogyan értékelhető ez a sokféleség? Míg az 1983 előtti időz az állami alapítás jellemezte, 1986-tól a magán- és kisközösségi kezdeményezések váltak dominánssá. Az egyetlen új állami alapítású célszervezet, az AGORA Ipari Vállalat, mint gazdálkodó nem volt új, mert Pécs Városi Tanácsa 1981-ben szociális foglalkoztatóként indította. (A foglalkoztatóból célszervezetté alakulás gondolata – a célszervezeti címmel járó magasabb állami támogatás miatt – egyre gyakrabban felmerül. És a működő 37 foglalkoztató fele – a jelenlegi kritériumok alapján – bármikor kérhetné is célszervezetté minősítését, mert 5-ben 50% fölötti, 12-ben 30-40% közötti a megváltozott munkaképességűek aránya.)

A célszövetkezetek száma 1983 óta kettővel gyarapodott. Mindkét esetben igaz, hogy régi gazdálkodó szervezetek kérték átminősítésüket. Egyikük, az Újpesti Csökkentmunkaképességűek Ipari Szövetkezete, 1957-ben kimondottan erre a feladatra került megalapításra. A másik, a Budapesti Fehérnemű Szövetkezet, szintén régóta magas arányban foglalkoztatott megváltozott munkaképességű dolgozókat, de – információ hiányában – a célszervezeti címet csak 1989-ben kérte. (Számos háziipari szövetkezet hasonló helyzetben van, valószínű, hogy megfelelő információ birtokában a célszervezeti pályázat tömegeket mozgatna meg. Igaz, hogy ezekben az esetekben nem új rehabilitációs munkahelyek teremtéséről van szó, hanem meglévők fenntartásáról.)

A 3 egyesületi vállalat közös jellemzője, hogy megalakításukat *mozgássérült*

egyesület – illetve az ALFA esetében az egyesületek szövetsége – kezdeményezte, indulótökével az látta el őket és felügyeletüket is az egyesület gyakorolja.

A 8 kisszövetkezetből 5-nek van szoros kapcsolata, gazdasági kötődése mozgássérültek vagy értelmi fogyatékosok érdekvédelmi szervezetéhez. Közös jellemzőjük, hogy induló vagyonuk minimális volt, ma is legfeljebb szerénynek tekinthető. Például a HENDIKEP Kisszövetkezetet a Mozgáskorlátozottak Újpesti Klubjának 15 tagja 45 ezer Ft-tal alapította.

Kisebb gazdasági egységek szaporodására joggal számíthatunk a közeljövőben is. Egyrészt azért, mert adott cél érdekében a polgárok egyre gyorsabban és könnyebben fognak össze, másrészt ezek a törekvések egybevágóan a kormány programjának azon részével, amely bátorítja és erkölcsileg, anyagilag támogatja az önálló kezdeményezést.

A 3 leányvállalatból kettőnek MGTSZ a „szülője”, míg a harmadiknak állami vállalat. A leányvállalati formát mindhárom esetben különböző ok motiválta. A RODATA 1983-ban elkülönült elszámolási egységként indult, mivel célja, tevékenysége eltért a termelőszövetkezet profiljától. 1985-ben gazdasági okok miatt vette fel a leányvállalati formát.³

A Fővárosi Kézműipari Vállalat sokféle ipari tevékenységet folytat. A profilok tisztítása, fejlesztése érdekében a konfekcióipari varrást önállóvá tették, így jött létre a ZSANETT 1986. január 1-én.

A Bartók Béla Borsodsziráki Ipari-Mezőgazdasági Termelőszövetkezetnél jelentős rehabilitációs foglalkoztatás 1981-ben, a *Rokkantak Nemzetközi Évének* hatására kezdődött. A rehabilitációs üzem kialakítását támogatták a helyiek és az állam (az ÁFB-től 12 millió Ft vissza nem térítendő támogatást kaptak), mégis mindvégig veszteségesen működött. Ezért a rehabilitációs üzem 1988. október 1-én 10,5 millió Ft-os vagyonnal, leányvállalati formában és egyből célszervezetként vált ki a termelőszövetkezetből. Kft formában 1989 végéig egyetlen célszervezet működött. De ez a társulási mód még viszonylag fiatal, várhatóan ezen a területen is jelentős lesz a fejlődés.

A célszervezetekben foglalkoztatottak száma és összetétele

Az évek során változott a megváltozott munkaképességűek aránya a célszervezetekben, s ennek fő oka e személyek definíciójának változásában található. Ez a meghatározás 1968-tól napjainkig hétszer változott, ami inkább hátráltatta mint segítette a rehabilitációs munkát.

1980-ban az akkori 4 (ismert 3) célszervezetben összesen 1356 főt foglalkoztattak, közülük 757 dolgozó volt rehabilitált, ami átlag 55,8%-os foglalkoztatási szintnek felelt meg (1. melléklet). 1989-ben a 23 szervezetben a 6013 megváltozott munkaképességű 48,47%-os dolgozói arányt képviselt. Az eltelt időszakban

– jelentős részben a megváltozott munkaképességű definíció változása miatt – előfordult 37,82% (1981) ill. 50,76% (1986) foglalkoztatási szint is.

Míg az összes gazdálkodó tekintetében a rehabilitáltak aránya átlagosan 50% körül van, addig pl. az utolsó 3 évben a megváltozott munkaképességűeket legalacsonyabb és legmagasabb arányban foglalkoztatók közötti különbség háromszoros.

Megváltozott munkaképességűek aránya (%)

	legalacsonyabb	legmagasabb
1987	28,7	90,6
1988	30,5	89,5
1989	31,5	91,2

Az utóbbi években alakult célszervezetekben *emelkedett* a rehabilitáltak aránya. 1987-ben a gazdálkodók felénél (14-ből 7) haladta meg a megváltozott munkaképességűek aránya az 50%-ot, 1988-ban már a munkáltatók 65%-ánál (20-ből 13) és 1989-ben 78%-uknál (azaz 23-ből 18). De a legnagyobb számban foglalkoztató Fővárosi Kézműipari Vállalatnál és a Zsanettnél a legalacsonyabb a rehabilitáltak aránya (37,6%, ill. 31,5%).

A célszervezetek termelési színvonala

A célszervezetekben dolgozó rehabilitáltak képzettsége, képessége alacsonyabb szintű mint egy átlagos munkáltató munkaerőállományáé. Ezt megerősíti több vezető saját vállalatának dolgozóiról tett megállapítása.

Vas Megyei Vegyesipari Vállalat: „... dolgozóink több mint 90%-a betanított munkás. Munkakultúrájuk alacsony színvonalú. Szakmunkásaink és műszaki szakembereink szakmai színvonala is csak átlagosnak mondható, mivel a vállalat alacsony bérszínvonala és az eddigi bérpolitika nem tette lehetővé magas kvalifikáltságú dolgozók felvételét.”

ROLESZ: „Főleg azok jelentkeznek nálunk, akik szakképzetlenek és sehová sem tudtak már elmenni. A munkafegyelem elég laza.”

AGORA: „A hiányzási arány elég hullámzó, a dolgozók munkakedve sok esetben függ a felajánlott munkától ... más munkahelyen történt leépítés miatt keresnek nálunk munkát.”

RODATA: „Kvalifikált vezető munkatársat nehéz találni, mert komoly előítéletek vannak az emberek mindkét oldaláról.”

Nézzük a szervezetek *technikai* színvonalát. A célszervezetek többsége kis szervezet, alapításuk egyéni vagy kisközösségi kezdeményezés eredménye, amire jellemző az *alacsony induló* tőke. Ez önmagában *lehetetlenné* tette, hogy adott tevékenységükkel a kor *ipari-technikai színvonalán* kezdjenek működni. A kezdeti hátrányt behozni és felfejlődni – kevésbé versenyképes munkaerővel – szinte lehetetlen, s talán egy-kettőnek sikerült csak. Néhány "önvallomás".

START: „A szervezeti szint alacsony, hiszen egyes eszközeink mások kiselejtezett gépeiből kerültek ki, ... önálló termék alig jelent meg, tömegében alvállalkozás, bér munka.”

Technikai színvonalbeli elmaradás nem kizárólag az újonnan alakultak jellemzője.

Szegedi Fonalfeldolgozó Vállalat: „Termelésünk műszaki színvonala elmarad az átlagos textilipari színvonalától. Ennek eredendő okai vannak, mivel a vállalat megalakulásakor és az azt követő évtizedekben is – megfelelő pénzügyi források hiányában – termelésének gépi feltételeit a nagyipartól olcsón vagy díjmentesen átvett igen elhasználódott gépekkel és berendezésekkel biztosította. A műszaki színvonal javítására fokozatosan nyílt lehetőség, jelenleg a termelő gépek mintegy 40%-a mondható korszerűnek vagy megfelelőnek.”

AGORA: „... termékeink korszerűsége közepesnek mondható, bizonyos termékek esetében (pl. kesztyű, bőrdíszmű) kiváló színvonalat tudunk produkálni ...”

A célszervezetek átlagos *termelési színvonala* messze *elmarad* a hazai ipar színvonalától, dominál a *karitatív, manufaktúras* foglalkoztatás, ami önmagában *veszteséges* termelést eredményez. A szervezetek önerejükből – megfelelő szakemberek és tőke hiányában – erről a szintről *elmozdulni nem képesek*, így szerkezetváltás nélkül egyre elavultabb, egyre ráfizetésebb, egyre több *állami támogatást* igénylő működésre lehet számítani.

Üzletmenet

A pangó magyar gazdaság minden negatív tünete fellelhető a szervezeteknél:

– csökken a megrendelés, értékesítési nehézségek, foglalkoztatási gondok;

Összefogás kisszövetkezet: „A dolgozók egész éves teljes foglalkoztatása nem megoldható. 1988-ban átlag 5,8 hónap időtartamra tudtunk munkát biztosítani, az így elért átlagkereset 3 800,- Ft/hó, éves szinten ez a 2000,- Ft-ot sem éri el.”

Vas Megyei Vegyesipari Vállalat: „A piaci trend tovább rosszabbodott, a fizetőképes kereslet csökken, a teljes munkaértékű dolgozókat foglal-

koztató vállalatok erőteljes gépesítése legyőzhetetlen konkurenciát jelent."

– Nő a kinnlevőség és a készletállomány, likvidálási gondok főleg a kisebb szervezeteknél jelentősek.

„Havi kiszámlázott árbevételnek kb. 10%-a volt határidőn túli kinnlevőség összeg. Jelenleg már 45% körül alakul ez az arány.”

Megállapítottuk, hogy a szervezetek termelési színvonala jelentősen *alacsonyabb* szintű mint a magyar ipar átlagáé. Sajnos ez a minősítés túl szelíd a szervezetek vállalkozás menedzselési és marketing tevékenységének jellemzésére. Jellemző a kooperáció hiánya annak ellenére, hogy többen azonos, vagy kiegészítő területen működnek.

A közel kéttucat szervezet majdnem mindegyike közvetve kapcsolatban áll külföldi piacokkal, ugyanakkor közvetlen külkereskedelmi tevékenysége csak néhánynak van. Ezen szervezeteknek döntő mértékben a kelet-európai országokkal van külkereskedelmi kapcsolatuk, így az ott jelentkező értékesítési-beszerezési nehézségek náluk is – elmaradottságuk és rugalmatlanságuk miatt – hatványozottan megjelennek. A piackutatással, menedzseléssel foglalkozó szakemberek hiányára a szervezetek egy része ráébredt, sőt néhányan próbálkoznak alkalmazni is szakértőket. Gond, hogy az eredményekkel rendelkező, jó szakemberek a célszervezetek számára megfizethetetlenek, olyan együttműködés pedig nincs közöttük, aminek keretében közösen bíznanak meg szakembereket.

A rehabilitációs foglalkoztatás körülményei

A rehabilitációs foglalkoztatás tárgyi és személyi adottságait abból a szempontból vizsgáljuk, hogy a munkáltatók mennyiben készültek fel a munkakörnyezet kialakításakor egészségkárosodottak *tömeges* foglalkoztatására.

(A) A személyi környezet értékelése

A célszervezetek dolgozói az átlagtól eltérő, azt meghaladó egészségügyi és mentálhigiénés ellátásra szorulnak. Következésképp ez a helyzet a munkáltatótól az átlagtól magasabb szintű üzemegezésügyi, mentálhigiénés felkészültséget kíván meg.

Nézzük, az elvárásoknak mennyiben felel meg a gyakorlat. A *kisebb szervezeteknek* – egy-két kivételtől eltekintve – *nincs még részállású üzemorvosuk sem, pszichológus alkalmazása fel sem merül.* Sok helyen a körzeti orvos vagy az

üzemegészségügyi szakrendelés végzi el a munkaalkalmassági vizsgálatot, de nem ritka az sem, hogy az alkalmazást *semminemű* vizsgálat nem előzi meg.

Örvendetes azonban, hogy közép- és hosszú távú célként több szervezet a komplex rehabilitációt tűzte maga elé. Tény viszont, hogy beindulásukkor, ill. azt követően több évig (!) rendszeres egészségügyi-mentálhigiénés gondozás nélkül működnek.

A foglalkoztatotti létszám tekintetében *közepes*, ill. *nagyvállalatok* esetében tarka a kép.

RODATA: „Leányvállalatunk foglalkoztat saját üzemorvost belgyógyászati és fizioterápia területén, ezen kívül gyógytornász is jár dolgozóinkhoz. Most sikerült elérni, hogy az új foglalkoztatónkban egy kisebb kondicionáló termünk is lesz. Vállalatunknál kétéves gyakorlat, hogy megváltozott munkaképességű dolgozóinkat az OORI nappali kórházába minden évben háromhetes utórehabilitációs kezelésre küldjük, melyre az oda-vissza szállítást a vállalat oldja meg ...”

Szegedi Fonalfeldolgozó Vállalat: „A napi 5 órás rendelési időben üzemorvosunk és nővérünk van, valamint 2 pszichológust alkalmazunk mellékfoglalkozásban. Speciális képzési formának tekinthető az ez évben bevezetett kiscsoportos foglalkoztatás, melynek célja a megváltozott munkaképességű dolgozók közvetlen irányításához, az esetlegesen szükséges fegyvelmezéshez alkalmazható módszerek kidolgozása és elsajátítása. Ezek a foglalkozások pszichológusok irányításával folynak, mind a rehabilitáltakra, mind az őket irányító dolgozókra kiterjednek és esetenként az értelmi fogyatékosok szüleit is bevonják.”

Az 1986. január 1-én alakult, ma már 750 főnél több dolgozót foglalkoztató, kb. 10 megyében működő ALFA, havi 1 alkalommal a vállalat központjában alkalmaz orvost.

A célszervezetek összeségét tekintve a megismert kép lehangoló. Sajnos nincs fokozott egészséggondozás, nemritka a 15-20%-os hiányzási arány, ami páratlanul magas. Nem tudni igazán, hogy ez a dolgozók rossz egészségi állapotának, vagy a foglalkoztatási nehézségeknek tudható-e be. De mindkét esetben lenne mit tennie az adott munkáltatónak.

A rehabilitálandó személy és a befogadó közösség egymás elfogadására való felkészítése, a stressz és konfliktusok minél zökkenőmentesebb feloldása, kezelése pszichológus, netán rehabilitációs szakember közreműködését kívánna meg. Mint láthattuk, ilyen csak mutatóban fordul elő.

(B) A tárgyi környezet értékelése

A célszervezetek termelési színvonalának vizsgálatakor láttuk, hogy a szervezetek többségére korszerűtlen, elavult gépek tömeges alkalmazása jellemző. Feltételezhető, hogy ezek a gépek ugyanakkor károsabbak is az egészségre, mint

modern társaik, tehát a célszervezetben dolgozók *munkakörülményei* nem fokozottan egészségvédők, hanem ellenkezőleg, az amúgy is megkopott *egészséget tovább rombolják*. Lehetne azt mondani, hogy ezeken a korszerűtlen gépeken nem a rehabilitáltak, hanem az egészségesek dolgoznak. Az sem vigasz – hogy a célszervezetekben a teljes munkaértékű dolgozók állandóan *kettős* – pszichikai és fizikai – tehernek vannak kitéve, valószínűleg előbb-utóbb ők is rehabilitáltak lesznek.

Összegezve: a célszervezetekben folyó rehabilitációs tevékenység – egy-két kivétellel – alacsony színvonalú, nem szolgálhat például a normál gazdálkodói körben megvalósuló rehabilitációnak.

A célszervezetek pénzügyi támogatása

Az 1988. évi vállalkozási nyereségadó törvény radikálisan csökkentette a támogatások és az elvonások csatornáit, így 1989-ben a célszervezetek támogatása egy közvetlen és egy közvetett támogatási formára *szűkölt*:

- *közvetlen*: továbbra is a megváltozott munkaképességűek bére után, egyedileg, évente megállapított bérarányos dotáció,
- *közvetett*: a VÁNYA azon kedvezményezettjei körébe tartoznak, akik az eredményre jutó adóból 80%-ot jogosultak visszatartani, azaz továbbra is 10% alatti nyereségadót fizetnek.

A célszervezeteknek nyújtott támogatások összességéről – megfelelő mérlegadatokat hiányában – nem tudok számot adni, így csak a közvetlen támogatások változását követem nyomon (2. melléklet).

1980-1989 között a közvetlen támogatás több mint tizenhétszeresére duzzadt, 52,5 millió forintról 869,6 millió forintra. Ez alatt az idő alatt – 1986 kivételével – a támogatás évről évre emelkedett, a megtorpanás mögött a TBJ (társadalombiztosítási járulékok) mértékének 40%-ról 10%-ra való mérséklése húzódik meg.

	TBJ kedvezmény	Dotáció	Együtt ezer Ft
1985	nincs	225 023	225 023
1986	127 120	174 307	301 427
1987	145 935	263 563	409 498
1988	200 079	459 102	659 181
1989	nincs	869 613	869 613

Ha a TBJ kedvezménnyel „korrigált” támogatást vesszük szemügyre, akkor megállapíthatjuk, hogy a növekedés folyamatos, üteme pedig dinamikus. Az

egy megváltozott munkaképességűre jutó átlagos dotáció erősen hullámzott a tíz év alatt, ugyanakkor ez a szám „csak” megduplázódott.

	egy megváltozott munka- képességűre jutó dotáció (Ft)	egy megváltozott munkaképességű TBJ kedvezményrel korrigált támogatása (Ft)
1980	69 346	-
1981	25 517	-
1985	52 258	-
1986	38 828	67 073
1988	105 419	144 367
1989	144 622	-

Az átlag mögött vállalatonként a következő különbségek vannak:

	egy megváltozott munkaképességűre jutó dotáció (Ft)		1989/80 (%)
	1980	1989	
Föv. Kefe-Seprőgy. Váll.	101 507	260 401	256
Sz. Fonalfeldolgozó Váll.	59 327	181 319	305
V. Vegyesip. Váll.	35 741	143 338	401
Föv. Kézműip. Váll.	10 139	131 259	1294
csak 1981-től		131 259	1002
„célszervezet” 1981	13 094	144 622	208
átlag	69 346		
ROLESZ Kiszöv.	-	25 700	-

Míg az egy megváltozott munkaképességűre jutó átlagos támogatás 1980-ban 69 346 Ft, addig a legkisebb (35 741) és legnagyobb (101 741 Ft) támogatás közötti különbség háromszoros volt (a Kézműipari Vállalat csak 1981-től célszervezet). 1989-re az egy megváltozott munkaképességűre eső átlagos támogatás „csak” megduplázódott (144 622 Ft), a legalacsonyabb (25 700 Ft) és a legmagasabb (260 401 Ft) összegű támogatás közötti különbség azonban több, mint tízszeresére nőtt. Mint fentebb említettük, a támogatás a rehabilitált dolgozók bérére vetítetten kerül meghatározásra, ebben a formában a legalacsonyabb (70%) és a legmagasabb (450%) támogatási mérték között „csak” hat és félszeres a különbség (3. melléklet).

Azonnal felmerül a kérdés, miért van ekkora különbség a támogatásban, hiszen a tevékenység – a rehabilitációs foglalkoztatás – azonos.

A megváltozott munkaképességűek összdolgozói létszámon belüli arányát, a megváltozott munkaképességűek bérköltségét, az összes bérköltségen belüli arányát, a rehabilitáltak munkavégzőképességének mértékét, a szervezetek alakulásának, célszervezetté át/alakulásának körülményeit, időpontját, a szervezetek piaci pozícióját stb. megvizsgálva az alábbi következtetésre jutottam: A dotáció nem kidolgozott elvek, normák alapján került megállapításra, hanem kétféle módon:

A szervezetek egyik csoportja felsorolta a rehabilitációs foglalkoztatással kapcsolatos összes ráfordítását és ennek az összegnek a megtérítését kérte a dotációval. Így különböző költségek különböző százalékokat testesítettek meg.

HUMANITÁS Ipari Szövetkezet: „A foglalkoztatás bővítése érdekében 1985-ben a cég létrehozott egy új 200 nm-es üzemet, amelynek bekezdési költsége 1,880 millió Ft volt. 1985-ben a megváltozott munkaképességűek részére kifizetett bérköltség 1,639 millió Ft, ugyanakkor a teljesítmény árbevétele 1,282 millió Ft, vagyis az árbevétel még a bérköltséget sem fedezi.

A cég 1986-ra a foglalkoztatással kapcsolatban a következő költségeket tervezi:

– ráfordítás azonos költségszint feltételezése mellett	3,945 millió Ft
– bérköltség növekmény	191 millió Ft
– foglalkoztató helyiség bérleti díj növekedése	95 millió Ft
– új foglalkoztató üzemeltetési költsége	433 millió Ft
– új foglalkoztató berendezési és felszerelési tárgyai	136 millió Ft
– régi foglalkoztató tatarozása	500 millió Ft

Miután a cég az egyéb tevékenységével nem képes a fenti költségeket és az emelkedő árakat kompenzálni, ezért kérjük a 200,0%-os támogatás megadását.”

Ezt az utat többnyire azok a munkáltatók követték, melyek mérlege a dotáció nélkül is nyereséget mutatott.

A szervezetek másik csoportja tervezett magának egy bizonyos összegű nyereséget és mivel az árbevétel nem nyújtott rá fedezetet, a különbözetet – a hiányzó összeget – kérték meg dotációban.

Szegedi Fonalfeldolgozó Vállalat: „A tervezett nyereséget a cég 390%-os mértékű dotációval kívánja elérni. A megvalósítani kívánt fejlesztések összege mintegy 40 millió Ft. Ehhez a nyereségből (mérleg szerinti eredmény: 38,7 millió Ft, adózott eredmény 34,8 millió Ft) képződő forrásokon túl a rehabilitációs alapról kíván támogatást igénybe venni a cég. 1989-ben a tervezett nyereségre – ezzel együtt a kért dotációra – a cégnek feltétlenül szüksége van ahhoz, hogy az állammal szembeni kötelezettségeinek teljesítésén túl a fejlesztések anyagi feltételeit is biztosítani tudja.”

A kétféle megközelítés az évek során „magától” alakult ki, ez azt jelenti, hogy egyik csoportban sem fogalmazódott meg egy olyan kritériumrendszer, hogy mely költségek ismerhetők el és melyek nem dotációt növelő tényezőként. Ezért a gyakorlat azt mutatja, hogy kisebb-nagyobb mértékben minden tétel számításba kerül(t). Így fordult elő, hogy a szervezet egészének a működésével kapcsolatos összes ráfordításnövekedést megtérítetik a rehabilitációs dotációban: Pl.

- a szocialista exporttámogatás csökkentéséből eredő bevételkiesést,
- a háromnapos táppénz vállalatot terhelő összegét,
- a TBJ növekményt (10%-ról 43%-ra) az egészséges dolgozók bére után is,
- a fűtőkorszerűsítést az egész szervezetben stb.

Igaz ugyan, hogy a támogatás a megváltozott munkaképességűek bérére velítetten kerül megállapításra, de nagyságát nem a rehabilitációs foglalkoztatás jövedelmezősége határozza meg, hanem a szervezet *gazdálkodásának eredményessége*. Ezért annyira különbözőek a támogatások szervezetenként, évenként.

A fentiekben leírt támogatásmegállapítás következményei:

a) Nem tudjuk reálisan megbecsülni, hogy egy megváltozott munkaképességű célszervezetben történő rehabilitációs foglalkoztatásához *mennyi állami támogatás szükséges*, tehát nincs olyan számítási alap, amely a jövő tervezéséhez segédletként szolgálhatna.

b) Az egyre növekvő támogatás címkéje rehabilitáció, ugyanakkor ennek a pénznek *egy töredéke* fordítódik csak a foglalkozási rehabilitációra, a többi a szervezet üzletmenetében egyéb okból jelentkező nehézségeket oldja, könnyíti meg, tehát nem ráfordításarányos az eredmény.

c) A piac korlátainál puhább korlát a költségvetés, ezért amit a szervezetek nem tudnak elérni – bevételként – a piacon, azt megkéri a költségvetéstől. Ennek egyik következménye, hogy *romlik* a szervezetek *piacérzékenysége*, így versenyképessége, ami fokozott támogatásigényhez vezet stb.

d) A támogatás konstrukciója miatt a dotáció egy része átfolyik a szervezeten – a nyereségrész marad csak vissza –, így nincs lehetőségük struktúraváltást eredményező beruházásokra, tehát egyre több támogatás ellenére is egyre elavultabb szinten termelnek, nincs esélyük a felzárkózásra.

e) A támogatások szervezetenkénti megoszlása – a kb. hétszeres különbség – olyan jogtalan egyenlőtlenség, amely kizárja a szervezetek gazdasági együttműködését. Pl. egy névjegy előállítási költsége 1 Ft, ebből 50 fillér a bérköltség; a támogatási mérték különbözősége miatt van aki 70, van aki 450%-ot kap vissza támogatásként, tehát az egyik szervezetnek megéri elvállalni a munkát, míg a másiknak nem, függetlenül a termelés egyéb tényezőitől.

f) A *vezetők nem érdekelték* a támogatás csökkentésében, sőt ennek az ellenkezője igaz: az a jó vezető, aki minél több állami támogatást vív ki szervezetének. A mindenkori veszteséget – szerintem rosszul értelmezett szociálpolitikai érdekből – elfedi és minden időben eltünteti a támogatás. (1988-ban a 20 szervezetből 3 lett volna nyereséges támogatás nélkül is, 1989-ben hasonló a helyzet, a 23-ból 4.⁴

A védett foglalkoztatás helyzetét összefoglalva megállapítható, hogy

- a három foglalkoztatási forma szabályozása ill. szabályozatlansága nem megfelelő se a *rehabilitációs szakmai*, sem pedig *közgazdasági szempontból*;
- a különböző védett foglalkoztatási formák az azonos tevékenységért *különböző mértékű állami támogatásban* részesülnek, közöttük a szakmai és termelési kapcsolat nem szervezett, hanem esetleges;
- nincs a védett foglalkoztatás *egészének módszertani irányítása*, és a védett körülmények között folyó rehabilitációs szakmai munka nem szolgál bázisul a nyílt munkáltatói körben folyó rehabilitációs munkához – a rendelkezésre álló 9 ezer álláshely az igényekhez képest rendkívül *kevés*;

- a belső fejlődés lehetőségei – a rossz szabályzás, tőke és megfelelő szakemberek hiánya miatt – korlátozottak, a növekvő igényeket nem képesek kielégíteni.

A védett foglalkoztatási formák munkaerőpiacra való kapcsolata

a) A védőmunkahelyek kialakítását elsősorban a szociális foglalkoztató intézetek vezetői kezdeményezték. Eddig nem volt kapcsolat a munkaerőszolgálati szervek és a védőmunkahelyet szervezők között.

b) A szociális foglalkoztatóba a tanács szociálpolitikai szakigazgatási szerve közvetíti ki a dolgozókat, ill. az 50%-os megváltozott munkaképességűeket a foglalkoztató az igazolás birtokában tanácsai közvetítés nélkül is alkalmazhatja.

c) A célszervezetek munkaerőfelvétele teljesen nyitott, a gazdálkodó szervezet igényei szerint szabadon választ a munkaerőpiacon. Szervezett, szabályozott kapcsolat a célszervezetek munkaerőfelvétele és a munkaerőpiac intézményei között nincs.

A védett foglalkoztatás iránti igény rohamosan nő, ez a növekedés legjobban a rendszeres szociális ill. az átmeneti járadékosok⁵ számának emelkedésével jellemezhető:

	járadékosok száma	tb. kiadás (ezer Ft)
1982	9 919	222 000
1985	15 227	412 791
1989	34 779	1 749 901

A kétféle járadékot azok az 50%-os megváltozott munkaképességűek igényelhetik, akik nem tudnak elhelyezkedni, azaz munkanélküliek, tehát ezek az ellátások egy rétegre orientált *kvázi munkanélküliségi* segélynek minősíthetők.

Mint látható, 1989-ben már közel 35 ezer fő kapott járadékot, azaz legalább 35 ezer védett munkahelyre lett volna szükség. (Természetesen a valódi kereslet ennél nagyobb, mert járadékra csak a megváltozott munkaképességűek ill. fogyatékosok azon része jogosult, aki ehhez az ellátáshoz a szükséges szolgálati idővel rendelkezik.)

A rehabilitációs ellátások ma – a nyílt munkanélküliség deklarálásának időszakában – is jelentős szerepet töltenek be a munkanélküliség kezelésében, pl. 1989 végén, amikor az egész évet tekintve a munkanélküli segélyezettek száma a legmagasabb, azaz közel 9 ezer fő volt, akkor az év során 10,5 ezer új járadék került megállapításra. A munkanélküli segély bevezetése nem csökkentette a rehabilitációs járadékok iránti igényt, sőt (míg 1989 első negyedévében a járadék-

kot igénylők száma 2910 fő volt, egy év múlva, azaz 1990 első negyedévében már 4440 fő) jelentőségük felértékelődött, mivel összege a megállapítás után csak felfelé mozog, kapcsolódhat hozzá egyéb szociális segítség és természetesen társadalmi megítélése sokkal kedvezőbb.

Ideje lenne újragondolni a foglalkozási rehabilitáció szerepét a foglalkoztatáspolitikában, a társadalombiztosításban, a szociálpolitikában és természetesen az egész gazdaságpolitikában.⁶

Sajnos a hazai munkaerőpiaci statisztikák – álszemérmességből vagy tudatosan – *nem jelzik* azt, hogy a forgalomban milyen súllyal szerepelnek az egészségkárosodottak, mely szolgáltatásokat veszik igénybe, milyen eszközöket preferálnak, mennyi ideig várnak munkára, milyen a képzettségük stb.

Egy korszerűen megszervezett védett foglalkoztatás a munkaerőpiacnak olyan eszköze lehetne, amely – passzív ellátás helyett – munkát, megélhetést biztosítana a munkaképességében jelentősen megváltozott, de a társadalom számára még jelentős munkaképességgel bíró rétegnek. A védett foglalkoztatást be kellene ágyazni mind a *foglalkozási rehabilitáció* folyamatába, mind pedig a *munkaerőpiacba*. A rehabilitációs folyamat egy stádiumát kellene, hogy jelentse, ahonnan megfelelő felkészítés után szabad az út a normál munkáltatónál történő munkavállalás felé. Ehhez olyan védett szervezetekre van szükség, amelyek termelési színvonala eléri vagy meghaladja környezeté termelési színvonalát, készítve van arra, hogy dolgozóit felkészítse a normál munkaerőpiacra való visszaáramoltásra, a munkaerőpiac pedig fogadja, segíti az új elhelyezkedést.

Szeretnénk Európához tartozni, ugyanakkor felerősödtek olyan hangok, amelyek szerint előbb legyen munkája minden egészségesnek, *aztán* gondolkozhatunk a rokkantak elhelyezésén is.

A munkához való jog egyenlő, de vannak, akik ezen jog érvényesítéséhez hendikeppel indulnak. Akkor lehetünk csak európaiak, ha mindenkinek egyenlő esélyt biztosítunk. Erre egy lehetőség a *védett foglalkoztatás*.

Szervezet megnevezése	Célszervezetekben foglalkoztatottak átlagos állományi							
	1980*		1981		1982		1983	
	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)
AGORA Ip. Váll.								
ALFA Ip. Váll.								
Bartók B. Lv.								
Bp-i Fehérn. Szöv.								
F. Keфе-Сеprő Váll.	422	262	554	281	556	275	583	262
F. Kézmuíp. Váll.			8261	2878	7834	2968	7103	3053
GYULA-Coop Kiszöv.								
Hendikep Ksz.								
HUMANITAS Sz.					244	103	239	107
INTERFLEX Kiszöv.								
LUXIN Kft.								
Összefogás Kisz.								
PIREMON Kisváll.					16	8	74	60
REHAB Ksz.								
RODATA Rt.								
ROLESZ Ksz.								
ROLFIN Ksz.								
START Váll.								
Sz. Fonalf. Váll.	593	348	565	376	569	383	546	377
SZIGET Ksz.								
Újp. CsM. Ip. Sz.								
Vas m. Vegyesip. Váll.	341	147	355	154	385	170	409	185
ZSANETT Lv.								
Összesen:	1356	757	9735	3689	9604	3907	8954	4044
Megváltozott munkaképességűek aránya (%)		55,82		37,82		40,68		45,16

(1) átlagos állományi létszám

(2) a megváltozott munkaképességűek létszáma

* A 134/1968. sz. PM Utasításban említett Fővárosi Műszerkészítő és Javító Vállalat, valamint a Fővárosi Bördíszmúipari Vállalat megszűnésének idejére és ennek körülményére nem derült fény, így adat nem állt róluk rendelkezésre.

létszáma és a megváltozott munkaképességűek létszáma*											
1984		1985		1986		1987		1988		1989	
(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)
				42	20	239	84	203	137	347	223
								750	247	1023	520
								127	65	127	56
										273	165
n.a.	n.a.	544	373	542	356	472	374	500	342	479	324
n.a.	n.a.	6657	2981	4567	2086	4616	1326	4675	1571	4574	1722
								39	22	50	40
								19	17	35	30
n.a.	n.a.	220	91	219	94	223	99	234	90	221	88
						13	4	39	17	46	22
										57	52
				18	16	20	18	19	16	39	28
152	193	221	184	332	266	566	453	636	483	1081	833
		12	10	22	20	32	29	35	23	34	24
				63	41	75	42	79	47	87	51
						23	10	18	6	12	10
				16	14	16	14	15	10	14	9
								90	73	325	248
n.a.	n.a.	592	426	608	445	832	350	685	401	847	520
								18	6	60	42
										346	171
475	230	475	241	485	248	496	258	491	254	487	254
				1939	888	1768	555	1763	539	1841	581
n.a.	n.a.	8721	4306	8853	4494	9401	3622	10414	4355	12405	6013
				49,37		50,76		38,52		41,81	
										48,47	

Szervezet megnevezése	Célszervezetek dotációjának alakulása		
	1980	1981	1982
AGORA Ip. Váll.			
ALFA Ip. Váll.			
Bartók B. Lv.			
Bp-i Fehérn. Szöv.			
F. Kefe-Seprő Váll.	26 595	27 568	33 809
F. Kézműip. Váll.		37 685	40 287
GYULA-Coop Kisszöv.			
Hendikep Ksz.			
HUMANITAS Sz.			779
INTERFLEX Kisszöv.			
LUXIN Kft.			
Összefogás Kissz.			
PIREMON Kisváll.			150
REHAB Ksz.			
RODATA Rt.			
ROLESZ Ksz.			
ROLFIN Ksz.			
START Váll.			
Sz. Fonalf. Váll.	20 646	24 539	28 511
SZIGET Ksz.			
Újpesti CsM. Ip. Sz.			
Vas m. Vegyesip. Váll.	5 254	8 030	10 164
ZSANETT Lv.			
Osszesen:	52 495	97 822	113 700
Egy megváltozott munkaképességűre jutó dotáció	69 346	26 517	29 140

n.a. = nincs adat

1980-1989 között (ezer Ft)						
1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
					14 219	30 982
			3 884	18 758	47 265	63 084
				-	938	5 771
				-	-	6 876
36 449	n.a.	48 645	47 138	50 963	64 250	84 370
47 228	n.a.	94 200	19 324	39 325	95 272	226 029
				-	2 210	5 094
				-	1 599	5 776
1 704	n.a.	4 097	3 568	4046	4 096	8 968
				73	265	1 386
				-	-	5 881
			247	947	1 059	886
1 164	4 727	12 523	25 032	55 211	90 225	152 128
		118	518	712	1 418	1 588
			2 062	2 409	3 304	6 273
				129	125	257
			94	207	394	625
					13 600	45 975
28 956	n.a.	41 099	42 112	46 993	59 244	94 286
					251	3 062
					-	7 825
11 427	18 579	24 341	22 276	23 185	25 763	36 408
			8 052	20 605	33 605	76 083
126 928	n.a.	225 023	174 307	263 563	459 102	869 613
31 386	n.a.	52 258	38 828	72 778	105 415	144 622

A szervezet megnevezése	A bérarányos dotáció mértéke és összege					
	1987		1988		1989	
	aránya (%)	összege (ezer Ft)	aránya (%)	összege (ezer Ft)	aránya (%)	összege (ezer Ft)
1. AGORA Ip. Váll.	-	-	220	14 219	280	30 982
2. ALFA Ip. Váll.	200	18 758	220	47 265	240	63 084
3. Bartók B. Leányv.	-	-	130	938	190	5 771
4. Bp-i Fehérnemű Sz.	-	-	-	-	70	6 876
5. F. Kefe-Seprőgy. Váll.	355	50 963	380	64 250	450	84 370
6. F. Kézműip. Váll.	115	39 325	190	95 272	320	226 029
7. GYULA-Coop Ksz.	-	-	150	2 210	180	5 094
8. Hendikep Ksz.	-	-	140	1 599	180	5 776
9. HUMANITAS Sz.	180	4 046	150	4 096	300	8 968
10. INTERFLEX Ksz.	40	73	40	265	80	1 386
11. LUXIN Kft.	-	-	-	-	220	5 881
12. Összefogás Ksz.	300	947	300	1 059	180	886
13. PIREMON Kiszv.	220	55 211	220	90 225	240	152 128
14. REHAB Kisz.	150	712	160	1 418	185	1 588
15. RODATA Rt.	90	2 409	90	3 304	130	6 273
16. ROLESZ Ksz.	130	129	130	125	160	257
17. ROLFIM Kisz.	90	207	90	394	140	625
18. START Váll.	-	-	220	13 600	250	45 975
19. Sz. Fonalfeld. Váll.	350	46 993	350	59 244	385	94 286
20. SZIGET Kisz.	-	-	100	251	160	3 062
21. Újp. CsM Ip. Szöv.	-	-	-	-	70	7 825
22. Vas m. Vegyesip. Váll.	227	23 185	230	25 763	295	36 408
23. ZSANETT Leányváll.	115	20 605	180	33 605	300	
Összesen:		123 563		459 102		869 613

Jegyzetek

- ¹ 12/1983.(IX.20.) EüM sz. rendelet a védőmunkahelyek szervezéséről és működéséről.
- ² 22/1983 (EüK.22.) EüM-PM sz. együttes utasítás a szociális foglalkoztatók szervezéséről, működtetéséről és gazdálkodásáról.
- ³ 1990 márciusában átalakult részvénytársasággá.
- ⁴ A dotáció a mérleg szerinti eredményt növeli és nem az adózott eredményt.
- ⁵ 8/1983.(VI.29.) EüM-PM sz. egy. rend. 19-26. §.
- ⁶ Érdekes idézni a svéd példát. A svéd Munkaügyi Minisztérium irányítása alá tartozó terület 1988/89. évi kiadása 23,851 milliárd svéd korona volt, melyből 7,8 milliárd svéd koronát (a munkaügyi kiadások 32,7%-át) fordítottak megváltozott munkaképességűek munkaerőpiaci eszközeinek finanszírozására. (*The Swedish Budget 1988/89*. Stockholm, 1988. Ministry of Finance. 31, 51, 113. old.)

A 7,8 milliárd koronát a következőkre fordították:

- 3,4 milliárd korona a SAMHALL, egy országos védett vállalat támogatására;
- 3,4 milliárd korona 43 500 megváltozott munkaképességű dolgozó után a munkáltatóknak nyújtott bérszubszidiára;
- 157 millió korona rehabilitációs munkahelyek adaptálására;
- 607 millió korona munkaerőpiaci rehabilitációs központok finanszírozására;
- kb. 100 millió korona megváltozott munkaképességűek szükségmunkájára;
- kb. 100 millió korona védett állások támogatására.

Mivel a svéd „munkaerőpiaci intézkedések által érintett személyek 25-50%-os megváltozott munkaképességűek” (Ingemar Eliasson: *How to Provide Work to the Disabled during a Recession – Swedish Experiences*. ILO European Symposium on Work for the Disabled 1979. 125. old.), ezért gazdag a munkaerőpiac munkába helyezésükre irányuló eszköztára.

Frey Mária

Az időskorúak munkavállalásának állami befolyásolása

A munkaerőhelyzet változásának fő vonásai az elmúlt négy évtizedben

A 70-es évek közepéig a gazdaság növekedése gyors és közel egyenletes volt. A nemzeti jövedelem átlagosan 5,7%-kal nőtt és közel hasonló mértékben, évi átlagban 5%-kal emelkedett az anyagi termelésben a munka termelékenysége is.

Az 1973-ban kirobbanó gazdasági világválság hatását, az energiaárak ugrásszerű emelkedését egy ideig ellensúlyozta a vállalatok növekvő állami támogatása. Ez azonban fékezte a magyar gazdaság alkalmazkodását a megváltozott világpiaci viszonyokhoz. Így a 70-es évek közepén törés következett be a gazdasági fejlődésben. A nemzeti jövedelem évi átlagos növekedése a 70-es évek második felében 3% alá esett, a 80-as években pedig alig 1% körül ingadozott. Jelentősen mérséklődött a termelékenység növekedése is. A 70-es évek első felében az anyagi termelésben foglalkoztatottaknál az egy főre jutó nemzeti jövedelem évi átlagban még 5,8%-kal, az évtized második felében 3,4%-kal, a 80-as évek átlagában pedig évente alig 1,5%-kal nőtt.

A gazdasági növekedéssel összhangban az 1949 és 1976 közötti időszakban a gazdaságilag aktív népesség száma 4,1 millióról 5,1 millióra emelkedett. A létszám növekedésének 2/3-át a mezőgazdaság, a többit a háztartás szabad munkaerő-kapacitása fedezte. Ennek eredményeként a gazdaságilag aktív népesség aránya a népesség összességéhez viszonyítva gyorsan nőtt és fokozatosan megközelítette az 50%-ot, ami jóval magasabb volt a gazdaságilag fejlett országokénál. A hetvenes évek közepétől azonban ez a tendencia megfordult. Azóta határozottan közelítenek egymáshoz a foglalkoztatottság trendjei, aminek következtében a nyolcvanas évek közepére a fejlett piacgazdaságok átlagos

foglalkoztatási színvonala ugyanazt a 46% körüli szintet érte el, mint amire hazánk mutatója visszaesett. Felületes szemlélőnek kézenfekvő magyarázatot ad erre az a körülmény, hogy a 60-as években még bőséges hazai munkaerő-források fokozatosan kimerültek, és a munkaerőpiac egyensúlyi viszonyai megváltoztak. Elsőként a fővárosban és a gyorsan fejlődő ipari centrumokban, majd országosan is általánossá vált a munkaerőhiány. Ehhez nagyban hozzájárult a foglalkoztatottak összlétszámának 1976 utáni – demográfiai eredetű – visszaesése.

Noha a fenti érvelés tökéletesen megállja a helyét, van egy hiányossága. Nevezetesen annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy vajon a munkaügyi információs rendszer alkalmas-e a végbement folyamatok reális értékelésére?

Mindenekelőtt le kell szögezni: a foglalkoztatottak számának 1976 utáni csökkenése nem kizárólag a gazdaság és a termelékenység növekedési üteme lassulásának, a gazdasági fejlődés nehézségeinek volt a következménye. Közvetlen meghatározói részben korábbi évtizedek demográfiai folyamataival, részben a gazdasági aktivitást csökkentő szociálpolitikai intézkedésekkel álltak összefüggésben. Mindkét folyamat a 70-es évek közepét követő évtized alatt számottevően visszavetette az ország potenciális munkaerőkapacitását.

1. tábla

A potenciális munkaerő-kapacitás és hasznosítása

Tényezők	1960	1976 január elsején	1986	1989
Munkavállalási korú (15-54; 59 éves) népesség	5754	6237	6074	6068
Munkavállalási koron kívüli aktív keresők	+655	+283	+130	+122
Munkavállalási korú nyugdíjas	-65	-252	-377	-397
15 éves és idősebb tanuló	-260	-396	-426	-451
Gyermekgondozási szabadságon lévő dolgozók	-	-265	-220	-241
Potenciális munkaerőkapacitás összesen	6084	5607	5181	5101
Korrigált munkaerőkapacitás	6094	6247	5869	5742
A munkaerőkapacitás felhasználása:				
- Foglalkoztatottak száma a hivatalos statisztika szerint	4735	5093	4893	4814
- Aránya a potenciális munkaerő-kapacitáshoz viszonyítva (%)	77,8	90,8	94,4	94,4
- A foglalkoztatottak korrigált létszáma	4745	5733	5581	5455
- Aránya a korrigált munkaerő-kapacitáshoz viszonyítva (%)	77,9	91,7	95,1	95,0

Mit is értünk ez alatt? A potenciális munkaerő-kapacitás fő forrását a munkavállalási korú (15-54 éves női, 15-59 éves férfi) népesség képezi. Ezt növeli a

„munkavállalási koron kívüli”, mostanában már szinte kizárólag az 55., illetve 60. életév feletti aktív keresők száma, és csökkent a munkavállalási korú nyugdíjasoké, a 15 éves és idősebb iskolai (egyetemi) tanulóké, valamint a gyermekgondozási szabadságon levőké.

A hivatalos magyar statisztikai adatok tartalma azonban két ponton – tegyük hozzá: indokolatlanul – eltér a nemzetközi normáktól: a gyermekgondozási szabadságon levőket, valamint a nyugdíj mellett dolgozókat nem sorolja a foglalkoztatottak közé. Ha ezt a fogyatékoságát kiküszöböljük – ahogy ezt a korrigált munkaerő-kapacitás kiszámításával az 1. táblázat esetében megtettük –, 1960-1976 között lényegesen nagyobb növekedést tapasztalunk a munkaerő-kapacitás hasznosítása tekintetében, mint ahogy arra a hivatalos statisztikákból következtetni lehet.

Az ezt követő időszakra vonatkozóan viszont a korrigált adatok is világosan jelzik, hogy a magyar gazdaság – a növekedési nehézségek ellenére – fokozatosan minden erőforrást (köztük az emberit is) felemésztett. A potenciális munkaerő-kapacitás hasznosítása már a háttér éveinek vége felé megközelítette a „demográfiai maximumot”, de a következő másfél évtizedben tovább nőtt. A háztartásokban még megmaradt, csekély számú munkavállalási korú, inaktív népesség nagy többsége a mezőgazdasági körzetek kisebb községeiben élő idősebb és szakképzetlen nő, akik háztartási munkájuk mellett még a mezőgazdasági kistermelésben is részt vesznek. Következésképpen a magyar gazdaság munkaerő-tartalékai ma már nem a gazdaságon kívül, hanem – a hatékonyság növekedése esetén – a gazdaságon belül találhatók. Az előbbieket arra is rávilágítanak, hogy Magyarországon a vizsgált közel fél évszázad alatt társadalmi méretű munkanélküliség nem volt. (Noha kapun belüli munkanélküliség létezett.) Az általános munkaerőhiány miatt ugyanis – egyedi eseteket kivéve – a munkát keresők elhelyezkedése nem ütközött érdemleges akadályba.

A munkaerőpiaci viszonyokban azonban a közelmúltban fordulat jelei mutatkoztak. Ennek egyik tényezője, hogy a magyar demográfiai folyamatok nagy ingadozásai következtében 1989-től – a korábbiaktól és a közeli századfordulón kialakuló helyzettől eltérően – átmenetileg növekszik a munkaerő-kínálat. A másik tényező, hogy a megváltozott gazdaságpolitika, a piacositás, a privatizáció előtérbe helyezésével, s a gazdasági hatékonyság következményeinek szigorodása következtében legalábbis egyelőre – mérséklődni fog a munkaerő-kereslet. Ennek kezdeti jelei már az elmúlt években érzékelhetőek voltak, mivel a veszteséges ágazatokban, illetve vállalatoknál, megkezdődött a létszám csökkentése, sőt egyes ágazatokban sor került deficitese vállalatok bezárására is. A munkaközvetítő irodák adatai jól jelzik a változások irányát. A regisztrált állás-keresők száma 1986 és 1989 között négyezerről több, mint 28 ezer főre emelkedett, a bejelentett üres állásoké pedig 75 ezerről 48 ezerre csökkent. A munkaerő-szolgálati irodák adatai szerint ugyan az állást keresők fele még mindig könnyen talál magának új munkahelyet, de már egyre emelkedik a nehezen elhelyezkedő emberek száma. Ők főként négy csoportból kerülnek ki: az egészségi okok miatt korlátozott munkaképességűek, a *szakképzetlenek*, a *családi kötöttségek* miatt csak meghatározott feltételekkel munkát vállaló *nők* és a munkavállalás, illetve a teljesítmények szempontjából *deviáns* és *marginális* emberek

köréből. Egy-egy körzetben a munkanélküliek száma abszolút értelemben is meghaladja az üres állásokét, és ugyanez elmondható bizonyos foglalkozási csoportokról is. Ezek a jelenségek 1989-ben nem módosították érdemben a munkaerőpiac egyensúlyi viszonyait, de már kétségtelenül jelezték a munkaerőpiaci folyamatok változásainak új irányait.

Hogy illeszkedett bele az elmúlt négy évtized fejlődéstörténetébe az *időskorúak* foglalkoztatása?

A munkaerő-bőség éveinek jellemzői

A nyugdíjra jogosult emberek munkavállalását alapvetően két tényező befolyásolja: a nyugdíjrendszer, valamint a munkáltatók magatartása.

Ami az előbbit illeti, a munkaviszonyban állók egységes nyugdíjrendszerét az 1951. évi 30. sz. törvényerejű rendelet (1952. január 1-jén lépett életbe) teremtette meg, amely:

- a nyugdíjkorhatárt a férfiak számára a 60., a nők számára pedig az 55. életévben határozta meg és
- az öregségi nyugdíjhoz szükséges minimális szolgálati időként 10 évet írt elő.

A nyugdíj mértéke igen alacsony volt (a munkabér 15%-a és szolgálati évenként 2%-os nyugdíj-kiegészítés). Maga a konstrukció azonban ettől függetlenül is *továbbdolgozásra* ösztönzött, mert a munkabér 30%-ára megemelt törzsnyugdíjat biztosított mindazoknak a férfiaknak és nőknek, akik 65, illetve 60. életévük betöltéséig munkában maradtak. Emögött nem nehéz felfedezni az 1951-1953. évek feszített ütemű iparfejlesztési politikáját.

1954-ig minden nyugdíjjogosult megkapta – az igen alacsony összegű – nyugdíját, függetlenül attól, hogy dolgozott-e, vagy sem. Az ugyanebben az évben életbe lépett új nyugdíjtörvény azonban megszüntette ezt a lehetőséget. Az új rendelkezés szerint ugyanis a munkabér átlagának 50%-ára emelt törzsnyugdíjat csak abban az esetben lehetett korlátozás nélkül folyósítani, ha a nyugdíjas havi 6 napnál (48 óránál) hosszabb ideig nem állt munkaviszonyban. (1959-től ezt az időkeretet a havi 500 Ft-os kereseti határ váltotta fel.) A jelentős rejtett és nyílt munkanélküliség miatt egyidejűleg leállították a *továbbdolgozás* ösztönzését is. A *szolgálati idő* megszerzése sokakat mégis arra kényszerített, hogy a nyugdíjkorhatár elérését követően is *munkában maradjanak*. 1959-1962 között a 60., illetve 55. életévüket betöltött férfiak, illetve nők mintegy *háromnegyede* élt ezzel a lehetőséggel. A mezőgazdaság tömeges kollektivizálásának kezdetével a mezőgazdasági termelészövetkezeti tagokat is bevonták az öregségi nyugellátásba, igaz, hogy a bérből és fizetésből élőknel öt évvel magasabb nyugdíjkorhatár mellett. A 70. életévüket elért férfi és 65. életévüket betöltött női

termelőszövetkezeti tagokat ugyanakkor öregségi járadékban részesítették. Ezzel az egyszeri aktussal lényegében több tízezer volt egyéni gazdálkodót vontak ki statisztikai értelemben a foglalkoztatottak közül, hiszen ők a korábbi aktív keresőkből hirtelen nyugdíjassá, illetve járadékosná váltak. Emiatt a munkavállalási koron felüliek aktivitási rátája jelentős mértékben összezsugorodott.

2. tábla

*A munkavállalási koron felüliek foglalkoztatottságának változása
1949-1970 között*

Év	Munkavállalási koron felüli aktív keresők			A munkavállalási koron felüli aktív keresőkből		Idős keresők aránya az összes foglalkoztatott százalékában
	Osszesen	férfi	nő	Mezőgazdasági kereső, ezer fő	Nem mezőgazdasági kereső, ezer fő	
1949	523	324	199	382	145	12,8
1960	633	364	269	434	199	13,3
1970	387	198	189	240	147	7,8

Reagálás a munkaerőhiány megjelenésére

Az időskorúak munkavállalásának jellemzéséhez korántsem elegendő csak a nyugdíj igénybe vétele nélkül tovább dolgozók foglalkoztatottságának a bemutatása. Az időszakonként jelentkező többletfeladatok és átmeneti munkaerő-gondok megoldására ugyanis a vállalatok egyre több *nyugdíjast* alkalmaztak – zömében részmunkaidőben. E piackutatások rugalmas felhasználhatósága érdekében a teljes nyugdíj megtartása mellett engedélyezett havi 500 Ft-os kereseti határt évi 6000 Ft-tal váltották fel. Ehhez a változáshoz azonban a statisztikai számbavétel módszertana nem igazodott. Foglalkoztatottként nem vették figyelembe a dolgozó nyugdíjasokat, noha számuk – a fokozódó munkaerőhiány és a nyugdíj melletti foglalkoztatás szabályainak folyamatos liberalizálása következtében az adott időszakban egyre nőtt.

A nyugdíjas népesség munkavállalásával kapcsolatos általános érdekeltségen túl az 1968-ban bevezetett új gazdaságirányítási rendszer átmenetileg is meggyorsította a nyugdíj melletti foglalkoztatás bővülését. Ennek háttérében az *átlagbér-szabályozás* állt, ami lehetővé tette, hogy a legalább fél hónapon át dolgozó nyugdíjasokat teljes létszámmal vegyék figyelembe. Ezáltal a nem nyugdíjas dolgozók béremelésének egy része nem a vállalati eredményt terhelte. Ennek következményeit a 3. táblázat mutatja be.

A foglalkoztatott nyugdíjasok számának változása 1968 és 1969 között

Népgazdasági ág	1968	1969	1969 évi létszám az 1968. év százaléká- ban
	átlagos állományi létszám ezer főben		
Ipar	30,0	37,5	125
Építőipar	7,4	10,3	139
Állami mezőgazdaság	3,9	7,4	190
Közlekedés	2,4	3,4	142
Kereskedelem	15,9	23,2	146
Összesen	98,2	128,1	130

Forrás: Pogány György: *Öregedés és foglalkoztatás*. Bp. 1971. Kossuth Könyvkiadó.

Az átlagos állományi létszámban kifejezett nyugdíjas foglalkoztatás ténylegesen ennek legalább a dupláját, 1970-ben legalább is 262 ezer főt tett ki, ami 1975-re 321 ezerre emelkedett. Ennek két oka volt. Egyrészt az *egyéni* érdekelttség a jövedelem megszerzésében, másrészt pedig az élénk vállalati *munkaerő-kereslet*. Az új gazdasági mechanizmus bevezetése nemhogy nem okozott munkanélküliséget – amitől sokan tartottak –, hanem az ellenkezőjét eredményezte. A „létszámhigításra” ösztönző bérszabályozás és a munkanélküliség megelőzése érdekében a hatvanas évek második felében tett intézkedések (tízezer fiatal kiküldése munkavállalásra az NDK-ba, a 48 órás heti munkaidő leszállítása 44 órára, a gyés bevezetése stb.) olyan hatásosnak bizonyultak, hogy a hetvenes évek elejére általánossá vált a munkaerőhiány. Ez pótlólagos munkaerőforrások bevonását tette szükségessé, ami az időskorúak foglalkoztatása tekintetében két változást hozott.

A munkaerőhiány kiéléződése a hetvenes években

1972-től *enyhültek a nyugdíj melletti* munkavállalásra vonatkozó szabályok. Az évi 6000 Ft-os kereseti határt a 840 órás (néhány kiemelt munkakörben az 1260 órás) foglalkoztatási lehetőség váltotta fel. Azok pedig, akiknek a nyugdíja nem haladta meg a 830 Ft-ot, nyugdíjuk érintetlenül hagyása mellett, egész évben dolgozhattak.

Az időskorúak teljes munkaidős munkavállalásának a meghosszabbítása érdekében bevezették a *továbdolgozásra ösztönző* nyugdíjpótlék rendszerét is. A vonatkozó jogszabály szerint annak a dolgozónak járt ösztönző nyugdíjpótlék,

aki az öregségi nyugdíj jogosultság megszerzése után nem vonult nyugdíjba, hanem továbbra is munkában maradt. A fizikai munkában töltött minden teljes év után az öregségi nyugdíj 7%-kal, egyéb munkakörökben pedig 3%-kal emelkedett. Az új rendelkezés ellenére továbbra is a nyugdíj melletti munkavállalás maradt az időskorúak meghatározó jelentőségű foglalkoztatási formája. 1973-ban közel 300 ezer nyugdíjas dolgozott, nyugdíjának folyósítása mellett. A nyugdíj igénybe vétele nélkül munkában maradók száma ugyanakkor 66 ezer fő volt.

Az ösztönző nyugdíjpótlék hatásáról először egy 1973-ban végrehajtott reprezentatív felmérés nyújtott információt.¹ A vizsgálatba bevont vállalatoknál a nyugdíj-jogosultsággal rendelkező, teljes munkaidőben foglalkoztatottak átlagos állományi létszáma a rendelet hatályba lépését megelőző évhez viszonyítva 13,8%-kal emelkedett, a továbbdolgozási arány pedig közel 25%-os volt. Figyelemre méltó azonban, hogy a nyugdíj-jogosultsággal rendelkező továbbdolgozók több, mint a felének a szolgálati ideje nem érte el a 10 évet és a továbbdolgozók között alig volt több 50%-nál a fizikai munkakörben foglalkoztatottak aránya.

Az első év tapasztalatai tehát arra utaltak, hogy az ösztönző nyugdíjpótléket nagyrészt a kevés szolgálati idővel rendelkezők vették igénybe, és a fizikai munkások között az arány kisebb volt, mint amit a foglalkoztatottak összességéhez viszonyított arányuk indokolt volna. Ráadásul az ösztönző nyugdíjpótlék hatására munkában maradók száma is csak átmenetileg nőtt. 1972-ben, a bevezetés évében – kereken 13 ezer főnek, az arra jogosultak 23%-ának állapították meg ösztönző pótléket. Ez a létszám 1973-ra 19 ezer főre, a jogosultak 30%-ára emelkedett, majd lassan csökkenni kezdett. (1975-ben az új nyugdíjpótlék-megállapítások száma már alig haladta meg a 15 ezret, a jogosultak 25%-át.) Ezek szerint az ösztönzési rendszer hatása meglehetősen szerény és rövidtávú volt. Ebben fontos szerepet játszott az a tény is, hogy az időskorúak többsége számára a nyugdíj melletti *rész munkaidős foglalkoztatás* jóval nagyobb előnyt jelentett, mint a nyugdíj igénybe vétele nélküli továbbdolgozás.

Annak ellenére, hogy a munkaerő iránti *túlkereslet* valójában a *hetvenes évek második felében* vált igazán kiélezett társadalmi problémává, szinte alig történtek intézkedések ennek a munkaerőkínálat bővítésével való ellensúlyozására. Sőt, ebben az időszakban is folytatódott a munkaerő-kínálat csökkentése. Ennek soron következő lépése a termelészövetkezeti tagok nyugdíj-korhatárának a fokozatos leszállítása volt, amely 1976-tól kezdődően egy-egy évjáratot vont ki az aktív keresők közül. Ez addig tartott (1980. január elsejéig), amíg a termelészövetkezeti tagok nyugdíj-korhatára el nem érte a bérből és fizetésből élőkét. A nyugdíjba vonulás lehetőségének az előrehozatala miatt több munkaerő vált ki az aktív keresők közül, mint ahányan a nyugdíj igénybe vétele nélküli továbbdolgozás lehetőségével élni kívántak.

Az ösztönző nyugdíjpótlék hatástalanságát felismerve 1978-tól *pótszabadságot* is biztosítottak a továbbdolgozók számára, hogy ezzel tegyék vonzóbbá a teljes munkaidős foglalkoztatást, a nyugdíj melletti munkavállalással szemben. Egyidejűleg néhány olyan munkakörben, ahol a munkaerőhiány különösen intenzív volt, felemelték a nyugdíj melletti foglalkoztatás *időkeresetét* is. Gyakorlatilag

ezek, az időskorúak munkában tartását segítő intézkedések tekinthetők az adott periódus egyetlen kínálatbővítő eszközének.

Az ellentmondásos nyolcvanas évek

A nyolcvanas évek kezdetén a gazdaságpolitikai célok arra a feltételezésre épültek, hogy a külgazdasági feltételek átalakulása és az erőforrások beszűkülése korlátozza a növekedést. Ezért a gazdaság szerkezetének módosításával kell elérni az egyensúlyi helyzet javítását, amihez a munkaerő – gazdaság által vezérelt – mobilitásának élénkítésére, alkalmazkodóképességének a javítására van szükség. Ezek ismeretében a foglalkoztatáspolitikai a munkaerőkereslet csökkenésével számolt. Azt ugyan kizárta, hogy ebből globális munkanélküliség alakul ki, de azt felismerte, hogy szaporodni fog azoknak a körzeteknek a száma, ahol egyes foglalkozási csoportokban – legalábbis átmenetileg – gondot okoz a munkára jelentkezők elhelyezkedése. Ezért logikusnak tűnt néhány kínálatkorlátozó intézkedés bevezetése, ami 1980-ban meg is kezdődött.

A legkézenfekvőbb megoldásnak azoknak a munkaerő-kategóriáknak a kivonása tűnt, akiknek a létbiztonsága elsősorban nem a munkában való részvételre alapozódott. Így került sor először a nyugdíjjogosultságot szerzett dolgozók és azon belül is konkrétan a nem fizikai állományba tartozók munkavállalási lehetőségeinek a szűkítésére. Ennek értelmében 1980-ban megszűnt a szellemi dolgozók továbbdolgozásának ösztönzése a nyugdíj igénybe vétele nélküli munkavállalásra, sőt egy olyan rendeletet is életbe léptettek, amely a nem termelő területeken a nyugdíjasok foglalkoztatásának (a kifizetett kereseteknek) a 20%-os csökkentését írta elő, az 1978. évi bázishoz képest. A nyugdíjas munkavállalás órakeretének a rögzítésén túl sor került a 30 ezer Ft-os éves kereseti korlát és a 10 ezer Ft-os (a nyugdíj és kereset éves összegéből számított) havi korlát bevezetésére is.

Ezek az intézkedések, ha szükség esetén kellett volna, sem lettek volna képesek hathatósan szűkíteni a munkaerő-kínálatot, mert csak kis munkavállalói kört érintettek. Ha ettől eltekintünk, akkor is feleslegesnek kell minősítenünk bevezetésüket, mert – nem alanyi jog lévén – épp a nyugdíjas foglalkoztatás az a terület, ahol külső beavatkozás nélkül, automatikusan is végbemehet a foglalkoztatottak számának a csökkenő kereslethez való rugalmas alkalmazkodása. Emiatt nem volt érdemes vállalni azt a kedvezőtlen társadalmi fogadtatást, amit ezek az intézkedések a nyugdíjasok körében kiváltottak.

Rövid idő alatt kiderült, hogy a munkaerőkereslet csökkenése nem bizonyult reális feltételezésnek. Ezért a kereslet és a kínálat között táguló rést újból kínálat-bővítő intézkedésekkel próbálták szűkíteni. Ezek egyike volt az, hogy 1982-ben a dolgozó nyugdíjasok éves órakeretét egységesen 1260 órára emelték és a kereseti határt évi 30-ról 60 ezer Ft-ra növelték, miközben egyszerűsítették a fenti korlátozás alóli mentesítéseket is.

Ennek hatására a nyugdíj mellett – kétharmados arányban részmunkaidőben – foglalkoztatott idős emberek száma az 1981. évi 432 ezer főről a nyolcvanas évek közepére 460-470 ezer főre emelkedett, ami közel negyedmillió teljes munkaidős dolgozó éves teljesítményének felel meg. Az 1984. évi mikrocenzus szerint a legnagyobb, mintegy kétharmados arányban a 60-64 éves korosztály dolgozott. Többségük fizikai munkakört töltött be. Ezen belül könnyebb fizikai megterhelést okozó, zömében kisegítő jellegű munkát látott el az érintettek 90%-a.

1988. január elsejétől – a személyi jövedelemadó bevezetésével egyidőben – megszűntek a nyugdíj melletti foglalkoztatást korlátozó rendelkezések. Ez elvben lehetőséget adott arra, hogy a pótlólagos munkaerőforrást jelentő idős népességét – ahol erre igény mutatkozott – a korábbinál nagyobb számban alkalmazzák. De már akkor is számolni kellett azonban azzal, hogy az egyéni érdekeltséget jelentősen fékezze az SZJA, a munkáltatóit pedig a munkerő-felhasználás racionalizálásának a kényszere.²

A nyugdíj igénybe vétele nélkül, teljes munkaidőben tovább dolgozók száma mindenesetre a nyolcvanas években is tovább csökkent, mégpedig az 1981. évi 190 ezerről 120 ezerre. Ezzel a nyugdíjkorhatáron felüliek aránya 2% alá esett a munkaerőforráson belül.

Jegyzet

¹ Kardos László: Az idős népesség foglalkoztatása. *Munkügyi Szemle*, 1974. 11. sz.

² A gazdaságpolitikában és a munkaerőpiacon azóta bekövetkezett alapvető változások ezt a fékezést jelentősen felgyorsították. (Szerk. megjegyzése)

Széman Zsuzsa

Nyugdíjasok a munkaerőpiacon

Hazánkban 1987 második felében egyre érezhetőbbé vált a nyugdíjasok helyzetében bekövetkezett, évek óta tartó fokozatos romlás. Ezzel egyidejűleg már bizonyos, nem hivatalos jelzések is voltak a nyugdíjas munkaerő kiszorulásáról. A hivatalos gazdaságpolitikai szféra ugyanis még az aktívak körében fellelhető munkanélküliségről sem szívesen beszélt; jó ideig az általuk nyilvántartott és a becült adatokból kibontakozó kép nem felelt meg a valóságnak. Ekkor fogalmazódott meg az a gondolat, hogy foglalkozni kellene a nyugdíjasok munkavállalásának problémájával.

A kutatási hipotézis az volt, hogy a gazdasági élet várható nehézségeivel, az azok megoldására tett kísérletekkel párhuzamosan egyre jelentősebb mértékben fog a nyugdíjas munkaerő a munkaerőpiacról kiszorulni. Az 1988-ra beígért, a szocializmusban korábban elképzelhetetlennek tartott változtatások, mint pl. a személyi jövedelemadó, a hozzáadott érték-többlet adó 1988. január 1-re tervezett bevezetése, a különböző bérszabályozók módosulásáról közzétett hírek olyan új társadalmi-gazdasági kihívásokat sejtettek, amelyekkel foglalkozni kellett.

Ennek érdekében kezdtük el a nyugdíjasok munkavállalásának vizsgálatát. A legkézenfekvőbbnek, a legkönnyebben követhetőnek és összehasonlíthatónak tűnt a nyugdíjas munkát közvetítő irodákból kiindulni. Itt ugyanis számos olyan adat állt rendelkezésre, amely jó fogódzót jelentett a *munkáltatók* felé, lehetővé téve az eltérő típusú vállalatok, intézmények tipologizálását és azok különböző éveken mutatott „viselkedésének” összehasonlítását. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan maguknak a munkát kereső nyugdíjasoknak a megkérdezése is elérhetővé vált. A nyugdíjas munkaközvetítő kiindulási pontként való kezelése mellett szólt az is, hogy az 1980-as évek elejéről éppen a nyugdíjas munkaközvetítésről számos adat állt rendelkezésre. Ezért egy távolabbi összehasonlítást is megengedett. Ráadásul a munkaközvetítő irodák statisztikái is segítették a szélesebb kitekintést.

A cél kettős volt: 1) egyrészt a munkavállaló egyéni motivációinak, helyzetének elemzése, másrészt 2) az adott munkaerőpiacon a nyugdíjasok munkavállalási esélyeinek a *vállalatok* szemszögéből, a kereslet oldaláról való analizálása. A kutatás így két szinten folyt, de mindkét esetben a munkaközvetítés szolgáltatta a fogódzó pontokat, azaz egy adott konkrétum felől közelített a vizsgálat a nagyobb, makroszintű gazdasági-társadalmi folyamatokhoz.

Az alábbi tanulmány a vállalatok nyugdíjossal szembeni viselkedésén, a velük szemben alkalmazott stratégiákon keresztül kísérli meg a nyugdíjas munkaerő *kiszorulását* nyomon követni, majd ezt követően az egyéni oldalt vizsgáljuk. Az elemzés a makroszintű gazdasági folyamatok és az egyén között meglévő közbülső láncszem, a vállalat magatartásáról igyekezett „többet” megtudni, azaz arról, hogy a vállalat viselkedése gyorsította-e vagy éppen fékezte a makroszintű döntéseket, az ott jelenlévő gazdasági irányelveket, az ott beindított mechanizmusokat, s hogy milyen irányban befolyásolták ezek a vállalattal kapcsolatban álló egyén helyzetét. Tendenciákat jelez, rögzíti az elmúlt pár évben bekövetkezett makroszintű változások vállalati szintű „lecsapódását”, s annak hatását a nyugdíjas munkaerő helyzetének alakulására. Mielőtt a konkrét kutatási anyag ismertetésére sor kerülne, elengedhetetlennek tűnik, hogy a munkaközvetítő irodák munkaerő keresletének-kínálatának adatait összevessük a *nyugdíjas munkaközvetítő* hasonló adataival.

A munkaerő keresletének-kínálatának alakulása a munkaközvetítő irodák adatai szerint

A munkaerőkereslet alakulása a munkaközvetítőkből

Az ország összes (aktív, inaktív) munkaközvetítőiből nyert információ szerint a vállalatoktól bejelentett, betöltetlen álláshelyek száma az *utóbbi években* fokozatosan csökkent.

1988 elején a 2 évvel korábban bejelentett munkahelyek alig több mint kétharmada állt a munkát keresők rendelkezésére, s ezt a mennyiséget a korábbinál több, mintegy 3500 munkáltató jelentette be. Egy 1988 elején hozott új rendelkezés ugyanis 20%-kal több munkaadót kötelezett, hogy üres állásaikat a munkaközvetítőbe leadják. Ennek ellenére az országos munkaerőkereslet *csökkenő tendenciája* az elmúlt 2 év során lényegében nem változott.

A munkaerőkínálat alakulása

A munkaerőkínálat területén fordított volt a helyzet. Az 1986-ban nyilvántartott – a hivatalos kifejezés szerint – „tartósan munkát keresők” aránya 1987 végére 22%-kal nőtt és a tendencia 1988 elején is folytatódott. Ekkor már kétszer annyian voltak a munkanélküliek mint két évvel korábban. És ez csak a jéghegy csúcsát jelentette, azt a látható részt, amit a hivatalos szervek és a politikai vezetés is kénytelen volt elismerni. A folyamat gyorsuló ütemére mi sem jellemző jobban, minthogy a gazdasági váltás, az adórendszer és az új szabályozók bevezetésének időszakában, pár hónap leforgása alatt (1987 végétől 1988 elejéig) a munkanélküliek tábora több mint 50%-kal nőtt.

A munkanélküliek az országban nem oszlottak meg egyenletesen. Körükben nagyfokú területi egyenlőtlenségek alakultak ki, ami a problémát még tovább bonyolította. A betöltetlen álláshelyek 48%-a ugyanis a fővárosra és néhány megyére – Csongrád, Komárom, Borsod-Abaúj-Zemplén és Baranya – korlátozódott. A munkanélküliek 45%-a ugyanakkor Szabolcs-Szatmár, Szolnok, Borsod-Abaúj-Zemplén és Baranya megyében tömörült, a munkaerőkínálatot és -keresletet mutató megyék tehát egymástól általában távol esnek, gyakran éppen az ország másik végén vannak.

A fővárosban, amely az ország életében földrajzi szempontból is központi helyet foglal el, s a megközelítése is viszonylag egyszerűbb, még mindig szép számmal kínálkozott munkaalkalom. De vajon a nyugdíjasoknak is? A fővárosi Nyugdíjas Munkaközvetítő Iroda adatai segítenek a válaszadásban.

A munkaerő kereslet és kínálat alakulása a fővárosi nyugdíjas munkaközvetítőben¹

A nyugdíjas munkaerő iránti kereslet

1987-ben jelentősen csökkent a nyugdíjas munkaerő iránti kereslet. Ekkor 35%-kal kevesebb igényt jelentettek be, mint egy évvel korábban. Ez az arány azért figyelemre méltó, mert – bár az aktívak számára bejelentett munkahelyek száma is csökkent a jelzett időszakban – a nyugdíjas munkaalkalmak aránya ennél négyszer gyorsabban fogyott. Ez a tendencia tovább folytatódott a következő évben is.

1988 januárjában a bejelentett munkahelyek száma újabb 33%-kal redukálódott. A munkalehetőségek két, korábban gyenge hónapoknak elkönyvelt időszakhoz 1987 novemberéhez és decemberéhez képest is jelentősen, 18 illetve 23%-kal fogyott. A vállalatok 1988 elején tömegesen mondták le korábban

leadott nyugdíjas munkaerő iránti igényeiket. Az 1988-ban bevezetett, teljesítménycentrikus szabályozók erre ösztönözték őket. Javulás csak tavasztól volt észlelhető. Részből, mert már megindultak az idénymunkák, s így rövidebb-hosszabb időre kerestek embert. Részből, mert a felsőszintű szabályozók kötelezően előírták az üresen álló munkahelyek bejelentését a munkaközvetítő irodákba.

A nyugdíjas munkaerő kínálata

Ugyanakkor 1987 nyaratól ugrásszerűen emelkedett a nyugdíjas munkát keresők száma. Az előző évhez képest különösen nagy, több mint 70%-os növekedés volt tapasztalható 1987 augusztusában, amikor *köztudottá* vált a kormánynak az a szándéka, hogy a közeljövőben drasztikus áremeléseket hajt végre, elsősorban olyan területeken, amelyek az alapvető megélhetést is érintik (háztartási energia, élelmiszer stb.). A jelentkezések növekedése 1987-ben a kora téli, téli hónapokban sem hagyott alább, akkor is 30-60%-kal többen kerestek munkát, mint az egy évvel korábbi azonos időszakban, pedig ekkor még a nyugdíjas munkavállalást a nem hiányszakmák közé számító területen a szabályozók valamelyest nehezítették. 1988 januárjában azonban a nyugdíjasok szabályszerűen megrohamozták a közvetítőt, *kétszer annyian vállaltak* volna munkát mint egy évvel korábban, mert ekkorra már *bevezették* egy-egy fontos árucikk igen magas áremelését (pl. a tejtermékek 60-70%-kal, a helyi közlekedés 64%-kal lett drágább).

A „rohamnak” két alapvető oka volt. Az egyik az említett óriási és a megélhetést közvetlenül érintő infláció, a másik pedig az, hogy a nyugdíjasok munkavállalását ettől az időtől (1988. január 1.) semmilyen szabályozó nem korlátozta. Sőt elvben a nyugdíjas munkavállaló előnyösebb helyzetben volt, mint az aktív. A nyugdíj után nem kellett adózni. Adót csak akkor kellett fizetni, ha a nyugdíj és a nyugdíjaskénti munkavállalásból származó együttes éves jövedelem egy bizonyos határt elért. Ez pedig az alacsony nyugdíjasok esetében adómentességet jelentett. De az adósáv határa is kedvezőbb volt a nyugdíjasnak, mint az aktívak esetében megállapított „0” kulcsos adósáv.

Látszólag tehát minden a nyugdíjasok munkavállalását volt hivatott elősegíteni, a tömegkommunikáció is erre buzdította az embereket. Ekkor egyre többet lehetett hallani a rádióban, tv-ben, újságokban a nyugdíjak értékvesztésének problémájáról, s egy elkerülhetetlen nyugdíjreformról. Az azonban sehol nem hangzott el, hogy a gondokat hamarosan megoldják. Így a döntéshozóknak érdekük volt a gondokat az egyén szintjére „továbbpasszolni”, s ehhez minden lehetőséget megadni. A nyugdíjas munkaközvetítő statisztikai adatai szerint sem volt baj, mert a „kezdeti nehézségek után” áprilistól kezdve – az októbert kivéve – 1988-ban minden esetben *több* munkahellyel rendelkezett a közvetítő, mint ahányan ott munkát kerestek. A közvetítések jelentős hányada, sok esetben több mint 50%-a mégsem volt sikeres. Az iroda munkatársai a korábbiakhoz képest *sokkal nehezebben* tudták elhelyezni a munkát keresőket. A *nyugdíjasok*

változatlan, vagy alig változó összetétele mellett a leadott munkahelyeket illetően struktúraváltás történt. A munkát keresők kb. fele ugyanis olyan csoportba tartozott – rokkantak, 65 éven felüliek –, akik az ún. *hagyományos „örzö”* (portás, éjjeliőr stb.), kifejezetten nyugdíjasnak szánt és nyugdíjas munkaként számontartott tevékenységeket és a könnyű fizikai munkákat tudták ellátni. A korábbi vizsgálatok és az iroda vezetőjének tapasztalata szerint is a munkaközvetítőben a nyugdíjasok éveken keresztül elsősorban ilyen jellegű munkát kerestek. A vállalatok is igényelték ezen munkaköröket.

Jóllehet a vállalatok korábban sem szerették a 65 éven felülieket, mert fáradékonyabbnak, betegesebbnek tartották őket, s féltek a munkahelyen bekövetkező halálesetektől,² a közvetítőknek gyakorta mégis sikerült – rábeszéléssel – számukra is munkát szerezni. Nem is a rábeszéléssel volt a baj. A probléma gyökere abban rejlett, hogy megváltozott a nyugdíjas munkaerőt keresők összetétele.

A vállalat tipologizálása a változás tükrében

1988 januárjában a korábban rendszeres partnerként nyilvántartott többezet főt foglalkoztató ún. „nagy” vállalatok zöme semmilyen igényt nem jelzett a közvetítő felé, illetve ha volt leadott igénylése, azt visszavonta.

Tavasztól kezdve viszont sok *kisvállalat*, GMK, egyenlő jogú emberek szabad egyesülése, szakcsoport jelentkezett, s *szakmunkásokat* keresett, elsősorban építőipari burkoló, festő, kőműves, ács, tetőfedő, lakatos, asztalos munkákra.

A munkaközvetítőben korábban is szereplő munkáltatók közül csak az egészségügyi intézmények jeleztek az előző évinél jóval *nagyobb mértékű* keresletet, elsősorban *szakképzett ápolónők és takarítók* szerepeltek listájukon.

A nyugdíjas munkaközvetítőben nyilvántartott vállalatokat azért a feldolgozás szempontjából 3 fő típusba osztottuk.

- A korábbi években jelentős számú nyugdíjas munkaerőt igénylő, de 1988-tól a nyugdíjas munkaközvetítőben egyáltalán *nem szereplő* vállalatok, gyárak;
- A nyugdíjas munkaerőt eddig is igénylő, de 1988-ban *erőteljes többlet-igényt* bejelentő intézmények;
- 1987-ig *be nem jelentett*, 1988-ban azonban *jelentős munkaerőigénnyel fellépő cégek*.

Az így kialakított vállalatcsoportok közül véletlenszerűen 3-4 került kiválasztásra, amelyeknél a munkaerő- és bérgazdálkodási, illetve szociálpolitikai osztályok vezetőivel, esetenként az igazgatókkal, interjúk készültek.

A tipologizálásnál csak a budapesti Nyugdíjas Munkaközvetítő Iroda adatait vettük figyelembe. A vidéki munkaközvetítőben a rendelkezésre álló csekély számú bejelentett munkahely miatt ilyen típusalkotási lehetőség nem volt.

A fentiekén kívül interjút készítettünk a munkaközvetítő iroda vezetőjével.

A nyugdíjast nem foglalkoztató „nagyvállalatok”

1988-tól a nyugdíjas munkaközvetítő fő támaszai léptek ki a munkaerőpiacról. Ágazatilag ezek a nehézipart, a vegyipart, az élelmiszeripart, a könnyűipart, az építőipart, a tömegközlekedést, a kereskedelmet, a távközlést jelentették, azaz felölelték mindazokat a területeket, amelyek az elmúlt években kifejezetten építettek a nyugdíjas munkaerőre. A nagyvállalatok „eltűnése” annál is érdekesebb, mert országos viszonylatban a bejelentett igényeken belül az *ipar* továbbra is – kis (0,7%-os) növekedéssel – meghatározó maradt (46%). A *közlekedés-posta-távközlés* bejelentett álláshelyeinek száma pedig 1988-ban az előbbi 11%-ról 13%-ra nőtt. A *kereskedelemben* 1987-hez képest ugyancsak több (8,8% helyett 10,4%) betöltetlen álláshelyet jegyeztek. Visszaesés csupán az *építőiparban* volt észlelhető. (Egy éven belül 13,1%-ról 10,7%-ra.) Hasonló tendencia jellemezte a mezőgazdaságot, ahol 10,4%-ról 6,4%-ra esett vissza a bejelentett álláshelyek száma. A nem anyagi ágazatokban viszont enyhe emelkedés volt tapasztalható.

A nagyvállalatokkal készített interjúkkal arra kerestünk választ, hogy milyen okok készítették az egyes cégeket a nyugdíjas munkaerő leépítésére. A nyugdíjas munkaközvetítőben korábban nyilvántartott „nagyvállalatokat” először ágazati szempontok szerint csoportosítottuk, majd – ahol arra lehetőség volt – véletlen mintaválasztásra került sor. Így különböző típusú ipari vállalatok, valamint a távközlés, a híradástechnika és a közlekedés helyzetét elemeztük.

Nemcsak az interjúkból leszűrhető tanulságok, de maguk az interjúk is sok új ismeretet nyújtanak. Ezért azzal a szándékkal mutatunk be néhány interjúkivonatot mindhárom fő típusban végzett interjúk közül, hogy ezzel is elősegítsük a magyar helyzet, az itt zajló folyamatok szemléltetését, azok minél tökéletesebb megértését. A szövegben ezek – tipográfiai megkülönböztetésükkel – elválnak az általunk megfogalmazott következtetésektől, tanulságoktól.

»A« vállalat

A vállalat több ezer fővel dolgozott. Helyzetét a 70-es évek közepétől 1987-ig a felfűtött munkaerőhiány s az igen erős fluktuáció határozta meg. Ezért nagy számban foglalkoztattak nyugdíjast, elsősorban nőket, akik általában csak az 1260 órát teljesítették.³

„A nyugdíjasok annak ellenére nem dolgoztak többet, hogy erre a területre – az állandósult munkaerőhiány miatt nem vonatkozott az idő- és keresetkorlát.” A nyugdíjasok főleg 4-6 órás részmunkaidőben vállaltak munkát, mert „már elfáradtak”. („Sok régi dolgozónkat alkalmaztunk, s nálunk sokan nem mentek rögtön nyugdíjba.”)

A nyugdíj mellett dolgozók korösszetételéből a 70 év körüliek, az a fölöttiek sem hiányoztak. Őket elsősorban szociális szempontok miatt alkalmazták („a kis nyug-

díjuktól nem tudtak megélni"). Összességében a nyugdíjasok kb. 20%-ának foglalkoztatásánál érvényesült a szociális szempont.

A fiatalok tartós lekötése 1987-ig azért nem sikerült, mert a szakképzett – levélfelvevő, táviratfelvevő, pénzfelvevő – munkaerőt rosszabbul fizették, mint más intézmények (pl. bankok, takarékpénztár). Az összehasonlítható ágakban ez a lemaradás 12% volt. A két műszak sem vonzotta a fiatalokat, különösen mivel a posta dolgozóinak 70%-a nő. 1987. január 1-től a bérszínvonal szabályozást (amikor a vállalat csak úgy tudott jól teljesítő dolgozóinak magasabb bért kifizetni, ha közben igen alacsony bérű, ún. „vattaembereket” is alkalmazott) a *relatív bérszabályozás* váltotta fel. Ez nem járt feltétlenül létszámcsökkenéssel, de létszámnövekedést nem tett lehetővé. *Azonos minőség megtartásával* azonban csökkenteni lehetett a létszámot, s a fennmaradó bért jutalmazásra vagy béremelésre fordíthatták. Emellett 1988. január 1-től a „forgalom” területén (újra) *normarendszert* vezettek be (az 1950-es években már létezett ez a rendszer). Egy-egy tevékenység elvégzéséhez (pl. levélfelvétel) a tiszta perc értéket vették alapul. A norma teljesítését ellenőrzők vizsgálták (pl. mérték egy-egy levélfelvétel idejét, s azt összehasonlították a „levélfelvétel” besorolásnál nyilvántartott normával). Ha az ellenőrzött hivatal nem hozta a forgalmat, akkor nem vehetett fel embert. Ez a szabályozó „hatékonyságra” kényszerített, azaz *aktív, teljes munkaidőben dolgozó munkaerő foglalkoztatására* ösztönzött.

„A nyugdíjas mégsem olyan hatékony, mint az aktív, szükség lenne az évi 2148 órás, nem az 1260 órás munkaerőre.”

2000-ig igen jelentős *távközlési* fejlesztést is föl vállaltak, ami 8000 fős létszámnövekedést tételez fel, s óriási többletköltséggel jár. Mivel nyereségérdekelt vállalatról van szó, a többletköltséget a nyereség terhére kell kigazdálkodni. A fejlesztés ezért a munkaügyi vezető szerint csak úgy oldható meg, ha más területen visszafogják a „működő munkaerőt”, bért takarítanak meg.

Az új bérszabályozóval egy időben a *demográfiai magashullám* is negatívan hatott a nyugdíjasok foglalkoztatására. 1987-től általában, de különösen szeptembertől egyre több érettségizett fiatal jött a céghez, s ez arra ösztönözte őket, hogy a nyugdíjassal szemben *fiatal munkaerőt vegyenek fel*.

„Hosszabb távon inkább alkalmazzunk egy fiatalot, akit mi tanítunk be, mint egy 55 éves nagy tapasztalattal rendelkező, még nem öreg nyugdíjast, mert ő pár év múlva már rosszabb munkaerő lesz. 65 év a választóvonal. 65 után elfáradnak. Becsülettel dolgoznak, de egy bizonyos ponton túl nem megy. Eddig jellemző volt, hogy a vállalattól fél év múlva elmentek a fiatalok, de *ma nehéz elhelyezkedni*, ezért maradnak. Több lett a szabad munkaerő. Így megéri. 1987-ben a távközlés egész területére a nyugdíjasoknál több fiatal lépett be, az összes belépő több mint 1/5-e így fiatal volt. A munkakezdő fiatalok az összlétszám 3,2%-át jelentették. A korábbi cél, a létszámfeltöltés kezdett megoldódni, bár hiányszakmának számít továbbra is az elektroműszerész, a technikus stb., ami *negatívan* hat a nyugdíjasok foglalkoztatására. Persze mindig az adott hivatal döntötte el, hogy kit alkalmazott.”

Budapesten a képzés mellett toborzással is próbálnak munkaerőt szerezni. (A vidéki postahivataloknál ilyen jellegű gond nincs, a létszámot egyre inkább

feltöltötték.) A vidéki ilyen jellegű szakközépiskolákban tanulók – a távoleső, keleti, észak-keleti, dél-keleti megyékben – nem tudnak elhelyezkedni. Az így toborzott munkaerőt munkásszálláson helyezik el.

„Ez nem kecsegtető a fiataloknak, de alternatív lehetőségeik sem jobbak, választhatnak a munkanélküliség és a nehéz fizikai munka között, vagy inkább feljönnek a fővárosba. De a fiatalokat igyekszünk segíteni. Eddig a munkaügyi apparátus bércentrikus volt, de ma már *munkaerőcentrikus*. Tehát betanítjuk, képezzük a fiatalokat, lakástámogatást adunk nekik.”

„A képzett, jó munkaerőben gondolkodunk. A vállalati jótékony szociálpolitika helyett a munkaerő megtartásával kapcsolatos szociálpolitika a cél. Én tudom, hogy a nyugdíjasok a megélhetés miatt keresik a munkát. Eddig a vállalatok levették az »állam bácsiról« a gondot, mert a nekik adott plusz pénzből tudták a nyugdíjast foglalkoztatni, szociális szempontok miatt is. A vállalatok nem voltak olyan költségérzékenyek. De ma más a helyzet. A vállalatnak van egy működő költsége. Ha arra vagyok szorítva, hogy a költségemet csökkentsem, a nyereségemet növeljem, akkor erre már nincs pénz. 1987-től ez a tendencia erőteljesebbé vált. Ettől kezdve szigorodtak ezek a szabályozók, s ezt a vállalatok közvetítik *lefelé*.”

A nyugdíjas munkaerő leépítését még egy technikai tényező, a *távközlés automatizálása* is gyorsította (különösen a Dunántúlon).

A nyugdíjas munkaerő ennek következtében az utóbbi 3 évben folyamatosan csökkent. 1988-ban már 28%-kal kevesebb nyugdíjas dolgozott mint 1986-ban.

A jelzett tendenciák ellenére a nyugdíjkorhoz közeledőket *nem küldik el*, nyugdíjazásukat nem siettetik.

A vállalati szociálpolitika

Az eddigiekben vázolt „gazdasági szorítás” természetesen kihatott a vállalati szociálpolitikai tevékenységére. Magyarországon korábban – éppen azért, mert makroszinten nem létezett megfelelő szociálpolitika – igen jelentős szerepe volt a vállalatok szociálpolitikai tevékenységének. A vállalatok bizonyos összegeket fordíthattak ilyen célokra, s ezek fedezetét részben saját nyereségük, részben a vállalatnak juttatott állami támogatás biztosította. Ez általában három, szabályozókkal jól körülhatárolt területet érintett: 1) A munkavégzéshez közvetlenül kapcsolódó részeket (munkásszállás, munkásszállítás, egyenruha, védőruha, üzemegészségügy, rehabilitáció, oktatás, továbbképzés). 2) Az ún. „jóléti” dolgokat (étkeztetés – kedvezményes ebéd –, a dolgozók olcsó üdültetése a vállalat beutalóival vagy valamilyen hozzájárulás a vállalat által szervezett utakhoz, kultúra – rendezvények szervezése, színházjegy vásárlás stb.) – sport, gyermekintézmények, bölcsődék, óvodák fenntartása, segélyek kiutalása – pl. halál esetén temetési segély, nyugdíjasnak valamilyen megélhetési alkalmi segély). 3) A fiatalok lakásszerzési akciójához nyújtott támogatás, a vállalat lakásépítési programja, lakások bérlése.

A felsoroltak egy része, pl. az ebédhez való hozzájárulás, az olcsó üdülési lehetőségek, a sporthoz és a kultúrához való hozzájárulás csökkentett áron stb. azt is jelzi, hogy a vállalatok, intézmények kivitelezői voltak annak a hagyományos, már jelzett ideológiai felfogásnak, mely szerint az „állam” természetben gondoskodik dolgozóiról, ellensúlyozza a bérekbe be nem épített, de a létehez illetve a jó közérzethez szükséges dolgokat. A vállalatoknak tehát igen sok lehetőségük volt, hogy „független” szociálpolitikai rendszerként működjenek. A keretek ugyan szabottak voltak, de a vállalatok mégis relatíve nagy önállóságot élveztek, „megoldásaik” gyakorta nagyobb hatósugarúak voltak, az egyéni szükségleteknek inkább megfeleltek, mint a felsőszintű döntések, így a vállalat szociálpolitikája az állami szociálpolitikánál sokkal jobbat, azon túlmutatót is létrehozhatott.

A dolog egyetlen szépséghibája az, hogy a vállalatok szociálpolitikája nem volt egységes. Azt számos tényező határozta meg: pl. az adott lehetőségek, a vállalati vezetés szemlélete, múltbeli hagyományok, az intézménynél dolgozók kora, neme stb.

A bemutatott »A« vállalat szociálpolitikája jó átlagos volt a gazdasági változásokat megelőző időszakban. A vállalatot érintő gazdasági szabályozók szigorodása következtében azonban ez a szociálpolitika átalakult. Egyes területeket – pl. a sporthoz való hozzájárulást, a kulturális kiadásokat – erőteljesen csökkentették. A kedvezményes étkezéshez, az áremelkedések ellenére csak a korábbi években adott hozzájárulást tudták nyújtani. A gyakorlatban ez a „szintentartás” is veszteséget jelent a dolgozóknak, mert az étkezés a korábbinál sokkal drágább lett, s az „árkülönbözöt” a bérekbe továbbra sem épült be. A meglévő intézményeknél (pl. munkásszállóknál) is a vállalat épp hogy fizetni tudja a fenntartási költségeket. Jelezték azt is, hogy ez a szociálpolitikában békévetkezett negatív tendencia a következő években még tovább romolhat. Fejlesztés csak három területen volt tapasztalható, ami összhangban állt a vállalat megváltozott, fiatal munkaerőt kívánó, azt lekötni akaró szemléletével. Ti. a lakáshoz jutás, a lakásvásárlás, a kedvezményes üdültetés (különösen a kisgyerekesek részére) és az üzemegészségügy az a terület, amit a vállalat az akkori [1988] keretek között még fejleszteni tudott, s akart.

»B« élelmiszeripari gyár

Az ipart is munkaerőgondok jellemezték. – „Korábban bárkit, aki jelentkezett, felvettünk.” – A gyár munkaerőgondjait főleg férfiakból álló aktív állománnyal tudta megoldani, jöllehet mind *hirdetéssel*, mind *vidékiek toborzásával*, mind pedig az *aktív és nyugdíjas munkaközvetítőbe* leadott igényeivel próbált magán segíteni. Elsősorban lakatost, villanyszerelőt, műszerészt, elektroműszerészt, sörfőzőt, gépkezelőket, szíjgyártót, telefonközpontost, könyvelőt, gyors- és gépirót, bér-elszámoló, adminisztrátort kerestek. A többnyire nehéz fizikai munkát végző nyugdíjasok elsősorban a *70 év alattiak közül* kerültek ki. Munkájukkal általában elégedettek voltak. A nyugdíjasokat néhány munkakörben (a hiányszakmák-

ban) korlátlanul alkalmazták. Teljes munkaidőben foglalkoztatták 1986-ban a nyugdíjasok 40%-át. Ez az arány 1988-ra a fiatalok munkaerőpiacon való megjelenése miatt fokozatosan 34%-ra csökkent. A nyugdíjasok közül az utóbbi 3 évben egyre többen dolgoztak *rész munkaidőben*. Szerepük a vállalaton belül a munkaerőgondok csökkenésével nemcsak arányaiban – a korábbi 8-9%-kal szemben 5-6% –, hanem szerkezetében is kisebb lett.

A helyzet gyökeresen 1988-ban változott meg. Az 1985-től érvényben lévő keresetszabályozást a *bértömegszabályozás váltotta fel*. Ez pedig a nyugdíjasokra nézve *nagy hátrányt* jelentett. E szabályozó szerint a bérmegtakarítás, illetve bérfeljesztés a létszámcsökkenés függvénye. Más szóval ez azt jelentette, hogy régebben a vállalatok a „gyengébb munkaerőt” is alkalmazhatták, *egyfajta szociálpolitikát* gyakoroltak. A „gyengébb munkaerő” elsősorban idősebb, hosszú éveken át a vállalatoknál dolgozó embereket jelentett. 1988-tól kezdve „csökkent munkaképességű” nyugdíjasokra nem számítanak, nem „dajkálják” őket. A vállalatoknak nyereséget kell elérnie, mindez nem könnyű a most kialakult *igazi versenyben*. A vidéki gyárak fejlődésével szűkült a *piac*, rossz volt a gyár idei termékének a reklámja is, ami visszaszorította a keresletet. Mindez a vállalatot teljesen *költségcentrikussá* tette. Ez nemcsak a „bérek átcsoportosításában”, hanem a vállalati szociálpolitikai kiadások jelentős csökkenésében is érezhető volt. 1988-ban *megszűnt a lakásépítési támogatás*. Ezzel szemben a fiataloknak a korábbi éveknél valamivel magasabb kezdő fizetést és *munkásszállást* biztosítottak. (Más kérdés az, hogy a fiatalok a „magasabb” fizetések mellett önerejükől továbbra sem tudják lakásgondjaikat megoldani.) Sok vidékit, elsősorban a keleti országrészből feljövő fiatal és erdélyi menekülteket tudnak elhelyezni. A fiatalok „lekötését” *továbbtanulási lehetőségekkel* és pénzbeli jutalmazással kívánják elősegíteni.

Mindez együttesen erősen befolyásolta a nyugdíjasok foglalkoztatását. Figyelemre méltó, hogy míg 1986 és 1987 között a nyugdíjasok létszáma csak 5%-kal csökkent, ez az arány 1987 és 1988 viszonylatában már 13%. 1988-ban 18%-kal kevesebb nyugdíjast foglalkoztattak mint 3 évvel korábban, 1986-ban. Ezért nyugdíjas munkaerő szükségletüket 1988-ban már *saját nyugdíjasaik köréből* is ki tudták elégíteni. A nyugdíjas közvetítőben jelentkezettek egyébként sem feleltek meg elvárásaiknak, mert „beteges, kevésbé munkabíró, aki ott jelentkezik”. Az aktív korú munkanélkülieket pedig többnyire lumpeneknek tartották, „sok köztük a börtönből szabadult”.

Mindennek ellenére „humánus szempontok miatt” a leépítés a vizsgálat évében még *nem érte el a nyugdíj előtt álló* aktívakat. Körükben azonban nagy volt a bizonytalanság a várható, évek óta ígért, nyugdíjreform miatt.

„Sokan attól félnek, hogy a reform csak a pénzügyi hatóságoknak lesz megújulás, s a nyugdíjba nem az eddig szokásos 3, hanem 10 év átlagát számítják majd be, ami őket kedvezőtlenül érinti, mivel a nyugdíj előtt állók fizetését, éppen a nyugdíjazás ténye miatt általában a megszokottnál sokkal nagyobb mértékben emelték. Megijedtek attól a terjedő hírtől is, hogy az induló nyugdíjakat százalékosan csökkenteni akarják, hogy az így megtakarított pénzt a nagyon idős, alacsony nyugdíjjal rendelkezőknek adják. Biztos nyugdíjat akarnak, ezért többen elmennek. A hiányszakmákban még

rábeszélésre sem maradnak. A továbbdolgozásnak ellene szól egészségi állapotuk is. A nehéz fizikai munka miatt egészségük általában rossz: 60-65 éves korra elhasználnódnak. Korán meg is halnak. »Naponta olvassuk a gyászjelentéseket.« De a megmaradtak közül a jelenlegi körülmények közt még mindig lehet saját nyugdíjasból válogatni. Így nincs szükség »külsősre«, munkaközvetítőtől jöltre.»

»C« közlekedési vállalat

A vállalat többszázres alkalmazottjával Magyarország egyik mammutvállalatának tekinthető. Különlegesen fontos helyzete és sajátos szociálpolitikája miatt úgy is szokták emlegetni a vállalatot, hogy „állam az államban”. Ezért e céggel különösen sokat foglalkozunk. Itt is évek óta gond a munkaerő. Az 1985-ös létszám 1988-ra 5%-kal *csökkent*, annak ellenére, hogy alkalmazták a „munkaerőt lekötő” hagyományos formákat, a szakközépiskolai képzést, a tanulmányi szerződés-kötést, a vidéki fiataloknak munkásszálláson alvási lehetőségük van, kamatmentes építési kölcsönt adnak, van saját lakótelepük stb. Különösen a „forgalom” területén, a vonatvezető, mozdonyvezető (a kettő nem azonos!), kocsikezelő sarus, váltókezelő, forgalmi szolgálattevő, jegyvizsgáló szakmákban van hiány. Ezekben a munkakörökben *szívesen foglalkoztatnának* nyugdíjast. A gond az, hogy az itt dolgozóknak igen *szigorú egészségügyi előírásoknak* kell megfelelniük. Ez nehezíti az aktív korúak elhelyezkedését is. Minden 100 fiatalból csak 50 „megy át” az orvosi szűrővizsgálaton, amely – mozdonyvezető, vonatvezető, sarukezelő esetében – még a pszichológiai alkalmasságot is ellenőrzi. A nehéz szellemi és fizikai munka miatt a vasutasokat 5 év nyugdíjkezdvezmény illeti meg, azaz a férfiak is már 55 évesen nyugdíjba mehetnek. A munkaerőgondok miatt a fiatal és még egészséges nyugdíjasokat *megkeresik* és felajánlják a „forgalmi” fizikai munkakörök valamelyikét, általában a *korábban végzett* munkát. De a munkakezdés előtt ezeknek az embereknek is – évente ismétlődően – át kell esniük a komoly orvosi vizsgálaton. Éppen ezért a nyugdíjas dolgozók átlagéletkora 60-63 év között mozog, és az *egészségügyi ellenőrzés* miatt az idősebb korosztályok *nem tudnak* munkát vállalni. Az állandósult munkaerőhiány az aktívak túlterheléséhez vezet. A fiatal munkavállalókat az is elriasztja, hogy ezek a munkák – nehézségükhöz képest – még mindig nincsenek kellőképpen megfizetve. A kereset korábban a túlórakkal együtt magas volt ugyan, de a személyi jövedelemadó bevezetése ezeket a dolgozókat is rendkívül negatívan érintette, a személyi jövedelemadó, 1988-ban bevezetett formájában, ezen a területen is, mint a gazdaság legkülönbözőbb ágaiban, *teljesítményviszafogó* volt. A fizikai öregedést is siettető nagyarányú többletmunka ellenére az erőteljes levonás miatt a kereset sokkal kevesebb a korábbi években megszokottnál. A túlórákat ugyanis különösen magasan adóztatják. Ez óriási elégedetlenséget szült a dolgozók körében. Nem akartak túlórát vállalni, sztrájkokkal fenyegetőztek.

Az adórendszer *negatívan érintette a „fiatal nyugdíjasok” munkavállalását is.* A „forgalmi” munkakörökben a kezdő nyugdíjak magasak, az átlagnyugdíj két, két és félszerese. Ilyen nyugdíj mellett a pluszmunkából származó kereset magas adósávba esik. Ez ném ösztönzi az idősödő embert, hogy tovább végezze a szellemét-fizikumát megterhelő munkát.

A helyzet javítása érdekében megpróbálták *fejlettebb technikát* alkalmazni, amivel munkakörök kiválthatók. A gond az, hogy egy-egy megfelelő új technikai berendezés igen drága, amire egyre kevésbé van anyagi fedezet.

A központi irányítási, igazgatási szerveknél a *szellemi munkakörökben* 1979 és 1985 között – egy felsőszintű határozat értelmében – 15%-os létszámcsökkenést hajtottak végre, 1986-ban pedig a vállalatvezetés további 1-2%-os létszámcsökkentést írt elő az említett (aktívakra is vonatkozó) munkakörökben. Egy további belső rendelet 1987-től *nyugdíjasok körében* írt elő 10%-os létszámcsökkentést, s az így megtakarított bért az aktívák bérezésére lehetett felhasználni. Az 1986-os *bérszínvonal* gazdálkodást 1987-ben a *bértömeg* gazdálkodás váltotta fel. „Minden fillérre szükség volt, mert 5 éve veszteségesek voltunk.” A nyugdíjasokon elért megtakarítás az egész állomány tekintetében „semmi”, de egy-egy főnökségen belül az aktívák körében jelentős bérfejlesztést lehetett ezzel elérni. A lehetséges bérfejlesztés 1987-ben 4,5% volt, de a tényleges (a megtakarítások miatt) 7-8%.

A létszámleépítés a fővárosi igazgatóságnál *erőteljesebb*, mivel több nemzetközi vonal is ide tartozik, ahol a technikai újítások bevezetése, az adminisztráció gépesítését is beleértve, nagyjából már megtörtént.

A különféle szabályozók hatására a nyugdíjas munkavállalók aránya jelentősen csökkent. 1988-ban a fizikai munkát végző nyugdíjasok aránya 1986-hoz képest 31%-kal, a szellemi nyugdíjasoké pedig 22%-kal csökkent. Az összes nyugdíjas tekintetében ez 3 év alatt 31%-os leépítést jelentett. A vállalat összlétszámában a nyugdíjas munkavállalók aránya 4%-ról 3%-ra csökkent. Egyfajta humánus szemléletet tükröz, hogy az előírt 10%-os csökkentést nem a személyek, hanem a munkaidő mérséklésével érték el. A szellemi és a fizikai dolgozókkal a korábban engedélyezett óraszámok helyett 10%-kal kevesebbre kötöttek szerződést. „Nem akartuk a nyugdíjasokat elküldeni, mert sajnáltuk őket, olyan kicsi a nyugdíjuk, kellett nekik a pénz, s arra voltak b-állva.” Az 1988 január elsejét követő nyugdíjmelés után is a *saját jogú nyugdíj* 51%-a igen alacsony volt egy olyan területen, ahol túlnyomórészt férfiak dolgoztak. Ez pedig jóval alatta maradt mind az országos, mind a vasúti közlekedésnél szokásos nyugdíjaknak. Az átlag éppen a magas nyugdíjasok miatt nő meg. De ők azok, akik az adórendszer miatt nem vállalnak munkát, mert oly magas adósávba esnek, hogy nem éri meg nekik. Éppen ezzel magyarázzák a fizikai munkát végzők körében a nagyarányú visszaesést. A fiatal korosztályok munkába állása *nem segítséget, hanem újabb gondot* okoz a vállalatnak. Sok a fiatal női forgalmista, akik családalapítási szándékuk, terhességük miatt nem dolgozhatnak megfelelően. Például egy négyhónapos terhest nem oszthatnak be éjszakai műszakra, nem túlórázhat, GYES-re, GYED-re megy. A vállalat 6-7 évig nem tudja eredeti helyén foglalkoztatni, bár a vállalati szociálpolitika sokat tesz dolgozói életének könnyítésére (pl. vannak nevelőotthonai, ahová az óvodás korú gyermekeket is be lehet adni, ha a szülők munkabeosztása ezt megkívánja).

Összegezve elmondható, hogy a vállalat munkaerőgondjai megoldásában továbbra is számít a nyugdíjasokra, de nincs szüksége szakképzellen emberekre, ezért nem hirdet a nyugdíjas munkaközvetítőben.

„Nincs szükség rokkantakra sem, mert tele vagyunk rokkantakkal, akiket saját területünkön foglalkoztatunk.” „Mi már régen megoldottuk a csökkent munkaképességűek rehabilitálását. Ha pl. valakinek magas a vérnyomása, elromlik a szeme, reumás lesz, áttesszük könnyebb munkakörbe, ahol a korábbi keresete 80%-át kapja.” „Ez a csökkent munkaképesség nem mindig azonos a »munkakörből származó rokkant«, vagy a munkahelyi balesetből származó károsodás fogalmaival. Utóbbi esetekben ugyanis az országos szabályozók is hasonlóan járnak el.” „Több külső rokkantat már nem tudunk foglalkoztatni. *Speciálisan szakképzett, erős, egészséges* (tehát fiatal), elsősorban *férfi nyugdíjasokra* lenne szükségünk. Ebben a nyugdíjas közvetítő nem tud segíteni. A »lcépítések« a szakképzellen munkaerőt érintették. Egyéb tekintetben pedig saját erőforrásainkból táplálkozunk.”

A rokkantak kapcsán szükséges a vállalat szociálpolitikájával néhány gondolat erejéig külön is foglalkozni. A szociálpolitika területén egyrészt a háború előtti hagyományok folytatódtak. Másrészt 1967-től a vállalat népgazdaságban elfoglalt hátrányos helyzetét szociálpolitikai kedvezményekkel igyekeztek javítani. E két elem nagyban hozzájárult, hogy a vállalat *más*, egyfajta alanyi jogú szociálpolitikát gyakorol – pl. minden itt dolgozott *nyugdíjas* és családtagja, függetlenül attól, hogy munkaviszonyban áll-e, vagy sem, *jogosult a kedvezményes vállalati étkezésre*. Ez azért fontos, mert Magyarországon nem létezik a nyugati társadalomban már régóta elterjedt és jól működő „étel kerekeken” (meals on wheels) akció, csak az ún. „szociális étkeztetés” van meg. Ez pedig, ahogy a név is mutatja, csak a legrosszabb szociális helyzetűeknek, illetve az egészségügyi okokból étkezésüket megoldani nem tudóknak nyújt segítséget. Összesen az idősök mintegy 2%-a részesül ebben az ellátási formában, noha az idősök – becslések szerint – legalább 40%-ának a legégetőbb problémája a napi egyszeri meleg étel megoldása.

Bár az aktív dolgozó máshol is részesül a vállalati kedvezményekben, a nyugdíjast már ez a fajta támogatás nem illeti meg. Éppen ezért figyelemre méltó a fenti vállalat inaktívaknak nyújtott ilyen irányú támogatása. A nyugdíjigazgatóság hazánkban egyedülállóan *nemcsak kérvényre* engedélyez nyugdíjkiegészítő kivételes ellátmányt. Számítógépről lehívják az összes 70 éven felüli alacsony nyugdíjast, s a havonta engedélyezett kivételes ellátásra kapott összeg 20%-ában *automatikusan* a legidősebbeknek és a legalacsonyabb nyugdíjjal rendelkező, támogatást *nem kérő* idősöknek juttatnak! Egy-egy nyugdíjas esetében ez a nyugdíj 10-12%-át jelenti. 1987-től szabályozták, hogy a vállalat köteles minden megváltozott munkaképességű dolgozójának (nemcsak a balesetet szenvedetteknek vagy a foglalkozási ártalom miatt rokkantossítottaknak) – a korábbihoz hasonló fizetés mellett – könnyebb munkalehetőséget biztosítani. A vállalat az elég jelentős, az összlétszám 4%-át kitevő megváltozott munkaképességűek mellett foglalkoztatja az országosan ún. rokkantaknak elismert 67%-os rokkantakat is. Ebben 2 vidéki rehabilitációs üzeme is segíti. Üdülésre a nyugdíjasok is jogosultak úgy, hogy bizonyos időszakonként (pl. két évente) felajánlják nekik

az üdülés lehetőségét. Egy helyen külön cukorbetegeket fogadó üdülő is van, számukra az üdülés térítésmentes. Időskorúak szociális gondozásával is foglalkoznak. Jók a gyermeknevelő és bentlakásos intézmények. Ezt a jól kialakított szociálpolitikát 1988-tól azonban veszély fenyegeti. Korábban a vállalat egy bizonyos alapból képes volt finanszírozni a szociálpolitika jóléti részét. 1988-tól megszűnt ez az alapképzés, csak a dolgozók létszámát figyelembe vevő csekély összegű ún. fejkvóta használható fel *adómentesen*. Egyéb költség is átcsoportosítható jóléti célokra, de ezt már 10% különadóval terhelik. A jóléti szinten 1988 egyértelmű csökkenést hozott. A kis üdülőket nem tudják a központi alapból támogatni, így előbb-utóbb bezárnak majd, vagy eladják azokat. Reálértékben csökkennek a kulturális és sport célokra fordítható összegek is, s ugyanez mondható el a lakástámogatás területéről is. Üzemi étkezésnél a nyersanyaghoz nyújtott, korábban tisztességes segítséget jelentő, de ma már csekélynek számító támogatást továbbra is biztosítani tudják, s egyelőre átvállalják a növekvő rezsit (világítás, gáz stb.), de az egyre dráguló élelmiszer-költségekhez komolyabb támogatást nem tudnak adni.

A vállalat jelenleg (1988) saját nyugdíjasaival sokat, az országos színvonalnál jobban törődik. „Ha egy nyugdíjasnak baja van, csak hozzánk fordul. Olyan ez, mint egy nagy család.” A szociálpolitikai szorítások – ellentétben az »A« vállalatéval – elsősorban nem a nyugdíjasok ellen irányulnak. A cég ma (1988) is foglalkoztatja, még szociális indítekból is, volt dolgozóit. De a nyugdíjasok munkájára elsősorban mégis foglalkoztatási gondok miatt van szükség.

További interjúk bemutatása nélkül, már a közreadott interjúkból is kiderül, hogy a nagyvállalatok igen *eltérő helyzetűek*. Eltérő szociálpolitikájuk múltbeli és jelenlegi gyakorlata, egyáltalán a szociálpolitika *értelmezése*, másként jelentkezik a demográfiai hullám hatása a vállalatok között. Az egyik esetben a demográfiai magas hullám révén jelentkeztek sok fiatal nő évek óta tartó munkaerőgondokat oldott meg. Más esetben az ágazat speciális, férfi nemhez kötött munkaerőigénye következtében a demográfiai magas hullám, a korosztály e szakma szempontjából gyenge egészségi állapota miatt („minden 100 fiatal férfi fele alkalmas csak az adott szakmában a munkára”) egyáltalán nem jelentett segítséget. Sőt, a korábban férfiak által betöltött munkakörökben az iskolából kikerülő nők alkalmazása igen komoly új gondokat okozott. Számolni kell tehát egy, a *nemhez kötött* tényezővel is. A vállalatok fiatal munkaerő lekötésére tett kísérlete sem egyforma. Úgyszintén nem voltak egységesek a vállalatokat érintő felülről jövő szabályozók, illetve azok bevezetési időpontja sem. Ezek pedig az adott időszakban erősen hatottak a vállalatok teljes munkaerőgazdálkodására, költségfelosztására. Ez ugyancsak összefügg (bár nem mindig ez a meghatározó) a vállalat fejlesztési terveivel, különösen ami az általuk szociálpolitikához sorolt területeket érinti. A kép igen *differenciált* még azonos ágazaton belül is. A nyugdíjasok foglalkoztatását egy ágazaton belül is befolyásolhatja a vállalat mindenkori tevékenysége (pl. az építőipari vállalatnál a szétszórt telephelyek).

Éppen a nyugdíjas munkaerő helyzetének kutatása során vált világossá, hogy egy adott konkrétumból kiindulva az adott gazdasági és társadalmi közegben a probléma egyre tágabb területekre, a globális foglalkoztatáspolitikára (és azon túl a társadalompolitikára) irányába tolódik. Más szóval megfogalmazva, a vállalatok

az eltérő szociálpolitikán túl eltérő munkaerőgazdálkodást is folytatnak. S fordítva is igaz, azonos jelenség is fakadhat eltérő okokból. Azonos eszközök alkalmazása nem biztosítja ugyanazt az eredményt, mert egy-egy eszköz egyéb más tényezők (nem, technikai eszköz stb.) függvénye is. Például a hagyományos munkaerőt lekötő módszerek eredményessége (toborzás, társadalmi ösztöndíj) mindig csak nagyobb társadalmi-gazdasági folyamatok függvényében értelmezhető igazán. Ugy tűnik, a vállalatok, ugyanúgy mint az idősök, nem homogének. Az interjúkból a nagyvállalatokra nézve mégis számos közös vonás fogalmazható meg.

A „nagyvállalatok” jellemzőinek összegzése (1988-ig)

Az összes – itt mind be nem mutatott – interjú alapján megállapítható, hogy a gazdaság különböző ágazataiban – közlekedés, posta, vegyipar, nehézipar, élelmiszer- és építőipar – meginterjúvolt vállalatok nyugdíjasokkal szembeni viselkedése nemcsak eltérést, de számos közös vonást is mutatott. Kb. 1987-ig a fiatal munkaerő lekötése sikertelen volt. Az akkortól jelentkező demográfiai magashullám, a beszűkülő elhelyezkedési lehetőségek és a makroszintű struktúraváltás együttes hatására a vállalatok 1987-től kezdődően egyre inkább leépítették a nyugdíjas munkaerőt. Ez a tendencia *felgyorsult* 1988-ban, amikor a vállalatok többségénél szigorodtak a szabályozók, különösen fontos szerepet kapott a teljesítményelv és a bérezési rendszer megváltozása, a tiszta bértömeggazdálkodás. Kezdetleges verseny és piacjellegű mechanizmusok is előbukkantak (élelmiszeripar, építőipar). A létszámhiány, különösen a munkanélküliség illetve az elhelyezkedési nehézségek *területi* eltérései miatt néhány budapesti vállalatnál kezdett megoldódni.

Ennek következtében a vállalatok egyre kevésbé alkalmaztak nyugdíjast munkaerőgondjaik enyhítése érdekében. Ahol mód volt rá, a hagyományos formák (hirdetés, beiskolázás, toborzás, ösztöndíj) mellett fiatalokat lekötő új eszközöket vetettek be, pl. magasabb bér, prémium, továbbképzési lehetőségek, lakhatási lehetőség illetve a lakáspolitiká. A fiatalok jelentkezése azonban nem mindig megoldás, mert bizonyos ágazatok, munkakörök erősen *nem-specifikusak*. A munka jellege (pl. hogy az építőiparban egy konkrét munka több helyszínen folyik-e), a verseny megléte (pl. az építőiparban a kisvállalkozók, maszekok elszippantják a munkaerőt) is meghatározó, mivel a vállalatnak ilyenkor nincs választási lehetősége, s ezért marad a nyugdíjas foglalkoztatása mellett.

A vállalatok *aktív korú dolgozók alacsony szintű, hivatalosan engedélyezett 2,5-4,5% közötti béremelését tovább tudták növelni a nyugdíjasok leépítéséből megtakarított pénzzel*. Emellett a cégek egy részénél az utóbbi években saját volt alkalmazottaik közül sokan váltak *rokkant nyugdíjassá*, ami tetemes pluszköltségként jelentkezik. Mindez arra ösztönözte őket, hogy a „felesleges” nyugdíjast leépítsék.

A *technikai* fejlődésnek ugyancsak szerepe van a nyugdíjasok elbocsátásában. Bizonyos munkakörök kiválthatók új technikai eszközökkel, s ez kihat a nyugdíjas foglalkoztatására is. A cél azonban nem elsősorban a nyugdíjas leépítése, hanem a hiányszakmák felszámolása. Annál is inkább, mert megfelelő szintű technikai eszközök alkalmazása jelentős többletkiadással jár. A technika és a nyugdíjas elbocsátása közti összefüggés megemlítése mégis fontos, mert egy folyamat, a technikai fejlődés kettős, pozitív és negatív hatását mutatja. A negatív hatás pedig erőssé válhat megfelelő foglalkoztatáspolitikai és szociálpolitika nélkül.

A jelzett tendenciák mellett a vállalatok *továbbra is alkalmaztak nyugdíjast*, de többnyire az aktívakéval azonos értékű, teljes munkaidőben folytatott teljesítményt vártak el tőle. Alkalmazásuk munkaerőpiaci és nem szociális szempontokat követ. Megszűntek vagy megszűnőben vannak a hagyományos, a nyugdíjasok korának, egészségi állapotának megfelelő munkalehetőségek. Kivételt képeztek ez alól a hiányszakmák, ahol továbbra is nagy számban kerestek nyugdíjast. Az alkalmazott nők köre 55-65, a férfiaknál 58-65 év között volt. A hiányszakmák száma azonban a munkaerőtúlkínálat gyorsabb vagy lassúbb begyűrűzésével *fogyini* fog. Ugyanez fenyegeti a magukat még mindig a hagyományos nyugdíjas foglalkoztatás területén tartó „örző” szakmákat (portás, éjje-liőr). A nyugdíjasok csökkenő aránya különösen azért érdemel figyelmet, mert a meginterjúvott vállalatok olyan ágazatokhoz tartoznak, melyeknek – mint azt már korábban említettük – munkaerőkereslete, a bejelentett álláshelyek alapján, növekvő tendenciát mutatott. A kereslet azonban – mind a statisztika, mind az interjúk alapján – a szakképzett illetve a nehéz fizikai munkát vállaló szakképzetlen munkaerőre irányult, tehát olyan területeket érintett, amelyek objektív okok (az idősök egészségi állapota, korral járó tünetek' stb.) miatt ellentétes volt a nyugdíjasok elképzeléseivel.

Aktívakéval azonos munkavégzés esetén a nyugdíjasok bérei arányaiban nem tértek és térnek el a fiatalabb generációk keresetétől. Alacsonyabb bérezésük volt viszont a tipikus nyugdíjas foglalkozásoknak (portás, öltözőőr stb.).

A vállalatok korábban kisebb-nagyobb, de nem elhanyagolható mértékben (a nyugdíjas foglalkoztatottak kb. 20%-ánál) *szociális szempontok* miatt is alkalmaztak nyugdíjast. A „szociális indíttatású foglalkoztatás” szinte teljesen eltűnt, ami a 70 körüli, a fölötti korosztályt érintette. Nőknél a határ magasabb, férfiaknál, a nehéz fizikai munka miatt, alacsonyabb, általában 65 év körül húzható meg. Az eddigiek alapján teljesen egyértelmű, hogy elsősorban a szociális okok miatt alkalmazott koros, gyenge egészségi állapotú, keresetre rászoruló idősök szorultak ki. Világossá vált azonban az is, hogy az elmúlt években nemcsak ezeknek a nyugdíjasoknak volt szükségük munkalehetségre, hanem a vállalatnak is érdeke volt a foglalkoztatásuk. A régebbi bérszabályozási rendszerben (bérszínvonal) az aktívoknak kifizetendő magasabb kereset miatt a cégeknek szükségük volt alacsony bérű ún. vatta emberekre. A nyugdíjasok szociális okokból történő foglalkoztatásának vállalati részről tehát kettős oka volt: egy vállalati szintű *gazdasági* és egy makroszintről rájuk hárított *szociálpolitikai*. Napjainkban a megváltozott szabályozórendszer az elsőt erősíti, és az új gazdaságpolitikai felfogásba nem illik a régi szociálpolitikai, s ez nem kedvez a

*A nyugdíjasok leépítése mellett ható tényezők csoportosítása
a nagyvállalatokkal készített interjúk alapján*

Gazdaságpolitikai tényezők			Szociálpolitikai-társadalompolitikai tényezők
<i>általános-makroszintű</i>	<i>vállalati szinten megjelenő</i>		
<ul style="list-style-type: none"> • beruházások visszafo- gása • munkanélküliség • teljesítményelv • technikai fejlődés • bérszabályozórend- szer váltása • piacelvűség hangsú- lyozása 	<ul style="list-style-type: none"> • normarendszer helyen- kénti újbóli bevezetése • a felső szintű irány- elveknek megfelelő vál- lalati utasítások ellen- őrzése, végrehajtása • a munka jellegével ösz- szefüggő növekvő ki- adások • az adott vállalat gazda- ságban elfoglalt helyze- te • a vállalat korábbi és je- lenlegi szociálpolitiká- ja közti különbség • munkaidő változása 		<ul style="list-style-type: none"> • a gazdaságpolitika és a szociálpolitika kapcsolatának korábbi és jelenlegi tisztázatlansága • egységes szociálpolitika hiánya, nem megfelelő társa- dalompolitika • a nyugdíjrendszer anomáliái • demográfiai magashullám

nyugdíjasoknak. Azaz a más jellegű gazdaságpolitika a szociálpolitika ellen fordult. Ez az oka, hogy jelenleg a vállalatoknál a felső (vállalati vezetés) és /vagy az alsó szinten két egymással ellentétes szemlélet létezik. Az „igazi piac” miatt egyfelől megnőtt az igény a nyugdíjas teljes munkaidőben való foglalkoztatására (amennyiben alkalmazzák őket), de ez teljesen ellenük dolgozik, másfelől a nyugdíjossal közvetlen kapcsolatban álló szint „emberbaráti” szeretetből legtöbbször még mindig szociálpolitikát gyakorol. Úgy próbálják menteni őket, hogy kevesebb óraszámban, teljes munkaidő helyett részmunkaidőben illetve „részmunkaidőn belüli részmunkaidőben” foglalkoztatják őket. Ez bizonyos hosszú időn keresztül rögzült mechanizmusok továbbélését jelenti.

Ez a magyarázata, hogy a munkaidő két ellentétes irányban változik: a gazdasági okok előnyben részesítésekor a részmunkaidő átváltozik teljes munkaidőre, a szociálpolitikai megfontolásoknál a teljes munkaidő változik részmunkaidőre, illetve az csökken tovább.

A nyugdíjasok leépítésénél a *leginkább veszélyeztetett* rétegek az idősek és a *gyenge egészségi állapotúak*, a *szakképzetlenek* és a *magasan kvalifikált jól fizetett nyugdíjas munkavállalók* társadalma. Ha másként értelmezzük ezt, akkor azt is mondhatjuk, hogy az *igen alacsony* és a *kiemelten jó* nyugdíjat élvezőket, azaz a nyugdíjasok két szélső rétegét érinti ez. Tőlük igyekeznek a vállalatok a leg hamarabb megszabadulni. A szakképzetlenek, rossz egészségi állapotúak különösen nehéz helyzetben vannak, mert súlyos megélhetési gondokkal kell szembenéznük.

Összegezve elmondhatjuk, hogy a nagyvállalatoknál 1988-ig *felerősödött* az a nagyjából piaci jellegű automatizmus, amely kínálat formájában korábban nemcsak a vizsgált vállalatoknál, de országosan is érvényesült a nyugdíjasok foglalkoztatásánál. A munkaerőgazdálkodásban 1986-ban és 1987-ben, de különösen 1988-ban jelentős belső mozgások zajlottak le. Ennek következtében megszűnt vagy megszűnőben van a nyugdíjas *aktív munkaerőt pótló* alkalmazása. Ugyancsak változtak a sajátos szabályszerűséggel működő nyugdíjas munkaerőpiac alapvető jelenségei (bérezési törvényszerűség, érdekek, konfliktushelyzetek, szakmacsoportbeli sajátosságok, motivációk, részmunkaidő, tipikus nyugdíjas munkák stb.). A nagyvállalatok nem nyugdíjas munkaerőt, hanem munkaerőt keresnek. Mindez pedig a *nyugdíjasok egyre gyorsabb deklasszációjához* vezet, hacsak máshol nem találnak munkát.

Elképzelhető-e a nyugdíjasok foglalkoztatásának a nemrégiben alakult, maximum pár száz fős „kisvállalatok” felé történő eltolódása? A kérdés annál izgatóbb, mert bár kisvállalatok az állami szektoron belül is léteztek, túlnyomó többségük a magánszektoron belül pár éve jött létre, s számuk egyre növekszik, ami a munkalehetőségek szempontjából (is) rendkívül fontos. 1987-ben a kisvállalatoknál nyilvántartott munkahelyek aránya kétszerese volt az 5 évvel korábbiaknak. A magánszektorban megtalálható különféle társaságok (kisszövetkezet, szakcsoport, kisipar, magánkereskedelem, gazdasági munkaközösségek, egyéb társaságok), közös néven „kisvállalatok” kezében 1987-ben már több mint 40 ezer munkahely volt. A változást jól jelzi, hogy ezen munkahelyek jelentős része, közel fele az utóbbi időben keletkezett. A kisvállalatok munkahelyeinek száma azóta évente tetemesen nő. Vajon ez a nagyszámú új munkaalkalom lehetőség-e

A nyugdíjasok leépítése ellen ható tényezők

Gazdasági

- hiányszakmák fennállása
- kisvállalatok részéről jelentkező verseny
- fluktuáció
- munka jellege

Szociálpolitikai, társadalompolitikai

- „hagyományos” szociálpolitikai szemlélet alkalmazása, pl. „sajnáljuk az öregeket”
- manipuláció a munkaidővel a „szegény idősök” megsegítése érdekében

139

Nyugdíjrendszer

- a nyugdíjasok körében a vállalat részéről alkalmazott struktúraváltás (nem a nyugdíjasokat küldik el, csak „lecserélik” őket)

Demográfiai

- egészségi állapot
- nem
- kor

Egyéni

- nyugdíjasok teljes munkaidős munkavállalása

a nyugdíjasoknak, hogy újból megjelenjenek a munkaerőpiacon? Erre keresünk választ a kisvállalatoknál.

A kisvállalatok közös vonása volt, hogy a nyugdíjas munkaerő foglalkoztatásánál sem a múltban, sem jelenleg szociális szempontok nem játszottak, játszanak szerepet. Az idősök helyzete ott volt jobb, ahol a munka sajátossága (szétszórt telepek) miatt szükség volt hagyományos nyugdíjas munkahelyekre, s a vállalatok kisebb közismertsége miatt aktív munkaerő itt még nem jelentkezett.

A kisvállalatok létezése pár évre nyúlik vissza, s indulásuktól kezdve rendelkeztek piacjellegű tulajdonságokkal; flexibilitás, bürokráciamentesség, minőségi munka, piackutatás, felkészült emberek, döntési képesség alacsony szinten is, termelékenység-centrikus szemlélet stb. A „szociálpolitika” a produktivitás érdekében történt. Az idősök alkalmazásában nem a nyugdíjas iránti igény, hanem a véletlen is szerepet játszott. A munkaköri beosztásnál, a munkánál is csak az ésszerűség határai közt kaptak könnyítést. Mindebből következik, hogy a kisvállalatok a nyugdíjast kezdettől fogva munkaerőnek tekintették. A nyugdíjas munkaközvetítőben is munkaerőt és nem bétég nyugdíjast kerestek. Így a „nagy” vállalatoktól elküldött, teljesíteni nem tudó nyugdíjast nem fogják a kisvállalatok fölszippantani. Ezek az interjúk és a Nyugdíjas Munkaközvetítő Iroda statisztikái azt bizonyítják, hogy a kereslet és a kínálat nem egyezik, azaz a nyugdíjasok strukturális munkanélküliségével állunk szemben. Kérdéses így, hogy a tervgazdasági periódusban használt kis- és nagyvállalat besorolás mennyire nyújtott segítséget egy általános foglalkoztatáspolitikai megteremtéséhez. Az azonban már így is világos, hogy a Magyarországon eddig alkalmazott foglalkoztatáspolitikai túl általános volt, nem vette kellőképpen figyelembe az ágazati, ágazaton belüli, területi, nemi sajátosságokat. Ez a jelenség a munkanélküliség kezelésének hivatalos szemléletét is áthatotta és ma is áthatja. Pedig elméletileg tisztázni, társadalmilag vitatni kellene, hogy milyen előnyökkel és hátrányokkal járna egy másfajta, a gazdasághoz és az egyénhez egyaránt igazodó foglalkoztatáspolitikai.

A változás évében (1988) a nyugdíjas munkaközvetítőben több nyugdíjas munkaerőt igénylő intézmények

Ebbe a harmadik csoportba az egészségügyi intézmények tartoznak. Közöttük is kitűnt egy több klinikával rendelkező nagy létszámú, több ezer fős intézmény, amely igen sok betegápolót és takarítót kért a Nyugdíjas Munkaközvetítő Irodától. Az alábbiakban az intézmény vezetőivel, főnövével és a munkaügyi osztály vezetőjével folytatott beszélgetés alapján kirajzolódott képet mutatjuk be.

Az intézményhez 25 klinika és 3364 ágy tartozik. A munkaerő gondokat nehezíti, hogy a klinikákon egyidejűleg tudományos, kutatási, gyógyítási, oktatási tevékenységet folytatnak. Furcsa módon ez a vélt magasabb rendű feladat számos baj forrása. A nem „tisztá” egészségügyi státusz következményeként háromféle – felsőoktatási, kutatási, egészségügyi – bérrendszer létezik. A különböző felettes szervek az ugyanazon munkát végző, azonos képzettségű dolgozókat eltérő mércével kezelik. *Nincs egységes bérrendszer.* A laboráns például egyik besorolásban „fizikai”, míg a másik kategóriában „nem fizikai” jelölést kap. (Politikai, ideológiai okokból a „nem fizikai” dolgozó évtizedeken keresztül *rosszabbul startolhatott.* Nemcsak a bérezésnél, de a lakáshoz jutásnál is hátrányba került, ami igen nagy feszültséget, s a fluktuáció forrását jelentette.) A hármas feladat többletmunkát ró a betegápolókra. Évente 300-400 fő orvostanhallgató 10 csoportbontva járja az osztályokat. Ez egyrészt hátráltatja a betegápolási munkát (pl. a beteget nem lehet addig kezelni, míg a hallgatók nem látták őket). Másrészt a nővéreknek a hallgatókat be kell tanítaniuk. Mindezért a *többletmunkáért kisebb bért kapnak*, mint a más kórházakban dolgozó társai. Egyes kórházak pedig a veszélyességi pótlék révén kifejezetten vonzzák a nővéreket. Sokan pedig a könnyebb munka azonos bér elve miatt üzemi vagy körzeti ápolónőnek mennek el (ahol nincs 3 műszak, nem kell éjszakázni, sokkal könnyebb a betegkezelése, mert járóbetegrendelés folyik).

Rosszabb a klinikák közvetlenül a munkát érintő tárgyi-technikai felszereltsége is.

„Minden kórház igyekszik rafináltan megtakarítani a munkaerőt. A klinikák nem tudnak megfelelő védőcipőt adni. Bokafogó, csúszásgátló cipőt hordanak a nővérek, de ezek rondák és rossz minőségűek. Más helyeken a kórház klumpát vesz, mert nagy a divat iránti igény és a klumpa kényelmes is.” Sokan nem tudják elviselni az osztályokon a takarító gárda hiányát és az ezzel járó problémákat. A főnővér szavai szerint „koszban nem lehet gyógyítani”, a nővérek sem dolgoznak szívesen, alapvető lenne egy tisztességes takarító gárda, ami viszont nincs. Sok a nyugdíjas takarító, akik nem jók.

„Szociálpolitikában sem vesszük fel a versenyt némelyik kórházzal. A fizetések nagyjából egyeznek a mienkével. De van olyan kórház, amely egyéb kedvezményt is ad dolgozóinak, pl. ingyenes vonatjegyet. A vidékről feljövőknek ez csábító. Jobbak a lakáshoz jutás esélyei és jobb szállást tudnak a vidékről feljövőknek is biztosítani. Még a tanácsi kórházakban is jobb a helyzet. Valahogy több pénzzel gazdálkodnak. De a klinikák az Egészségügyi Minisztériumtól kapják a pénzt, s ez rendkívül kevés. Van ugyan egy nővérszállónk, de ez édes kevés. Több ezer ápoló- és asszisztensnőnk van. Mi gyakorlatilag a vidékről feljövőknek nem tudunk szállást adni, egyetlen nővérszállásunk (garzonlakások) kevés. Van ugyan munkásszállónk, de oda *nem mennek.* Pedig modern, tiszta, szép. A városi kórházaknak gyönyörű nővérszállóik vannak. A kórházak így tudnak vidékről toborozni munkaerőt, elsősorban a Pest környéki és a kelet-magyarországi területekről. Hozzánk is jöttek kislányok a vidéki szakközépiskolákból a szüleikkel körülnézni, de a szülők nem engedték őket, mert megnézték a munkásszállást, s oda nem adták a gyereket, olyan rossznak találták azt.”

A szociálpolitikában meglévő hiány aztán újabb torz intézkedéseket szül. Pl. „mikor tatarozták a nővérszállást, át kellett költözni a munkásszállóba,

s onnan aztán csak *kiérdemléses* alapon kerülhettek vissza, pl. az a szakképzett, aki 3 műszakot vállalt". Azaz a *szociálpolitika hiányával kényszerítették a dolgozókat a nehezebb munka vállalására*. Az állandó munkaerőhiány egyik eleme összefügg az itt dolgozó fiatal nők – 35-38 éves – *átlagéletkorával* is. „A nővérek kb. 10%-a marad otthon kisgyermekével gyeseen: Helyettük csak szerződéseket vehetünk fel. Egy szakképzett nővér nem jön el gyese-es helyére. Gyese-es állásra csak segédnővéreket tudunk felvenni. Őket pedig csak délelőttre lehet beosztani. Nem hagyhatjuk őket felügyelet nélkül. Kényszerből mégis előfordul, hogy 3 nőnap után 3 műszakra is beosztjuk őket.”

A munkaerőhiány nem egyforma az egyes klinikák közt. A gyermek-, a szülészeti-nőgyógyászati, valamint a sebészeti klinikák kisebb gondokkal küzdenek. Oda a nagyobb hálapénz miatt szívesen mennek dolgozni. A szakágakon belül a belgyógyászat van a legrosszabb helyzetben. „Ott sok az idős, az ágyak 30-40%-án szociális okok miatt fekszenek az öregek”, mert nincs elég bentlakásos idős otthon és a kórházi gondozói hálózatunk sem képes ellátni őket.⁵ A neurológián és a bőrklinikán alig kedvezőbb a kép. Az idősök, a nehezen kezelhető betegek, a csúnya betegségek, és a meg nem fizetett veszélyhelyzet (a bőrklinikákon pl. nincs veszélyességi pótlék) elriasztja a fiatal ápolónőket.

A munkaerőgondokat *bizonyos ciklikus időszakok* (évszakok) is erősen befolyásolják. Nyaranta az üres állások száma sokkal több. Szeptemberben általában már 50-60%-kal kevesebb betöltetlen állást tartanak nyilván. Szeptemberben ugyanis az érettségizett, de orvosi egyetemre fel nem vettek a kórházakba mennek dolgozni. Nyár elején aztán ez a segédnővéreként alkalmazott munkaerő újból elmegy. Egészségügyi szakközépiskolást, még kezdőt sem tudnak a már említett okok miatt alkalmazni. „Nyáron nagyon hiányoznak a leendő egyetemi hallgatók.”

A felsorolt okok miatt az intézményben a fluktuáció hihetetlen méreteket öltött, elsősorban az ápolók, asszisztensek közt. Összességében és tendenciájában a helyzet egyre rosszabbodik.

Segítséget jelent-e a súlyos munkaerőgondokkal küzdő intézményben a nyugdíjasok alkalmazása? Mind a terepet jól ismerő főnővér, mind a *munkáltató véleménye negatív*. „A nyugdíjasok alkalmazása szörnyű *kényszerhelyzet*. Ha 55-60 évesek jönnének, akkor nem lenne baj sem a takarítók, sem a betegápolók közt. De az ápolónők a 7%-os *továbbdolgozást ösztönző pótlék* miatt valamivel *később*, 58-60 évesen mennek nyugdíjba. A nyugdíjas ápolók mind jóval 60-on felüliek. Teljesen kidolgozták már magukat, de a nyugdíjuk alacsony. Az utóbbi években nyugdíjba ment ápolók nyugdíja sem éri el az aktív dolgozók átlagfizetését, annak mintegy 66-85%-a. Kell nekik a plusz kereset, de érthetően nem tudnak már mindent vállalni. A nyugdíjas ápolónő általában éjszakai műszakot vállal két okból. Egyrészt egy éjszakára 40-50% pótlékot fizetnek. Így egy nyugdíjas jól keres, *többet* mint a nyugdíja. Másrészt a nyugdíjas úgy gondolja, hogy az éjszakai műszak a legkönnyebb. Ez tévhit. Akkor nincsenek orvosok, s aki a betegek közül fenn van, azzal sok a probléma, oda kell figyelni rájuk. De a nyugdíjas ápolónők szundikálnak, mert koruknál fogva elfáradtak, s a beteggel nem törődnek annyit.”

„A takarítók többsége ugyancsak nyugdíjas, igen sok köztük a rokkant nyugdíjas. Takarítónak nem jön el egy aktív 30-40 éves ember csekély pénzért. A nyugdíjas dolgozók kevesebbért, az aktívnek kifizetendő bér 70-80%-áért is eljönnek. De ez a munka olyan is. A kórházi takarítás nem könnyű. Nem ugyanaz, mintha otthon kellene a lakást rendbe tenni. Hajolni kell, WC-t súrolni, ágy alá bújni, vegyszerekkel dolgozni. De az idősnek vagy a rokkantnak fáj a derekuk, sok köztük a 70-hez közeli vagy a rokkantsága miatt nehéz fizikai munkát vállalni nem tudó. Három óra után elfáradnak, úgy érzik, már nagyjából kitakarítottak. De a kórházi takarításnak folyamatosnak kellene lennie. Külön tanfolyamon kellene megtanítatni a takarítókkal a higiénia fogalmát és a vegyszerekkel való bánásmódot. A jelenlegi »vödörös« takarítás szörnyű. (A takarítónő felmossa mondjuk a fertőző beteg által is használt WC-t, aztán beszalad a konyhába, beletörli a kezét a kötényébe vagy a konyharuhába, tesz, vesz, kávéfőz, aztán visszamegy a WC-be. Én azon csodálkozom, hogy nem lesznek az ide bekerülők még betegberek. Lehet, hogy a szervezet ehhez is hozzászokik?)”

„Külön gond, hogy nekünk az osztályokon több műszakban dolgozó takarítók kellenének. Az idősök 4-6 órát vállalnának. Aki 8 órát vállal, az főleg a kávéfőzésért teszi. A betegeknek kávéfőz, apróbb szivességeket tesz nekik, s ezért pénzt kap. A rokkantak inkább vállalják a 8 órát. De bárki is vállalja, abban nincs köszönet, mert nem akarják a 8 órát végigdolgozni. Pl. reggel kicsit felmos, aztán közli, hogy ő már végzett, s hazamegy. Olyan egy osztályon nincs, hogy ne legyen takarítani való. 4-6 óra az semmi, az laboratóriumi takarításra elég, de ide nem. Külön van laboratóriumi takarító és külön osztályos. Vagy a 8 órát úgy értelmezi, hogy abban már benne van a vidékről bejárás is. A nyugdíjasok gyakran megbetegszenek vagy télen leesik a hó, rossz az idő, s már nem jönnek be. Így aztán a nővéreknek kell takarítani. Mindent ők csinálnak, csak éppen nem ők operálnak és nem állítanak fel diagnózist, s mindezt rendkívül alacsony bérért. Az egyik 3 műszakban dolgozó nővér 10 év után az átlagfizetésnél alacsonyabb bért kapott. Ráadásul egy nővér 75 óráig kötelezhető túlórára, de ez ma már pörgeti az adóját. Tavaly [1987] a túlórával még jól lehetett keresni. Ma, ha van 40 túlóra, az adó miatt igen rosszul járnak. Most az intézmény átvállalja a terheket, így az emberek nagyjából azt kapják, amit tavaly. De 1989-ben az egyes embernek kell ezt is fizetnie, s így a jövedelmük jelentősen fog csökkenni, úgy hogy többletmunkát végeznek.”

„Ez a sok gond aztán azt eredményezi, hogy az ember kénytelen a rossz munkát is elfogadni. Pl. ha én egy takarítónővel vagy ápolónővel elégedetlen vagyok, s kirúgom, mert alkalmatlan, akkor még aznap átmegy egy másik osztályra, pl. az urológiára valamivel többért. Úgy érzem, elkéstünk. Nem lehet a helyzeten javítani. Szörnyű a munkamorál. Talán, ha nagyon radikálisan emelnék a bért, s az alkalmatlant kirúgnák. De ezzel együtt egy csomó minden mást is meg kellene oldani. Nem jó, hogy az alacsony nyugdíjast kényszerítik a munkavállalásra.”

Önmagától adódik a kérdés, ha ennyire elégedetlenek a nyugdíjas munkaerővel, miért növekedett meg az igény a Nyugdíjas Munkaközvetítő Irodában, miközben a teljes állásban foglalkoztatott nyugdíjas munkaerő számában 1988-ban 1986-hoz képest 1%-os, a részmunkaidős foglalkoztatottaknál 5%-os csök-

kenés volt tapasztalható. Egyfelől kevesebb nyugdíjast vesznek fel, másfelől igényt jelentenek be munkajelentéseikre?

A munkaügyi osztályvezetővel folytatott beszélgetés magyarázatot ad mind a nyugdíjasok csökkenő létszámára, mind a munkaközvetítőben nyilvántartott bejelentésre.

„Ma már az aktív dolgozó olcsóbb, mint a nyugdíjas. Ha magas a nyugdíjas nyugdíja, csak akkor kapna azonos munkáért a korábbi években szokásos nettó bért, ha én 25-30%-kal több bért fizetnék neki. Akkor ezt a bért inkább a fiatalabbak megkötésére (béremelés, magasabb kezdőfizetés) használom fel. Magas nyugdíja ugyanis a fiatal, egészséges nyugdíjasnak van, de ő pár év múlva valószínűleg már nem lesz tökéletes munkacrő.” A másik ezzel összefüggő ok, hogy az 1985-1986-ban részlegesen bevezetett bértömeggazdálkodásra 1987-ben álltak át teljesen. A korábbi években az újonnan belépő a távozó bértől függött. A létszámot megkötötték. „Ma annyi embert vehetek fel, amennyit akarok.” A bértömeggazdálkodás azt jelenti a klinikák esetében, hogy egy adott összeg áll az intézmény rendelkezésére, amit az bárhol felhasználhat jutalomra vagy bérre, de azt nem lépheti túl. Tehát az aktív dolgozóinak akkor tud többet fizetni, ha valahol csökkenti a létszámot (pl. a nyugdíjasoknál), bérmetakarítást érve el. „Nem tudunk még így sem annyi bérfejlesztést adni, hogy a pálya vonzó legyen a kezdőknek. Próbálunk mi is fiatalokat toborozni, hirdetünk is. A főnövévrünk lejár a vidéki szakközépiskolákba, elsősorban Kelet-Magyarországra, budapesti szakközépiskoláinkban társadalmi ösztöndíjasaink is vannak, de ezek nagy része máshová megy el. Inkább visszafizetik az egész összeget. Az ápolónői szakma elvesztette a presztízsét, pedig kellenének a fiatal szakképzett betegápolók. Mi kidolgoztunk egy javaslatot, ami vonzóbbá tehetné a pályát. Az ápolónők jó része kisgyermekes, családos. Számukra a 6 órás munkaidő ideális lenne. Ilyen munkarendben még a nehezebb körülményeket is vállalnák. De mi ezt egyedül nem vezethetjük be. Felsőszintű módosítót kellett volna. Ezt a véleményünket jeleztük a szakszervezet felé, a tervet elküldtük a feleltes szerveknek is. De eddig semmi sem történt. Nem is reagáltak rá. Pedig ez szerintem megoldaná a munkaerőgondokat. Ez többet jelentene, mint a csekély összegű fizetésemelések.

Nyugdíjasra természetesen akkor is szükség lenne, mert a fiatalok nem hajlandók bizonyos rossz technikai szintű munkát elvégezni. Ha megfelelő gépi bázisunk lenne, biztos találnánk fiatalokat is takarítónői munkakörre. De nálunk nemcsak hogy ez nincs, de régiek és rosszak az épületek, rossz a technikai színvonal, kifejezetten gusztustalan a takarítás. Fiatalok nem akarnak ilyen helyen dolgozni.”

„A nyugdíjasok közül meg rengeteg a beteg. A közel 1000 fős nyugdíjas létszámból 80-85%-nak van valamilyen olyan baja, ami miatt *egyáltalán nem tudja a vállalt nehéz munkát rendesen elvégezni*, vagy alkalomadtán betegségtől, évszaktól függően (pl. előjön a lumbágója, fél, hogy elcsúszik stb.) kerül ilyen helyzetbe. Fontosak a nyugdíjasok a *fűtő* munkakörben. Elég sokat alkalmazunk közülük *portásként* is a vagyónvédelemben. De nem minden portásságot vállalnak az idősök szívesen. A belső kapukért, ahol nincsenek látogatók, s így nincs plusz hálapénz, nem tolonganak a nyugdíjasok. Ott nincs *láthatatlan* jövedelem. A közvetítőtől alig kaptunk megfelelő embert. De *kötelező a munkaerőigényt* leadni. Az újabb rendelkezés szerint 1988-tól

nem negyedévente, hanem *hetente* kell a betöltetlen álláshelyeinket bejelenteni. Mi [a Munkaerőgazdálkodási Osztály] összegyűjtjük a klinikák igényeit, s továbbítjuk azt. Ez borzasztó sok adminisztrációval, költséggel és nulla eredménnyel jár. Abszolút fölösleges. A munkaközvetítőtől olyanok jelentkeznek, akik *túl idősek, rokkantak*. Mi nem 75 éven felüli, hanem 55, maximum 65 évest keresünk. Azon fölül elfárad az ember. Ha rokkantat alkalmazunk, akkor elsősorban *saját rokkantjainkon* próbálunk segíteni. A betöltetlen összes 300-350 munkahelyből 3-4 embert tudtunk a munkaközvetítő irodától küldötték közül felvenni. De emellett havonta rengetegen jelentkeznek az *útcáról* a munkaügyin. Ezek kb. *1/4-e nyugdíjas*. Rendkívül sok a szakképzetlen ember. Igen beszűkültek a munkalehetőségek. Tavaly téltől [1987] kezdve egyre több lumpen is jelentkezik. Mások munkakönyve tele van »kilépett« bejegyzéssel. 1-2-3 hónapos munkaviszonyaik vannak.

A börtönviseltek is ide jönnek. Jön a levél a börtönből, hogy új életet szeretne kezdeni. Ide ugyanis nem kell erkölcsi bizonyítvány. Ezek általában férfiak. De itt beteg, kiszolgáltatott emberek vannak, életéről van szó. Hogy alkalmazzak én egy megbízhatatlan embert? Eleinte próbálkoztunk az alkalmazásukkal. De aztán szépen eltűntek a betegek dolgai, pizsama, pénz meg műszerek. Aztán kiderült, hogy az új életet kezdők a tettesek. Hát pont az egészségügyre kell ezeket az embereket rátenni? Szerintem ott, ahol beteg, tehát kiszolgáltatott emberek vannak – mert a betegség mindig függővé teszi az embert, pláne ilyen körülmények közt –, azokat csak képzetekre (megbízhatókra) lehet rábízni.”

„De érdekes, azt hittük, hogy az idén [1988] több lesz a lumpen jelentkező, de nem – ugyanannyi mint tavaly, kb. 25-30 fő. Viszont megnőtt a *vidékiek* és a *szakképzetlenek* száma. Tendenciában pár év óta egyre romlik a helyzet, egyre többen keresnek munkát. Az inflációs időszak óta romlik a helyzet, kb. egy 60 kilométeres körzet, ahonnan elsősorban jönnek. De a legtöbben mégis Budapestről a közeli [VIII. és IX.] kerületekből jelentkeznek. Akinek csak a munkaviszonya megszűnt bejegyzés van, azzal próbálkozunk. Szívesebben alkalmaznánk fiatalokat, mint nyugdíjast.”

„Egyébként vidéken jobb valamivel a helyzet a kórházakban. Több a felesleges munkaerő. Jobban tudnak válogatni, mert sok a fiatal munkaerő. A magyar egészségügy nem Budapesten van.”

Összegezve elmondható, hogy az egészségügyi intézmény részéről a Nyugdíjas Munkaközvetítőbe bejelentett nyugdíjas munkaerő iránti kereslet *látványos*. Emögött *adminisztratív* intézkedések állnak. A valóságban a nyugdíjasok alkalmazása, néhány tipikus nyugdíjas őrző foglalkozástól eltekintve, *kényszerből* fakadt. Az 1986-1988 közt meglévő munkaerőgondok ellenére a nyugdíjasok lehetőségei *tendenciájukban valamelyest romlottak*. 1986-hoz képest 1988-ban a részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya 95%-ra csökkent, s a teljes munkaidőben dolgozóknál pedig nagyjából azonos szinten maradt. A magyarázat is kézenfekvő. Az egészségügyben szükséges jelenlegi feladatokhoz szakképzett és a nehéz fizikai megterhelést bíró munkaerőre van szükség. *Kérdéses* – s az illusztrációként bemutatott interjúk is ezt támasztják alá –, hogy a nyugdíjas munkaerő *ilyen körülmények között mennyiben tud, tudott hiányt pótolni*. Korábbi vizsgálatok ugyanis arra a megállapításra jutottak, hogy bizonyos ágazatokban, köztük az egészségügy⁶ esetében a nyugdíjasok munkája

nélkül a fekvőbeteg és a járóbeteg ellátás feladatai nem oldhatók meg. Most azonban kiderült, hogy a jelen körülmények közt a nyugdíjasok említett területen való alkalmazása *színvonalromláshoz* vezethet. Bizonyos munkáknál tehát nem lenne szabad nyugdíjas munkaerővel számolni. A korábbi vállalatokhoz hasonlóan ez az intézmény is a 60-65 évet jelöli meg a nehéz fizikai munka választóvonalának. Feltehetőleg nem véletlen, hogy a nálunk magasabb nyugdíjkorhatárral rendelkező országok is 65 évben jelölik meg a korhatárt. Már a munkáltatókkal készített interjúkból is kiderült, hogy a nyugdíjasok idősebb korban a *megeőltetőd munkát elsősorban megélhetési kényszerből vállalják*. Meg kell azonban jegyezni, hogy ez nem mond ellent annak, hogy a nyugdíjas továbbra is szeretne hasznos tagja lenni a társadalomnak. Foglalkozásra, elfoglaltságra tehát szüksége van!

A tapasztaltak még további következtetésekre is ösztönöznek. Egy ágazaton belül azonos területen dolgozó, azonos feladatokat ellátó intézmények is teljesen *eltérő* helyzetben voltak, vannak. Ezt részben felsőszintű szabályozás, az adott munkaerőpiaci helyzet begyűrűzése határozza meg, részben pedig területi tényezők befolyásolják: pl. nincs egységes bérrendszer; más felettes hatósághoz tartoznak az azonos besorolású, egyazon osztályon dolgozók, egyforma munkahelyek eltérő elbírálás alá esnek, mások a pénzügyi feltételek Budapest, vidék relációban stb. Így az egyforma képzettségű, ugyanazt a munkát ellátó dolgozók *ágazaton belül is hátrányba kerülhetnek* egymással szemben. Ez a hátrány tovább nőhet az adott intézmény tárgyi-technikai szintje (pl. régen épített épület), illetve az adott intézmény által biztosított technikai lehetőségek miatt. A hátrányt vagy előnyt ágazaton belül is súlyosbíthatják az egyes orvostudományi szakterületek.

Az ágazat egészére jellemző nehéz helyzet, a rossz technikai felszereltség, az alacsony fizetések, a szerteágazó, megoldatlan, egymásba gyűrűző problémák *alsóbb szinteken egyre súlyosabban* jelentkeznek. Az is meggondolandó, hogy új technikai eszközök bevezetése bizonyos szakismeret megkövetelése az adott munka presztizsét – pl. ápolónő, takarítónő – emelhetné (természetesen más tényezőkkel – pl. magasabb kereset – együtt).

Az összes létező problémát súlyosbítja egy *biológiai* életciklusból fakadó *kor-tényező* is. A „nem” specifikus elemmel más vállalat esetében is találkozhatunk, így azt az adott munkaerőpiac hosszabb vagy rövidebb távra szóló helyzetét alakító tényezőnek kell tekintenünk. Meggondolandó az is, hogy egy súlyos helyzetben lévő, saját szociális problémáit megoldani nem tudó intézmény mennyiben tud más jellegű, szintén súlyos szociális problémát kezelni (börtönviseltek társadalmi beilleszkedése). Véleményem szerint ez ma Magyarországon nem lehetséges.

Az interjú azt is jól szemléltette, hogy a korábbi ideológiai-politikai, gazdasági struktúra továbbélése mennyire megbéníthatja még ma is, a hihetetlen gyors változások korában, egy intézmény életét. Az embereket ideológiai stigmával ellátó és így privilégiumokat vagy hátrányokat megszabó besorolások mellett jól érzékelhető az érdekvédelem (lényegében még mára sem igazán megváltozott) látszólagos tevékenysége és a gazdaságpolitika rugalmatlansága. Más országokban gyakorlat például, hogy az ápolónők rész munkaidőben

dolgoznak. Ezt itt is átvették volna. Ez valóban segíthetne a problémák megoldásában, de az ötletet még válaszra sem méltatták. Nem volt ugyanis megfelelő *flexibilis kapcsolat* a felettes szervek és az adott intézmény, valamint az érdekvédelmi szervezetek közt. Mindenfajta visszajelzést – akár pozitív, akár negatív előjelű – nélkülözött az alulról jövő kezdeményezés. Pl. az intézmény terve a munkaerőgondok felszámolásáról és a felettes szervek „reagálása” jelzi, hogy a változásokkal szemben a közép- és alsó régiókban még erős az ellenállás.

Az ágazaton belül meglévő összes gond kapcsolatban áll a munkafegyelemmel. A *munkamorál* és *munkafegyelem* csak ezek összefüggésében kezelhető. Önmagában egyik sem lehet csodaszer, pedig *politikai szinten* gyakran ezeket tették felelőssé a meglévő gondokért. A munkaerőgondokon sem lehet – mint ez már annyiszor beigazolódott – csupán adminisztratív eszközökkel (pl. gyakoribb bejelentési kötelezettséggel) segíteni.

Összegezés

Az eddigieket összegezve úgy tűnik, hogy a nyugdíjasok munkaerőpiaci helyzetét a vállalatok oldaláról elemezve megfogalmazhatóak olyan megállapítások, amelyek közösek voltak az interjúkban, s így egyfajta átfogóbb általánosításhoz nyújtanak lehetőséget.

Az 1988-ban bevezetett új adórendszer, különösen annak egyik eleme, a személyi jövedelemadó, hátrányosan érintette a magas nyugdíjú nyugdíjasokat, s rajtuk keresztül a vállalatok egy részét, ez utóbbiakat arra kényszerítve, hogy ne alkalmazzanak magas nyugdíjjal rendelkező nyugdíjast. Így a nagy tudású, dolgozni vágyó, illetve még fiatal, erős nyugdíjasok egy része *kényszerből* szorult ki a munkaerőpiacról, de abban az esetben sem volt jobb a helyzet, ha a vállalat részéről nem volt akadály a *nagy nyugdíjat kapó nyugdíjasok* alkalmazásának. A megélhetési gondokkal még nem küzdő fiatal nyugdíjasok esetében a *személyi jövedelemadó teljesítményvisszafogó* hatásának bizonyult. Ez pedig súlyosbította az ilyen helyzetben lévő vállalatok munkaerőgondjait. *Az adórendszer teljesítményvisszafogó hatása egyébként általánosan, az aktívok körében is mutatkozott.* Bizonyos szakmákban (a közlekedés, egészségügy, de ide sorolható a pedagógus, bányász szakma, a mezőgazdaság stb.) a meglévő munkaerőgondok csak túlórával oldhatók meg. Enélkül az ágazat egyszerűen működésképtelenné válna. Ezért *kötelező* a túlóra. Ilyen feltételek mellett a túlóráért járó pénz munkával, fáradtsággal arányban nem álló súlyos adóztatása a rendszer csődjét fogja maga után vonni. A nyugdíjasok helyzetében bekövetkezett változás nem köthető évhez. A romló tendencia egyértelmű, de annak időpontja, kezdete eltérő. Ez mindig függött a vállalat adott szabályozórendszerétől, s attól, hogy milyen volt az ott folytatott bér- és szociálpolitika, illetve hogy hogyan gyűrű-

zött be a munkanélküliség, s a munkába lépő fiatalok orientálódtak-e az adott intézmény felé. Ez sajátos ágazati és „nem”-specifikus jegyeket is mutatott. De 1988-tól a változások felgyorsultak.

Élesen el kell választani a munkán belül a teljes és részmunkaidőben teljesítő nyugdíjasokat. A hátrány, a kiszorulás veszélye elsősorban ez utóbbi, nagyobb számú csoportot érinti.

A munkaerőpiac legveszélyeztetettebb csoportja – a „lumpenek”, a szakképzetlenek, a segédmunkások (a munkanélküliség nagy számban először elsősorban ezeket a csoportokat érte el) mögött bekerültek a veszélyeztetettek közé a nyugdíjasok is.

A munkából kiszoruló csoportja	lumpenek, szakképzetlenek	rokkant és idősebb, betegesebb nyugdíjasok	alacsony és magas nyugdíjat kapó nyugdíjasok
Idő:	1986	→ 1987	→ 1988

Az azóta bekövetkezett társadalmi fordulat nem kedvezett a nyugdíjas munkaerőpiacnak. Egy 1989-ben a megkérdezett vállalatok körében elvégzett újabb kontroll vizsgálat során kiderült, hogy a felkeresett vállalatok fele a korábbi 9-30%-os csökkenéssel szemben ekkor már egyáltalán nem alkalmazott nyugdíjas munkaerőt. Az 1990-es év, a privatizáció hangsúlyozása pedig még tovább rontotta a helyzetet.

Jegyzetek

- ¹ A budapesti Nyugdíjas Munkaközvetítő Irodába bejelentett munkahelyek száma évek óta az országosan nyilvántartott összes munkahely 4-5%-át alkotta. Az aktívaknak is közvetítő egri irodával ebben a megközelítésben nem foglalkozunk, mert a nyugdíjasoknak bejelentett munkák itt csak elvétve fordultak elő.
- ² Ez egy fél évben az összes közvetítettnél 3-4 esetben fordult elő.
- ³ A korlátozás alá eső szakmákban ennyi volt az éves engedélyezett óraszám.
- ⁴ A munkanélküliség első hullámával a szakképzetlenek, köztük sok cigány került ki a munkaerőpiacról, akiket részben a társadalomban meglévő előítéletek, részben lényegesen objektív problémák miatt nem alkalmaznak szívesen.
- ⁵ Ez a kép általános Magyarországon, a házi gondozás területén a kereslet pl. hatszoros a kínálatnak. A bentlakásos intézményekbe több éves sorbanállás után lehet csak bekerülni. A házi gondozás az idősek 3%-ára terjed ki.
- ⁶ 1983-ban az ágazati összlétszám 7%-át foglalkoztatták.

Széman Zsuzsa

Éhesek az idősek?

A nyolcvanas évek közepén, a nyugdíjas munkaerőpiac virágzásakor a nyugdíjasok 18-20%-a dolgozott a hivatalos munkaerőpiacon, az inaktív háztartások 61%-ában pedig mezőgazdasági jövedelempótló vagy ún. fogyasztást kímélő tevékenységet folytattak. Utóbbiak elsősorban a falvakban élők közül kerültek ki, s jöllehet ők mind nyugdíjuk, mind az egy főre eső jövedelem, mind pedig lakáskörülményeik vonatkozásában rosszabb helyzetben voltak, mint azt alkalmazotti állományban lévő, túlnyomórészt városi lakosok, olyan mértékű szegénységről, amely éhezéssel járt volna együtt, nem lehet ebben az időszakban beszélni. Bár az idősek helyzete 1982-1987 között romlott – a nyugdíjak reálértékének növekedése már csak egyhatede volt a korábbi 5 éves ciklusnak –, éppen a munkavégzés miatt nem kellett az időseknek létüket fenyegető problémákkal szembenéznük. (A városiaknál a nyugdíjuk és plusz keresetük együttes összege, a falusiaknál mezőgazdasági tevékenységük fedezte ilyen irányú alapszükségletüket.)

De mit jelent a nyugdíjasoknak, ha akaratuk ellenére lépnek ki a munkaerőpiacról? Érinti-e őket az elszegényedés? Továbbra is a társadalom többi, aktívkorú rétege az igazi vesztes? Tekinthejtük-e az időseket a hajléktalanokkal, többgyermekesekkel, (pályakezdő) fiatalokkal, cigánysággal legalább egyenrangú „legyőzötteknek”? Hogyan élnek meg a nyugdíjasok a munkaerőpiac gyors erózióját?

Vizsgálatunk 1987-ben megfogalmazott alapvető hipotézise abból indult ki, hogy a nyugdíjas furcsa csapdába került. Egyfelől egyre inkább érzi az inflációs politika hétköznapi életre gyakorolt hatását és a társadalompolitika tehetetlenségét a tömeges méretű (így az időseket sújtó) problémákkal szemben, másfelől ugyancsak érezni fogja a munkalehetőségek elvesztését.¹

A probléma igazolása érdekében 1987 végén és a magas inflációval beköszönő 1988 elején (a vállalati interjúkkal párhuzamosan) felmérést folytattunk két munkaközvetítő irodában. Egy félig-strukturált kérdőívvel egy-egy hét ügyfélforgalmát dolgoztuk fel egy vidéki város munkaközvetítőjében illetve a fővárosi

Nyugdíjas Munkaközvetítő Irodában. A két felvétel alatt összesen 244 főt kérdeztünk meg hétköznapi gondjaikról, munkavállalási motívumaikról. A vizsgálatok közt eltelt rövid időszak ellenére olyan elmozdulásokat észleltünk, amelyek kapcsolatba voltak hozhatók az elszegényedéssel, de statisztikailag még nem voltak szignifikánsak. Ezért határoztunk el egy újabb felvételt. Erre 1989 elején került sor a Budapesti Nyugdíjas Munkaközvetítő Irodában. A három felmérés során összesen 294 nyugdíjas válaszolt kérdéseinkre. Jelen munkában a szignifikáns elmozdulásokra koncentrálna az időben egymástól távoleső, egyes (1987-es) és hármas (1989-es) felvételeket fogjuk elemezni. A harmadik felvételnél összehasonlítási megfontolásokból csak a fővárosi nyugdíjas munkaközvetítő irodával foglalkozunk, mivel 1987-ben a nyugdíjas munkakeresők vidéki előfordulása igen csekély volt. Ezeket az elemszámokat kivéve, az elszegényedés kérdéskörében így 72 illetve 50 idős válaszait elemezzük.

A minta az országos adatok tükrében

Budapesten, Magyarország egyik legelőregedtebb településén (a 60 éven felüliek aránya 20%, Vukovich 1988:38) 1987-ben több mint 400 ezer olyan háztartás volt, ahol nyugdíjas is élt. Ezen háztartások 65%-a csak nyugdíjasokból, 35%-a nyugdíjasokból és aktívakból állt.

1. tábla

A háztartások összetétele gazdasági aktivitás szerint (%)

Megnevezés	1987-es jövedelemfelvétel (Budapest)	1987-es minta	1989-es
csak inaktív	65	73	66
„vegyes”	35	27	34
összesen	100	100	100

A kérdezettek átlagnyugdíja 1987 végén 4184 Ft volt, ami egészében megfelelt a fővárosi nyugdíjatlagnak. Egyéb jövedelemmel kapcsolatos mutatók terén is hasonlítottak a statisztika és a mintabeli átlagok. Budapesten 1987-ben az inaktív háztartásokra jutó havi személyes jövedelem 7479 Ft volt (KSH 1988a:51), ami csak 45 Ft-tal haladta meg az első felvétel havi személyes jövedelmének az átlagát. A 2. táblából kiderül, hogy országosan is hasonló volt a helyzet. Az első megkérdezés háztartásainak egy főre jutó személyes jövedelemeloszlása mintánktól lényegesen nem tér el. Annyit kell megjegyeznünk, hogy esetünkben valamivel *nagyobb* az „átlag körüli” (alatti és fölötti, 4200 Ft) és *kisebb* súlyú a

„magasabb” és „magas” jövedelműek aránya. Ez azonban természetes, mivel főleg az előbbi csoportba tartozóknak kellett megélhetési gondokkal szembenézniük.

2. tábla

Az egy főre jutó személyes jövedelem megoszlása (%)

Ft összeg	aktív háztartások	inaktív háztartások	1987-es minták	1989-es háztartásai
2600 Ft alatt	6,2	7,7	8,4	6,3
2600-3400	12,4	18,5	25,3	6,2
3400-3800	8,7	12,3	15,4	2,0
3800-4200	9,3	11,0	15,4	6,3
4200-4600	9,0	9,7	5,6	16,7
4600-5000	8,3	8,9	9,8	22,9
5000-5400	7,4	7,1	5,6	2,0
5400-5800	6,6	4,5	5,6	14,5
5800-6600	9,9	8,5	1,4	12,5
6600-7800	9,6	5,8	2,8	8,9
7800-10 000	7,3	4,3	4,2	2,0
10 000 –	5,3	1,7	–	–
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH 1988a:11.

Létminimumok:	aktív 2850 Ft	inaktív 2640 Ft
Társadalmi minimumok 1987-ben:	3480 Ft	3160 Ft

Forrás: KSH 1988b:248, 250.

Összességében a munkát keresők közel kétharmadánál az egy főre jutó jövedelem az átlag körül mozgott, de 11%-uk az akkori létminimum alatt, *több mint egynegyedük* a társadalmi minimum alatt élt, és ez szinte teljesen megfelelt az országos képnak.

Mivel a jövedelemfelmérések csak öt évente esedékesek, az 1989-es mintánkat nem állt módunkban sem a budapesti, sem az országos adatokkal egybevetni. A harmadik felvétel nyugdíjátlagainak a budapesti nyugdíjátlagokkal való egybevetése mégis segíthet a behatárolásban. A főváros nyugdíjátlaga 1989 nyarán (felvételünk időpontjánál valamivel később) 5109 Ft, a minta átlaga pedig 4967 Ft volt. A háztartás összjövedelmének varianciaanalízissel történő elemzése azt mutatta, hogy a kis- és a nagyjövedelműek átlag körüli megoszlása a két felvételnél azonos volt, csak az átlag nőtt meg 2024 Ft-tal. Ennek az egyezőségnek az alapján feltételezhető, hogy az akkori felmérés tendenciájában lényegesen nem tér el a korábitól. Annál is inkább, mert egyéb mutatók is ezt igazolják.

A férfiak és a nők előfordulási aránya a munkát keresők közt 1987-ben és 1989-ben is 60 illetve 40% volt. Összességében ez az összetétel jellemezte éveken keresztül a munkaerőpiacon megjelenteket is. A foglalkoztatási mutatók sem térnek el lényegesen a reprezentatív adatoktól.

3. tábla

Az inaktív és nyugdíjasok megoszlása a nyugdíjazás előtti foglalkozás szerint

Megnevezés	inaktív háztartásfőknél 1987-ben	1987-es felvétel	1989-es felvétel
szellemi	23,1	33,4	28,5
nem mg-i fizikai	59,5	63,9	69,4
mg-i fizikai	16,9	1,4	2,0
egyéb	0,3	1,4	–
összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: az 1987-es országos adatok a KSH 1987-es felméréseinek előzetes adatai.

Mintánk a munkavégzés szempontjából fontos tényező, az egészségi állapot vonatkozásában is megegyezett az országos tendenciákkal. Eszerint az időskorúak 47%-ának volt az 1980-as évek közepén egy állandóan meglévő, 13%-uknak pedig kettőnél több tartós (három hónapnál hosszabb idejű) betegsége. Az azonban megdöbbentő, hogy a munkaerőpiacra lépni akarók *nagyobbik fele* is komoly betegségekben (pl. cukorbetegség, infarktusz, daganat) szenvedett, s hogy mindkét felvétel során 14% körül mozgott a többfajta tartós betegséggel együttélő, de munkát vállalni akarók aránya. Már ezen adatok alapján sejteni lehet, hogy az idősek egy része kényszerből akart munkát vállalni – még akkor is, ha nagyobb részük, már csak öngazolásból is, egészségi állapotát korához képest jónak tartotta.²

A kényszerítet egyetlen adat is alátámasztja. A kérdezettek *fele* sem 1987-ben sem 1989-ben nem kereste volna fel a nyugdíjas munkaközvetítőt, ha megélnetése miatt nem lett volna szüksége a kiegészítő keresetre. Hogy a nyugdíjas munkaerőpiacot évek óta egyfajta kényszer tartotta életben, mutatják a nyolcvanas évek elejének reprezentatív munkaközvetítési tapasztalatai is. Már ekkor a kérdezettek *nagyobbik fele* alacsony nyugdíja és magas megélhetési költségei miatt kívánt a nyugdíjas munkaerőpiacra lépni (Gayerné 1985:105). Ez az adat ismét a társadalompolitika elégtelenségét bizonyította. Arról azonban még mindig semmit sem tudunk, hogy mi rejlik a nyolcvanas évek végén a kényszerpályára kerülés hátterében. El kell-e fogadnunk tudományosan is a parlament előtt „éhen halunk” feliratú táblákkal tüntető időseket? Minősíthető-e ez a fajta viselkedés atipikusnak? Vagy éppen az éhezés vált a nyolcvanas évekre megint tipikussá? Mondhatjuk-e, hogy a magyar idősek megirigyelték a külföldön elterjedt „Szürke Párducok” sikereit, s azt szeretnék, ha beszélhének róluk?

Azoknak van-e igazuk, akik az időskori elszegényedés hétköznapi, kézzelfogható jeleit egyfajta panaszkodásnak tartják, s ezért az időskori elszegényedést nem tartják az aktív korban lévőkével „egyenragú” problémának? A felmérések segítségével kívánunk ennek a problémának értelmezéséhez hozzájárulni. Az eddigiek alapján megfogalmazhatjuk, hogy

- a minták összetétele nagyjából megegyezik a budapesti és az országos időskorú népességet jellemző tendenciákkal,
- a két felvétel egymással is összehasonlítható.

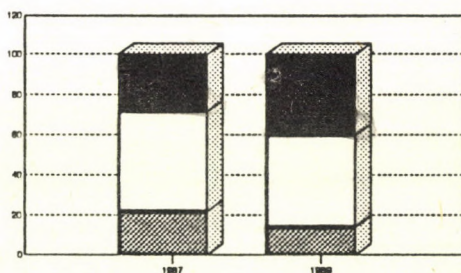
A nyugdíjasok elszegényedésének jelei a vizsgálati anyagban

A kérdés szubjektív oldala

Az idősek jövedelmi helyzetükről alkotott szubjektív véleménye a két felvétel között *negatív* irányban változott. 1987-ben a kérdezettek alig több mint egy-negyede mondta azt, hogy „szinte mindig küszködik, hiányzik a pénz”. Ez az arány 1989-re 40%-ra nőtt, 22%-ról közel felére csökkent viszont azok aránya, akik azt válaszolták, hogy „gond nélkül” tudtak megélni. A legnagyobb csoportot, a munkakeresők kb. felét az „egyik napról a másikra élek” kifejezés jellemezte.

1. ábra

A jövedelmi helyzetről alkotott szubjektív vélemény

- gond nélkül él
- éppen hogy, esetenként nélkülöz
- mindig küszködik, hiányzik a pénz

Ilyen elfogultak lennének az idősök saját magukkal szemben? Egyáltalán mit neveznek küszködésnek, nélkülözésnek? Ennek a kérdéskörnek a feltárása azért fontos, mert e fogalmi tisztázatlanság nélkül a társadalom egy része hajlamos, hogy az idősök saját helyzetükről kialakított véleményét (mindenfajta észlelési tapasztalat ellenére) életkori tünetnek, az országos bajok közepette az egyes sorsokat felnagyító, a gondokat eltúlzó magatartásnak fogja fel. Mindenekelőtt tisztázzuk, hogy nem lehet-e valamilyen „külső” okkal összefüggésbe hozni a negatív változást. Több olyan munkát kereső került volna be a későbbi mintába, aki kívül rekedt a „szociális védőháló” nyújtotta „biztonságon”? A válasz egyértelműen „nem”. Mindkét felvételnél a kérdezettek 10-10%-a részesült rendkívüli szociális segélyben (országosan az idősök 13%-a kapott ilyen segélyt). A kérdezettek ezen részének a közelmúltban egy vagy több olyan időszaka is volt, amikor őt a hivatalos szervek is szegénynek minősítették és ezért őt segítették. Az adott időszakban érvényes családjogi törvény értelmében ez csak akkor „járt” valakinek, ha bebizonyította, hogy szegény állapota mellett nincs tartásra képes és köteles gyermeke, unokája, házastársa és oldalági rokonsága. Márpedig a segélyezettek közt szép számmal akadt nagykorú kereső gyermekkel rendelkező. Ez pedig azt mutatja, hogy a szegénység a generációk között bizonyos esetekben újratermelődött. Nem volt ritka az sem, amikor az idős felnőttkorú, keresettel bíró fiával, lányával élt együtt, s ennek ellenére megkapta a szociális segélyt.

A családi kapcsolatokat illetően is egyfajta „állandóság” jellemezte a mintákat. Mindkét felvételnél az idősök túlnyomó többsége egy vagy két élő gyermeket mondhatott magáénak. A szülő-gyermek kapcsolat általában jónak volt tekinthető, s ez nem tért el az országos tendenciáktól (KSH 1986:30). A gyermekek több mint egynegyede mindkét alkalommal segítette szüleit. Az esetek jelentős részében azonban a gyerek maga is segítségre szorult, mert nem volt lakása, kisgyermekkel volt gyeden, elveszítette a munkáját, a pályakezdő fiatalok közé tartozott stb.

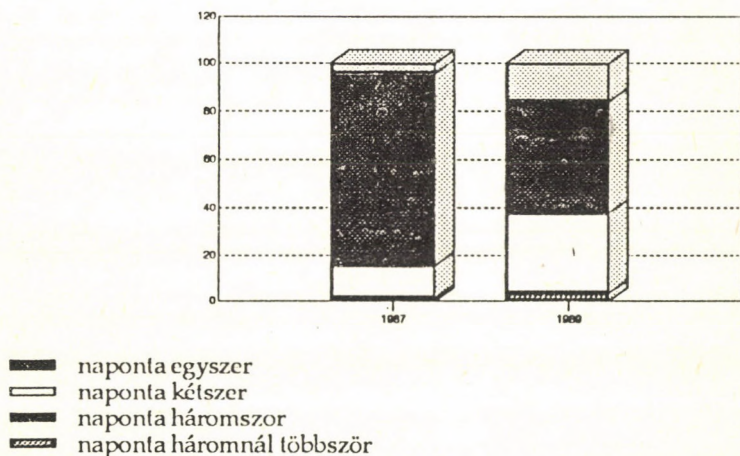
Még egy olyan tényező jöhetne szóba, aminek 1987-es előfordulása megmagyarázhatná azt, hogy a nyugdíjasok jövedelmi helyzetüket miért ítélték meg sokkal rosszabbul 1989-ben mint 1987-ben. Ti. ha a plusz jövedelem aránya csökkent volna az utolsó felvételnél. A helyzet azonban ennek éppen az ellenkezője. A két időpont között 8%-ról 20%-ra, *több mint kétszeresére* nőtt azoknak az aránya, akiknek a nyugdíjon kívül egyéb jövedelme is volt, és ennek ellenére munkát kerestek. A plusz jövedelemmel rendelkezők egyre nagyobb mértékű megjelenése a munkaközvetítőben már önmagában jelzi, hogy itt nem túlzásokról van szó. Sokkal inkább arról, hogy egyre több olyan nyugdíjas akar a munkaerőpiacra belépni, aki eddig feltehetően ezt nem tette volna, mert egyéb forrásból származó kiegészítő jövedelme alapján megélhetése korábban biztosított volt.

Az 1984-es mikrocenzus alapján készült statisztikák még igen büszkén közlik, hogy az időskorúak több mint 90%-a naponta háromszor étkezik (KSH 1986: 54). Ez azt a feltételezést sugallja, hogy az étkezés terén, legalábbis mennyiségi vonatkozásban minden rendben van. S valóban az 1987-es felvétel étkezési szokásai – az időközben lezajlott inflációk ellenére – alig tértek el ettől az ideális

országos képtől. A naponta legalább háromszor étkezők voltak többségben. Ők alkották a minta 85%-át. Elenyészőnek tekinthetjük azokat, akik naponta csak egyszer ettek, és viszonylag kevés volt (14%) a kétszer étkezők előfordulása is. A két évvel későbbi helyzet ehhez képest katasztrofális. Drasztikusan lecsökkent a napi háromszor étkezők száma, arányuk nem érte el a minta felét sem. Az előzőnek közel háromszorosára nőtt a napjában kétszer étkezők, és ugyancsak háromszorosára a napi egyszer étkezők aránya is. Csak kicsit enyhíti ezeket a tényeket, hogy négyszeresére emelkedett a gyakorta (háromnál többször) étkezők aránya.

2. ábra

Az étkezés gyakorisága

1987-ben az időskorúak túlnyomótöbbségének elég volt a naponta elfogyasztott étel mennyisége.³ 1989-re ez az arány csak a minta felére volt igaz. Vagyis a minta fele ekkor már nem lakott jól, azaz bizonyos fokig éhezett. Ezen a csoporton belül is két alcsoportot kell megkülönböztetnünk.

A korábbi 13%-kal szemben a minta közel egyharmada egyáltalán nem lakott jól.

Egy alacsony nyugdíjból élő nő elmondta, hogy 6 éve ment nyugdíjba, azóta 7 kilót fogyott, mert nem tud eleget enni, mindig éhes. Reggelire teát eszik pirítóssal, illetve, amikor nyugdíját megkapja, tejet vagy tejeskávét, vacsorára üres levest kenyérral.

Egy másik cukorbeteg férfi panaszkodott, hogy hiába írja elő az orvos a gyakori étkezést, képtelen a pénzét úgy beosztani, hogy abból kettőnél

több, alkalmanként három étkezésre fussa. Választhat az evés vagy a gyógyszervásárlás, kórházi költség kifizetése között.

Egy felnőttkorú fiával együtt lakó nyugdíjas asszony elmesélte, hogy csak reggelire és vacsorára futja kettejük jövedelméből. Fia délben a munkahelyén étkezik. Ő délben nem eszik semmit. Vacsorára felváltva esznek bablevest (hús nélkül), krumplilevest, tojáslevest, rántott levest. Korán, délután 5–1/2 6-kor, étkeznek másként nem is bírná már, annyira éhes. Az ebédet mégis ki kell hagynia, mert különben képtelenek lennének a lakás rezsijét kifizetni. (Csak vasárnaponként tud valamiféle húst az asztalra tenni, csirkelábat, belsejét, esetleg oldalast.) Két éve jutottak lakáshoz és hiába fiatal nyugdíjas ő, a kötelező hiteltörlesztés és a rezszi kifizetése után egyszerűen nem marad elég pénzük élelemre.

Egy másik idős nő reggelire tejet és kenyeret, ebédre semmit, vacsorára rántott levest és lebbencslevest evett felváltva. De állandóan attól félt, hogy ha valamit emelni fognak, erre sem fog telni. „Akkor lopni fogok” – mondta –, „szégyen, hogy 28 évi becsületes munka, 2 gyerek felnevelése után erre kényszerítik az embert.”

Egy rákos rokkant nyugdíjas elpanaszolta, hogy minden pénze gyógyszerekre és az orvosokra megy el. Étkezésre igen kevés jut, pedig az orvos vitamindús táplálkozást javasolt neki. Ezzel szemben még csak eleget sem eszik. Naponta csak kétszeri-háromszori étkezésre futja. Egészségi állapota változó, inkább gyenge, gyakran hetekre hónapokra kórházba kell mennie. Pont azért próbál munkával pénzt keresni, hogy ezt az alapvető szükségletét kielégíthesse, addig míg van ereje dolgozni.

Ugyancsak egy idősebb asszony mesélte el, hogy előző nap reggelire teát ivott pirítóssal, ebédre semmit nem evett, vacsorára pedig egy pohár joghurt jutott, mert a hó végéig hátralévő 7 napra már csak 100 forintja maradt. Abból pedig semmire sem futotta. Nagyon várta már a fiát, aki általában ilyenkor jött látogatóba, s szép csendesen feltöltötte a hűtőszekrényét, amiből a nő beosztással két hétig szerényen megélt. A fia mindig kérdezte, hogy mire van szüksége, de ő sosem panaszkodott. Tudta, hogy neki sem megy fényesen, miért terhelje még külön őt saját problémáival.

Az ilyen és hasonló példákat vég nélkül lehetne folytatni. Az itt elmondott beszámolók, nyílt vagy burkolt panaszok azonban kísértetiesen hasonlítanak az 1930-as évek megrázó adataihoz, az éhezés pontosan megrajzolt társadalomképéhez, az „üres levestevők, csendes, rendszeres, nyilvánvaló” éhezéséhez (Illyés 1967, Szabó 1936). Mindez egyezik az újságokba írt panaszos levelek adataival, s összevág a hazai és a külföldi kutatások háttérfigyeléseivel. A konkrét eseteket azért idéztük, hogy nyilvánvalóvá tegyük, a számok, a százalékok mögött nem fogyókúrás megfontolások, orvosi diéta, a mértéktelen étkezéstől való tartózkodás áll. Az elkészített ételek – az üres leves, lebbencs-, bab-, krumplileves stb. – is tipikusan azok, amelyek a múltban a szegénység megnyilvánulásai voltak. „A szegénység, a nyomor és az éhség különböző, feloldás nélküli reménytelenségnek ünnek. Az üres leves a fő étkezés.” (Kiss é.n.) Ha ehhez azt a tényt is hozzátesszük, hogy országosan az időskorúk nagyobbik fele

komoly beteg (pl. gyomorpanaszok, hályogok, rák, magas vérnyomás, keringési panaszok, szívbetegek), ami a „normálistól” eltérő, azaz drágább és gyakoribb étkezéssel járna, joggal gondolhatjuk, hogy a nyugdíjaskorúak nagy részének súlyos gondjai vannak, csupán az étkezések gyakoriságát illetve mennyiségét tekintve.

4. tábla

*Az időskorúak konkrét egészségügyi panaszai
(százalékos megoszlás)*

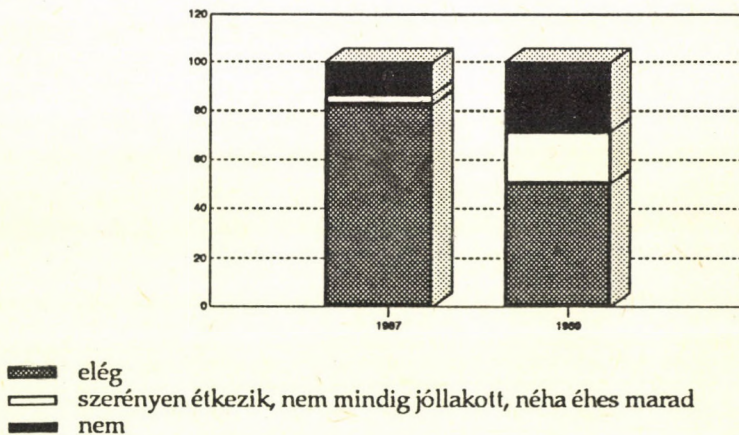
Megnevezés	országos adatok	1987-es felvételek	1989-es
nincs betegség	49	40	40
egy tartós betegség	36	47	46
több tartós betegség	13	14	15
összesen	100	100	100

Forrás: KSH 1986:48.

Az előbb bemutatotthoz képest csak kicsivel voltak jobb helyzetben azok, akik úgy fogalmaztak, hogy „szerényen étkezik, nem érzi magát jóllakottnak, néha éhes marad”. Az ő fő gondjuk az volt, hogy „tudtak volna még enni”. A jóllakottság hiánya főleg hó végeken kínozza őket. A növekedés e csoporton belül a vizsgált rövid időszak alatt több mint ötszörös volt.

3. ábra

Elegendő-e az étel mennyisége?

Ezek az adatok annál inkább elszomorítóak, mert 1987-ben a korábbi 1%-kal szemben a munkát keresők 18%-a rendelkezett kiskerttel, vagyis olyan lehetőséggel, amely funkcióját tekintve elsősorban a háztartás, a család saját szükségleteit elégítette ki. Főleg közülük kerültek ki azok, akiknek étkezését gondoktól mentesnek foghatjuk fel, de már itt is előfordult, hogy a kiskert fogyasztás kímélő szerepe csak nyáron jelentett igazi megoldást. Ugy ítéljük meg, hogy ez a mutató problémánk megközelítése szempontjából fontos, ezért a kiskert, a háztáji gazdaság szerepével külön is foglalkozunk.

A kiskert szerepe az idősek étkezésében

1989-re már a kérdezettek közel egyötödének volt kiskertből származó bevétele. Ez azért lényeges, mert a két mintán belül alig változott a főváros 60 kilométeres agglomerációjából származó munkát keresők aránya (9 és 14%), és nem volt több a vidékről jött munkát kereső sem. A munkát keresők zöme továbbra is a munkaközvetítő irodát környező, a belső illetve a belbudai kerületekből került ki. Viszont a kiskerttulajdonosok növekvő arányában annál inkább szerepe volt a makroszin új gazdasági és társadalompolitikai mozgásoknak, a célzott inflációknak, a rossz „szociális hálónak” és a nyugdíjas munkaerőpiac eróziójának. A fogyasztói árak akkori „alacsony szintje” és a kisgazdaság fogyasztáskímélő volta 1987-ben, az első felvételnél, még nem volt olyan szorító, hogy a kiskerttel rendelkező idősek is belépjenek a nyugdíjas munkaerőpiacra. Amennyiben erre mégis szükség volt, valószínűleg találtak maguknak munkát intézményes segítség nélkül is, pl. kertészeti tevékenységet.

De miért olyan fontos a kiskert problémája, miért kell a kiskerttulajdonosok növekvő arányú munkaközvetítőbeli megjelenésére odafigyelni? A válasz kézenfekvő. Igen nagy a veszélye annak, hogy újabb és újabb, a statisztikai adatok alapján „jövedelemmel bíró” idősként ismert népességszűkület csúszik le a létfenntartásukat megoldani tudók közül, s kényszerül rá a nyugdíjas munkaerőpiacon való – mint tudjuk – egyre sikertelenebb próbálkozásra. Az 1990 elején bevezetett inflációs intézkedések, a csatornaszolgáltatás 437%-os, a vízszolgáltatás 317%-os emelése éppen ezt a fogyasztást kímélő mezőgazdasági tevékenységet sodorta végveszélybe. A nyugdíjas népességnek nemcsak a rossz társadalompolitikával, a nyugdíjas munkaerőpiac eróziójával kellett és kell szembesülnie, hanem azzal az egyre nagyobb veszéllyel is, hogy kicsúszik lába alól a háztáji gazdaság, amely a nyugdíjas munkaerőpiachoz hasonlóan igen fontos szerepet játszott megélhetésében.

Kelet-Európában, azokban az országokban, ahol éveken keresztül magas infláció létezett, így Magyarországon és Lengyelországban is, a második gazdaság mind az aktívak, mind az inaktívak számára a kelet-európai értelemben vett „jólétet” és az alapvető biztonságot jelentette (Lengyelországban pl. becslések

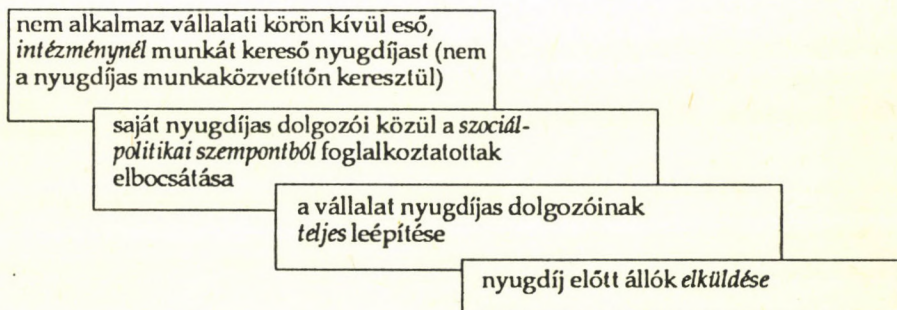

szerint a nemzeti jövedelem mintegy 10%-a származott ebből a második gazdaságból – Supinska 1989). Úgy is fogalmazhatunk, hogy a munkaerőpiac nagyszegregációban és minőségben is a nyugat-európaiaktól eltérő szegmenseket tartalmazott. Volt első gazdaságbeli és második gazdaságbeli, valamint nyugdíjas munkaerőpiaci szegmentje. Az utóbbiak esetében az ár- és bérrendszer, a kereslet és a kínálat is eltérő vonásokat mutatott. A nyugdíjasok Magyarországon ebben a második gazdaságban, éppen a kiskert, a háztáji révén igen jelentős arányban jelen voltak, hiszen háromszor annyian folytattak ilyen jellegű tevékenységet, mint ahányan a hivatalos nyugdíjas munkaerőpiacon éveken keresztül dolgoztak.

Az 1990-es áremelések jelentősen érintették a nyugdíjasok kisgazdaságát. Hogy ez mit jelent a valóságban, egy példán próbáljuk bemutatni. Egy 400 négyyszögöles telek locsolása az áremelkedés után, száraz időjárást feltételezve napi 20-35,- Ft-ba is belekerülhet. Ez havonta elérheti az 1990 elejére kihozott átlagnyugdíj egyhatodát. Az öntözés ilyen mértékű drágulása mellett nyilvánvaló, hogy a második gazdaságban végzett termelői munka – akár jövedelemkiegészítés, akár fogyasztáskímélés a szerepe – az időjárás függvényévé válik. Tételezzük fel, hogy a munkaerőpiac e sajátos szegmentjének, a második gazdaságnak az erózióját nemcsak az aktívak érzik (számukra egyre kevesebb az első gazdaságbeli tevékenységen kívüli jövedelemkiegészítés, márpedig a lakosság nagy része hosszú időn keresztül, hosszú távú terveinél is – mint pl. a lakásépítési kamatok törlesztése – figyelembe vette a második gazdaság „állandónak” hitt jelenlétét), de az inaktívak számára is egyre inkább érezhető. Látunk kell, hogy egyre többen próbálnak meg közülük valahogy másként is munkát keresni. Erre azonban a munkaerőpiac különböző szegmentjeinek, az első gazdaságnak (a privatizáció, a nem hatékony állami vállalatok leépítése miatt), a második gazdaságnak és a nyugdíjas munkaerőpiacnak körülbelül egyidejű erodálása miatt nem lesz lehetőség. Nyugodtan elmondhatjuk, hogy a nyugdíjas munkaerőpiac sematikusán vázolt fázisai körül 1989 végére, 1990-re a két legutolsó vált illetve kezd dominánssá válni.

4. ábra

A nyugdíjas munkaerőpiac eróziójának fázisai

Eredeti gondolatmenetünkhöz az idősök étkezéséhez visszatérve a kiskertnek nemcsak mennyiségi, hanem minőségi értelemben is igen fontos feladata volt. Pontosan azokra a dolgokra nem kellett a nyugdíjasoknak költeniük, amelyek az egészséges táplálkozás, így az egészség-betegség-élettartam összefüggésekben is hatottak. A kiskert ilyen irányú jelentőségét maguk a statisztikák is elismerték. Az alacsony nyugdíjasok rosszabb helyzetét éppen azzal próbálták enyhíteni, hogy rögtön megemlítették a háztájiból származó jövedelemkiégészítési életszínvonal-növelő hatását.

A kiskerttel kapcsolatos eszmeifuttatásunk összegzéseként újból hangsúlyoznunk kell a munkaerőpiac eróziója, az erózió különböző formái illetve az időskori elszegényedés közötti összefüggések fontosságát. Mi történik ugyanis az időskorú népességgel, ha a kiskert eróziója is bekövetkezik? Hasonló sors vár rájuk, mint a mintabeli népességre, akiknél nemcsak a mennyiségi, de az étkezés minőségi oldalát tekintve is igen jelentős negatív változásokat tapasztaltunk.

Az étkezés minőségi jellemzőinek változása

Az 1985-ös (a magas inflációt megelőző) háztartásstatisztika adatai már jelezték, hogy az idősök minőségi étkezésével gondok vannak. Az egészségre káros anyagok – zsír, liszt, kenyér, cukor – fogyasztását különösen az idősök körében tartották magasnak, s ennek okait az idősök jövedelmi viszonyaira vezették vissza. Ez a statisztika mégis „megnyugtató”, mert leírja, hogy a nyugdíjasok állati eredetű fehérjét tartalmazó élelmiszerekből (hús, tej, tejtermékek, tojás), burgonyából, zöldségből és gyümölcsből is többet fogyasztanak, mint az aktív háztartások tagjai.⁴

Ehhez az „ideális” képhez hasonlóan jellemezhető az 1987-ben megkérdezettek étkezésének minőségi oldala. A nyugdíjasok túlnyomó többsége ezen periódusban még sem húsban, sem zöldségben, sem gyümölcsben nem szenvedett hiányt, bár a Magyarországon luxusnak számító cikkek, pl. banán, narancs, grapefruit nem jelentek meg étkezésükben. Az első felvétel 79%-a mégis úgy fogalmazott, hogy nyugdíjából (jövedelméből – a kettő csaknem azonos volt) rendszeresen (két-három naponta, de hétvégeken mindig) jutott húsrá, 81%-uk tudott rendszeresen zöldséget, és 86%-uk gyümölcsöt venni. Olyan, akinek étkezésében ezek a dolgok egyáltalán nem szerepeltek, ekkor még alig fordult elő. Arányuk csupán 4% volt. Viszonylag kicsi volt azon köztes réteg súlya is, akiknél már a szegényedés tüneteként felfogható jegyek is előfordultak. 17%-ban találtunk olyanokat, akik általában (vasárnapokat, ünnepeket kivéve) nem ettek húst, és ugyancsak 17%-ban, akik általában nem ettek zöldséget, 8%-uknak nem jutott gyümölcsre.

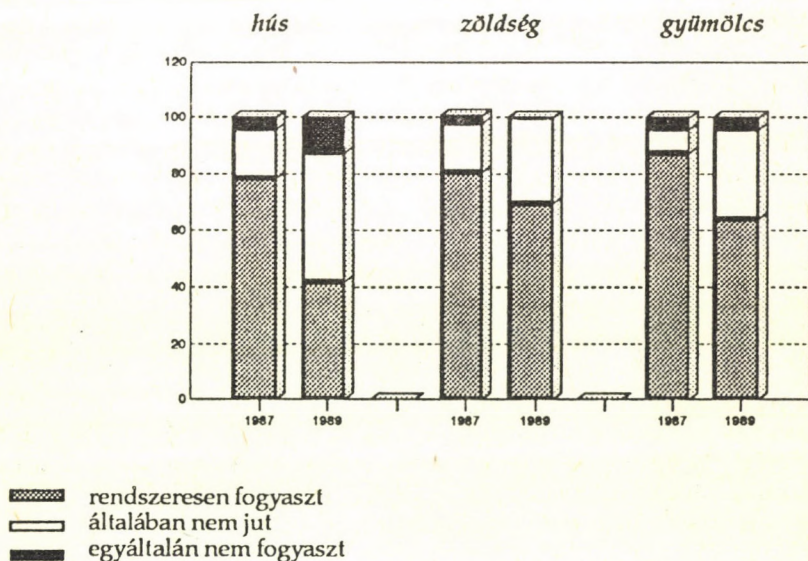
Úgy véljük, 1989-re ez a helyzet gyökeresen megváltozott. Mintánkban a nyugdíjasok kevesebb mint a fele fogalmazott ekkor úgy, hogy étkezésében

rendszeresen előfordul a hús. Erősen lecsökkent a rendszeres gyümölcsfogyasztók aránya is, alig érte el a minta kétharmadát. A kiskert miatt viszonylag kisebb volt a negatív tendencia a zöldségfogyasztás területén. Ennek ellenére a nyugdíjasok csupán 70%-a evett zöldséget. A leghátrányosabb negatív változás mégis a húsnál történt, mert a minta legnagyobb részét, 46%-át ekkor már az előzőekben alig jelenlevő azon „köztes” réteg alkotta, akiknek általában nem jutott húsról, csak vasárnaponként került asztalukra „ünnepi étel” gyanánt csirkeleves, borsos, csont hússal. Szignifikánsan megnőtt azoknak az előfordulása is, s meghaladta a minta egytizedét, akiknek étkezése egyáltalán nem tartalmazott húst. Összességében ekkor a nyugdíjasok közel egyharmadának általában nem zöldségre, sem gyümölcsre nem futotta. „Pozitívumnak” fogható fel viszont, hogy nem akadt 1989-ben még olyan nyugdíjas, akinek étkezéséből teljesen hiányzott volna a zöldség, és nem nőtt azoknak az aránya sem, akik egyáltalán nem ettek gyümölcsöt.

Ezt az eszmefuttatást támasztja alá, hogy a korábbi 31% helyett a minta közel fele (48%-a) nevezett meg új gondként valamilyen étkezéssel összefüggő nehézséget. Az ilyen gondot említők egy főre jutó átlagos nyugdíja (3772 Ft) 10%-kal maradt el az első minta átlagnyugdíjától. Két évvel később az átlagtól való lemaradás már csak 7% volt. Egyrészt megnőtt tehát azok aránya, akiknek az étkezés a korábbitól eltérően konkrét problémaként jelentkezett, másrészt valamivel több lett az olyan átlaghoz (4617 Ft)⁵ közelebb eső nyugdíjas, akinek ez komoly fejtörést okozott.

5. ábra

A vizsgálatban szereplők hús-, zöldség- és gyümölcsfogyasztása

Ezek az adatok egyértelműen jelzik, hogy a nyugdíjasok nemcsak hogy kevesebbet ettek, de „minőségi” vonatkozásban is változtattak szokásaikon. De miért volt erre szükség?

Már az 1980-as évek közepén a nyugdíjas háztartásokban a munkavégzés és a nyugdíj alkotta együttes jövedelemből az élelmiszerekre fordított személyes célú kiadás igen jelentős, 41%-os volt. (10%-kal több az aktív háztartások hasonló célú kiadásaihoz képest.) Mivel bizonyos állandó költségek – lakbér, villany, gáz, gyógyszer, orvosi kezelés – a nyugdíjas munkaerőpiac eróziójának, azaz a jövedelemcsökkenés ellenére folyamatosan terheltek a nyugdíjat, a „nadrágszíjon” (az étkezésen) kellett egyet húzni. A nyugdíjasoknak „egyéb” nehézségekre kellett koncentrálniuk.

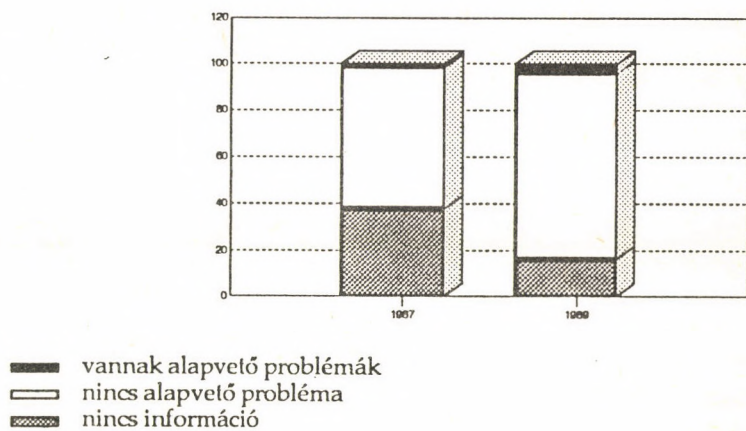
Egyéb nehézségek

42%-ról 56%-ra emelkedett azok aránya, akik 1989-ben a megnövekedett *fűtési* költségek miatt panaszkodtak. Míg 1987-ben az ilyen jellegű gondok elsősorban a kisnyugdíjasokat (az átlagosan 3412 Ft alattiakat) érintették, addig két évvel később a problémát a „magasabb” nyugdíjat élvezők (5050 Ft-nál magasabb jövedelműek) is megérezték. Más szavakkal, a fűtést nehézségként megjelölők jövedelme korábban 17%-kal maradt el a minta átlagjövedelmétől. 1989-ben azonban már az átlagnyugdíj (átlagjövedelem) fölöttiek is ilyen jellegű gondokkal küzdöttek.

A *lakbér* és a *világítás* fizetése mindkét felvételnél a minta alig több mint egynegyedének volt gond. A változatlanlanság oka, hogy az áremelkedések ezt a területet a felmérések idején még nem érintették. Az „átlaghoz” való felzárkózás azonban itt is érezhető. A problémát említők egy főre eső átlagos jövedelme 1987-ben még 16%-kal elmaradt a minta átlagos egy főre eső jövedelmétől, 1989-ben viszont már 21%-kal meghaladta az átlagot.

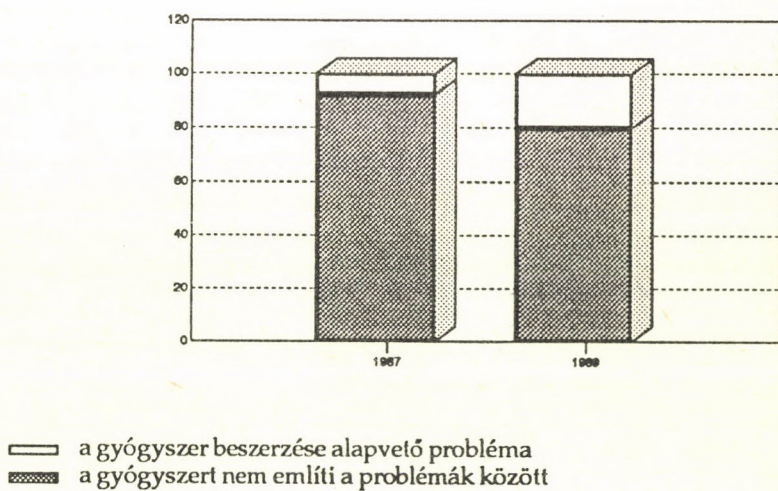
Az idősek számára igen fontos *gyógyszerkiadások* vonatkozásában ugyancsak negatív változás történt. A munkát keresőknek is voltak komoly egészségügyi panaszai, ezeket tehát kezelni kellett. De a makroszintű szociálpolitikai intézkedések (a gyógyszeráremelkedések) már éreztették hatásukat. 1987-ben a gyógyszer a kérdezettek csupán 6%-ánál okozott újonnan felmerülő gondot. Ez az arány 1989-re a háromszorosára nőtt, s a nyugdíjasok 21%-át érintette. A szociálpolitika korábbi elvi szintű megfogalmazása (tü. ingyenes orvosi, kórházi ellátás) és az attól gyökeresen eltérő valóság, a „hálapény” rendszere ugyanis az időseket különösen sújtotta. Az igen komoly betegek, pl. a cukrosok, a rákosok alapgyógyszerei ingyenesek, a kiegészítő gyógyszerek tömege azonban már nem az. Visszatérő panaszként könyvelhettük el a „még tőlem is elvárta az orvos a hálapényt” megfogalmazást.

A megélhetés alapvető gondjai

7. ábra

A gyógyszer említése az alapvető problémák között

Ha mintánkban az ételmezt, a fűtést, a világítást, a lakbért, a gyógyszerek szedését az idős kori biológiai lét alapvető paramétereinek tekintjük, a már emondottak tükrében nem meglepő, hogy 56%-ról 71%-ra nőtt azok aránya, akik (saját szavaik szerint) „*alapvető megélhetési gondokkal*” küzdöttek.

1987-ben az e problémát említők átlagos nyugdíja (3732 Ft) csupán 11%-kal maradt el a minta átlagnyugdíjától, két év múlva az átlagtól való leszakadás már „csak” 7% volt. Az idősek helyzetüket egyre rosszabbnak érezték. A vizsgálat indulásakor a nyugdíjak közelítőleg felével (2976 Ft) több pénzre lett volna szükségük a társadalmilag elfogadható szintű megélhetés biztosításához. A megélhetéshez nélkülözhetetlen pénz két évvel később már a nyugdíjnál 70%-kal (3433 Ft) nagyobb összeggel volt egyenlő.⁶

Védekezések

A nyugdíjasok persze próbáltak védekezni. A védekezési stratégiák azonban jelentősen megváltoztak.

5. tábla

Védekezési stratégiák

1987			1989		
megnevezés	sorrend	%	megnevezés	sorrend	%
nem védekezik	1.	28	spórol	1.	46
spórol	2.	26	<i>munkát keres</i>	2.	19
elad valamit, zálog- ba tesz	3.	17	<i>családi segítség</i> (<i>kölcsön</i>)	3.	21
<i>családi segítség</i> (<i>kölcsön</i>)	4.	10	elad valamit, zálog- ba tesz	4.	17
<i>munkát keres</i>	5.	6	nem védekezik	5.	5
segélyt kér	6.	3	segélyt kér	6.	2
egyéb (nem megha- tározott)	7.	10	egyéb (nem megha- tározott)	7.	-

1987-hez képest, amikor a kérdezettek több mint egynegyede még egyáltalán nem védekezett, 1989-re a három első helyre olyan eszközök kerültek – a spórolás, a munkakeresés és a családi segítség –, amelyek hatékonysága a mai körülmények között erősen megkérdőjelezhető.

Az elemzettek tükrében további adatsorok bemutatása nélkül is kézenfekvő a spórolás elégtelensége. Az idősek leggyakrabban ugyanis már biológiai létüket

vagy jó közérzetüket fenyegetve képesek a spórolásra (éhezés, elégtelen étkezés, fűtlen szoba, gyógyszerek csökkentése stb.).

A munkavállalás sem igazi megoldás, mert 1987-től a nyugdíjasok számára fennálló munkalehetőségek egyre gyorsuló ütemben tűntek el. (1987-1988 közt a vizsgált vállalatok 9-30%-kal, 1989-ben 50%-kal csökkentették nyugdíjas dolgozóik számát, 1990-ben pedig a vállalatok fele egyáltalán nem alkalmazott nyugdíjast.) Nyilvánvaló, hogy a privatizációs mozgások sem fognak kedvezni a nyugdíjasok munkavállalásának. A jövőben ezzel a kompenzációs formával csak igen kis mértékben számolhatunk. Ennek ellenére a munkakeresés az ötödik helyről a másodikra ugrott elő.

Talán a 4. helyről a 3-ra került *családsegítség* lenne az a forma, amely az idősek öngondozásában a sorrendben előrébb ugorhatna? A válasz egyértelműen *nem*. Éppen a kötet egyik ezzel foglalkozó tanulmánya (Gayer) mutat rá a különböző, köztük a „normál családtípusok” egyre romló helyzetére. Például, hogy a kiskorú gyerekekkel rendelkező családok képtelenek idős hozzátartozóikon segíteni, mert a gyermekek napközidójának a befizetése is problémát okoz nekik. Bár a tanulmányban csak az idősek helyzetéről van szó, mégis szükséges az *ellenpótlást*, a fiatalok helyzetének a rosszabbodását is leszögezni. Mint ahogy Szalai egyik tanulmányában megállapította (1990), különösen veszélyeztetett a fiatalok körükben is az igen fiatal és a 6 éven aluli városi gyerekek helyzete. Körükben sokkal nagyobb a kockázata a szegénységi küszöb alá kerülésnek, mint a falusi fiataloknál.

Tehát a család anyagi segítségére az idősek egyre kevésbé számíthatnak, mert az aktív korú családok maguk is a szegényedés útjára léptek és kiskorú gyermekeik felnevelését is alig tudják megoldani. Képtelenek így még egy inaktív réteget támogatni. Pedig az idősek többi védekezési formája már alig működik. Figyelemre méltó, hogy a korábbi harmadik helyről a negyedikre csúszott – noha e módszer arányaiban nem történt változás – az *eladás*, az *elzálogosítás*, ami jelzi e védekezési formának a kimerülését. A zálogházak ügyfélforgalmát a 80-as évek végén egyre inkább a nyugdíjasok adták. Az ügyfélforgalom 1990-ben a korábbi évhez viszonyítva további 20%-kal nőtt. Volt olyan idős, aki törülközőjét, lepedőjét zálogosította el, 10-20-30 Ft-ért. 1990 második negyedévében ebben a felfelé ívelő, többnyire nyugdíjasokra vonatkozó tendenciában strukturális változás történt. Nemcsak a nyugdíjasok, de a bérből és a fizetésből élők is megjelentek a zálogházakban, ami egyezik a kutatások már bemutatott állításával, ti. hogy az aktív korú népesség is rohamosan szegényedik. A zálogházakkal kapcsolatos másik, paradoxonnak tűnő helyzet abból adódott, hogy 1990 második felére elfogyott a zálogházak pénze.

A korábbi első helyről közel egyhatodára csökkent azok aránya, akiknek nem volt szükségük a védekezésre; a minta csupán 5%-át alkották, s sorrendben is csak az 5. helyet kapta ez a megoldás.

Mivel a szociálpolitika eszközzrendszerében a rendkívüli szociális segélyezési forma tartósan „fejlődött”, ám a védekezések közt kis súllyal (mindkét felvételnél a 6. helyen) szerepelt, kíváncsiak voltunk a felső szinten a szociálpolitika főszerplőjévé előléptetett segélyezés elutasításának mélyebb okaira. Ezért külön is rákérdeztünk a segélyekre.

A rendkívüli szociális segély a nyugdíjasok megítélése szerint

A külön rákérdezés után már a minta közel egynegyede (16% és 20%-a) válaszolta azt, hogy ha bajban lenne, a helyi közigazgatási szervekhez fordulna. Ennél a növekedésnél is érdekesebb a „nem” válaszok tanulmányozása. 5,6%-ról közel két és félszeresére, 14%-ra nőtt azok aránya, akik azért nem kérnének segélyt, mert eleve *reménytelennek* tartják az ügyet. Közülük többen megjegyezték, hogy korábban már próbálkoztak kérvényekkel, de elutasították őket, mert év végére – a pótkeretek ellenére – már elfogyott a költségvetés erre szánt pénze. Másokat „vannak náluk még szegényebbek” kifogással utasítottak el. A minta *több mint egynegyede* mindkét alkalommal *szégyellt* volna segélyért folyamodni, noha saját bevallásuk szerint rendkívül nehéz körülmények között tengették napjaikat. 10%-ról a felére csökkent azoknak az aránya, akik nem tartották magukat *jogosultnak*. A nyugdíjasok több mint egyharmada viszont mindkét alkalommal úgy vélte, hogy körülményeit tekintve igen, ám a jelenlegi feltételrendszerben nem jogosult segélyre. Mindez újból alátámasztja azt a külföldi és hazai kutatások által bizonyított tényt, hogy a nem normatív, hanem környezet-tanulmányozásos (means test-en alapuló) segélyezési rendszer esetében a tényleges segélyezettek számánál a valóságban *sokkal több* ember „szorulna rá” az elvben mindenki számára hozzáférhető segélyre.

A fent elemzett védekezési formák többnyire hatástalanok. De az az „előnyük” megvan, hogy ideig-óráig, a kudarc megismeréséig illúziót nyújtanak az idősnek. Azt a hitet, hogy még képes védekezni. De vannak olyanok, akiknek már ez a lehetőség sem adatott meg.

Akik a vizsgálat fókuszán kívül rekedtek

1987 novemberében a nyugdíjas munkaerőpiac szabályzókkal irányított korszakában, az éves kereseti és időbeli korlátok kimerítése miatt kevesebben keresték fel a nyugdíjas munkaközvetítőt. Például a vizsgált vidéki városban néhány napig egyetlen nyugdíjas sem jelentkezett. Budapesten is kisebb volt a forgalom. Az iroda a jelentkezetteket sikeresen közvetítette. A munkát keresők közül senki sem tért vissza újból a közvetítőbe a felvétel miatt.

Második felmérésünk idején, 1988-ban kezdetét vette a „magas” inflációs politika, és a vállalatok új bérstruktúrákat vezettek be. Egyre több nyugdíjas próbált meg a közvetítő segítségével elhelyezkedni. Nem volt ritka a napi 50 fős budapesti ügyfélforgalom, ami a 4 órás nyitvatartási idő mellett nagy számnak tekinthető. Egy hét alatt mintegy 250 nyugdíjas fordult meg. A mintába mégis

csak alig több mint felük, 136 fő került be. A többiek kívül kerültek a kutatás látókörén, aminek több oka van, s amelyekre ha csak röviden is, ki kell térnünk, mert fontos információkat hordoznak.

1) Az összes megfordult munkát kereső 16%-át a hét folyamán *már egyszer megkérdeztük*. A „kiközvetítettek” ugyanis egy-két nap elteltével ismét megjelentek az irodában, mert a kapott címen nem találtak munkát.

2) A hivatalban megfordultak újabb 12%-a *nem volt hajlandó nyilatkozni*, attól félve, hogy az interjúra-szánt idő alatt munkavállalási esélyei csökkennek. Egyik jelenség sem fordult elő korábban.

3) A jelentkezők mintegy 8%-a nyugdíj előtt álló, még *aktív korú* volt, akik személyesen vagy telefonon munkaerőpiaci felderítést végeztek. A már nyugdíjazottakhoz képest ezeknek az embereknek érdekvédelmi, társadalmi és gazdasági pozíciói még erőseknek tűntek. Ők, elsősorban férfiak, újabb plusz információk birtokában eleve jobban startolhattak az erodáló nyugdíjas munkaerőpiacon.

4) A munkaközvetítőt felkeresettek mintegy 4%-a *megkérdeszhetetlen* állapotban lévő, idegileg leszázalékolt *rokkant* nyugdíjas volt, ami egy fölöttéb veszélyes, makro-statisztikai adatokkal is érzékelhető jelenségre figyelmeztet. Az országos statisztikák szerint Magyarországon a rokkantsághoz vezető megbetegedéseknél 1980-1984 között újonnan rokkantak körében a munkás alkalmazotti rétegben közel 3%-kal, a mezőgazdasági munkások között 5%-kal megnőtt a 10 ezer biztosítottra jutó *elmezavar* miatti rokkantak száma. Arányuk elérte illetve meghaladta a 10%-ot.

Kisebb mértékű, de ugyancsak növekvő tendenciát mutatott az *idegbetegséggel* leszázalékoltak aránya is. A munkás alkalmazotti rétegben az újonnan megrokkantak 15%-a tartozott ebbe a körbe. Az akkori előrejelzések további romlással számoltak (Könczei 1987:31, KSH 1987:43).

A mintabeli megkérdeszhetetlen rokkant nyugdíjasok a *kutatás hatáskörén* kívül estek. Pusztá megjelenésük mégis fontos információkat, megélhetési gondokat hordoz. Felhívják a figyelmet a társadalom peremén élők azon csoportjaira, akik nemcsak egyszerűen egészségi, hanem elmeállapotuk miatt (arcrángás, nyáladzás, láthatóan is toprongyos öltözet stb.) rendkívül hátrányos helyzetben voltak.

A harmadik (1989-es) kérdés „háttérinformációi” még inkább megerősítették a második felvétel során tapasztaltakat. Emelkedett az idegileg rokkantak, azaz megkérdeszhetetlenek aránya. Még többen jöttek vissza, rendszerint még *aznap*, „a kapott cím már betelt”, „a munkaadó elállt a szándékától” indoklással. A már vázolt munkaerőpiaci erózió mellett a sikertelenséget maga a munkaközvetítő iroda is determinálta, ugyanis nem rendelkezett kizárólagos közvetítési joggal. A nála meglévő munkahelyekre egyidejűleg maguk a vállalatok is kerestek munkaerőt. A munkaerőpiacon meglévő túlkínálat miatt így az esetek nagy részében a vállalat maga gondoskodott munkaerőről. Erdembeli közvetítés nem történt. Ezzel egyenes arányban emelkedett tehát a munkavállalási esélyeit féltő és ezért nem nyilatkozó munkát keresők száma.

Összegzés

Mind a konkrét kutatási, mind a tapasztalati tények (valamint a kötet egyéb tanulmányai) arról tanúskodnak, hogy 1987-nél húzható meg a határvonal, amikor az idősök életkörülményei még elfogadható szinten voltak. Paradox módon 1989-re, amikor a rendszerváltás előszelét már érezni lehetett, kerültek az idősök olyan helyzetbe, amelyből önerőből nincs kiút.

A nyugdíjas munkaközvetítőben tapasztaltak egyik kulcsszava az *étkezés*, az *éhezés*. Merész dolog egy esettanulmány kapcsán általános érvényű következtetéseket levonni. De újabb és újabb olyan fogódzók válnak ismertté, amelyek az étkezés és az öregek problémáját támasztják alá. Egy ilyen „mankó” az idősgondozás innovációját megcélzó – az 1989-es vizsgálat idején kiírt – pályázat, amelyre 200 pályamű érkezett, s ezek mintegy egyharmada az idősök étkezési gondjain akart segíteni. A pályázók egy része városban, másik része falun élő idősök helyzetén kívánt segíteni. Megrázó szavakkal ecsetelték körülményeiket.

„Egyre növekvő feszültséget jelent községünkben az elesetten élő idősök ellátása. A szociális étkeztetés keretében csak 20 adagot tudunk kiszolgálni, ugyanakkor látjuk az idősök nyomorát, akiken segíteni kell.”

Az idősök „nyomorát” látszanak enyhíteni az olyan kezdeményezések is, mint a magánboltosok azon akciói, hogy a 75 éven felüli rászorulóknak napi 1 liter tejet és fél kiló kenyeret ingyen adnak. A konkrét kutatás megállapításai és egyéb kutatások fogódzói, valamint lakossági kezdeményezések alapján joggal tételezhető fel, hogy 1989-1990-ben eddig még nem látott mértékű elszegényedés kezdődött a társadalmunkban, s ennek szenvedő alanyaivá váltak az idősök is. Az is megfogalmazható, hogy a szegénység „kibővült”. Míg a 70-es években elsősorban a falusi öregeket érintette, mára az időskori szegénység hatósugara a városi idősöket is elérte.

Az is egyértelmű, hogy a nyugdíjasok és a nyugdíjaskorúak ma már nem tudnak magukon önerőből segíteni. Az aktív korú rétegektől is egyre kevésbé várhatnak segítséget. A fiatalabb korosztályok, köztük is a legfiatalabbak, maguk is veszélyeztetettek. A kezelési módok ugyanakkor a II. világháború előtt alkalmazott, majd a szocializmusba továbbmenekített és ma is létező szegény-politika eszköztárával egyenlőek.

A problémákra csak egy a gazdaságpolitikát, szociálpolitikát, településpolitikát magába foglaló *társadalompolitikával* lehetne válaszolni, aminek ma még a csíráit sem lehet látni.

Jegyzetek

- 1 A nyugdíjas munkaerőpiacon bekövetkezett mozgásokat, amelyek igazolták hipotézisünket, részletesen az 1989-ben megjelent *Pensioners on the Labour Market. A Failure in Welfare* c. könyvben tártuk fel (az MTA Szociológiai Kutató Intézete kiadása).

2 *Az egészségi állapot önmegettélése*

Megnevezés	országos adatok	1987-es felvételek	1989-es
átlagosnál jobb vagy átlagos	55,4	70,8	60,0
átlagosnál rosszabb	44,5	29,2	40,0
összes	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH 1986:48, 176.

- 3 Mutatóink nem a háztartásstatistika, hanem az idősorúak szubjektív megítélése alapján készültek.

4 *Napi átlagos országos fogyasztás*

Megnevezés	nyugdíjasok napi átlagos fogyasztása	aktívok
kilokalória	3645	2983
szénhidrát, g	462	369
zsír, g	147	124
fehérje, g	117	97
ebből állati, g	59	51

Forrás: KSH 1986:74.

- 5 1990-ben az átlagnyugdíj (6000 Ft) alatt élők aránya még mindig a nyugdíjasok több mint felét alkotta.
- 6 A nyugdíjas munkaerőpiac virágzásának az idején a nyugdíjnagyság 80-100%-át alkotó plusz kereset nemcsak a nyugdíjas pusztá biológia létét, de kisebb nagyobb vágyait is kielégíthette. Lehetővé tette, hogy a vele már nem egy fedél alatt élő gyermekeinek különböző céljait (pl. lakásszerzés, háztartáshoz való hozzájárulás stb.) támogassa. 1989-ben erre még a kiegészítő kereset mellett sem volt nagyon mód. A pénz alapvető megélhetési célokra kellett.

Idézett irodalom

Ferge Zs. (1986): *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Bp. Magvető Könyvkiadó.

Gayer Gyuláné (1985): A nyugdíjasok kísérleti munkaközvetítésének tapasztalatai. In: Széman (1985), 98-126. old.

Illyés Gy. (1967): *Puszták népe*. Bp.

- Kiss L. (é.n.): *A szegény asszony élete. A szegény ember élete.* Bp.
- Könczei Gy. (1987): *A nem orvosi rehabilitáció elméletéhez. A rehabilitáció néhány sarkkérdése Magyarországon (1968-1986).* Bp. Szövetkezeti Kutató Intézet.
- KSH (1986): *Az időskorúak helyzete.* Bp. KSH.
- KSH (1988a): *A lakosság jövedelmi rétegződése 1987-ben.* Bp. KSH.
- KSH (1988b): *Statisztikai Évkönyv 1987.* Bp. KSH.
- Supinska, J. (1989): *The Elderly and Social Policy in Poland. Analysis on National Level. Paper prepared for the Conference on the European Centre for Social Welfare and Training Research, Fiesola (Kézirat).*
- Szabó Z. (1936): *A tardi helyzet.* Bp.
- Szalai J. (1990): *Some Facts and Notes on Poverty in Hungary during the Period of Economic Crises.* Bp. (Kézirat)
- Széman Zs. (szerk.) (1985): *Idősekről – különféle megközelítésekben.* Bp. MTA Szociológiai Kutató Intézet (*Szociálpolitikai Értesítő*, 1985. 3. sz.)
- Széman Zs. (szerk.) (1988): *Nyugdíj(korhatár?)* Bp. Kossuth Könyvkiadó.
- Vukovich G. (1988): *A demográfiai öregedésről.* In: Széman (1988).

Gayer Gyuláné

Családok – gazdasági válság – stratégiák

(1988-1989)

Bevezetés

Az Országos Családvédelmi Tanács 1988 júniusában és 1989 novemberében, a megyei, városi családvédelmi tanácsok önkéntes vállalkozása alapján, szonda-jellegű vizsgálatot folytatott. Arra kereste a választ, hogy a családok jellegzetes helyzetű csoportjait hogyan érintik a súlyosbodó gazdasági viszonyok. Meg kívánták ismerni, hogy mutatkoznak-e védekezési, túlélési stratégiák. A múltban a gazdasági világválságok, háborúk, elemi katasztrófák idején a családok, a lakóhelyi, egyházi, etnikai, szakmai közösségek segítették ugyanis tagjaikat a nehézségek átvészelésében. Fellelhetőek-e ezeknek a nyomai napjainkban? A vizsgálódás kiterjedt arra is, hogy találkozni lehet-e a család, mint intézmény felértékelődésével.

1988 júniusában már ismertté vált az új adórendszer, azon belül az egyéni jövedelemadó bevezetésének számos, a családokat súlyosan érintő hatása. Az adóbevallás és elszámoltatás azonban még általában hátra volt.

1989 novemberében már kitűnt, hogy az adórendszer hatása tényleg drasztikusan érintette a családok többségét. Ezen túl az erősödő infláció, a forint-leértékelések, a folyamatos áremelkedések – egyidejűleg a kereseti lehetőségek beszűkülése, a munkanélküliség kilátásai megjelentek már az élet hétköznapiiban.

Mindezt a politikai szintéren a helyi és országos hatalmasságok látványos bukása mellett a kormány kapkodó, kiszámíthatatlan intézkedéseinek hatására – sajátos idegállapot kísérte.

„Nem egyszerűen gazdasági és politikai reformok tanúi vagyunk. Az életünk formái vannak átalakulóban. A lakosság döntő többsége – egy negyedszázados emelkedő életszínvonal, a reálfogyasztás növekedésének kollektív élménye után – ismét több mint egy évtizede stagnál, romlik.”
(Gyula)

A vizsgálati módszerekről

Szakértői interjúkra épült a vizsgálat, melyet a megyékben, városokban egy-egy sajátos csoportra vonatkozó részletes elemzés (például: folytatékost gondozó családok; nagycsaládosok; értelmiségi családok stb.) egészített ki. Ezenkívül számos egyéni kérdőíves vizsgálat és interjú készült. A megkérdezett szakértők, körzeti orvosok, védőnők, papok, pedagógusok, családsegítő központok, gyermek- és ideggondozók munkatársai, gyermekvédelmi, idősellátási, közművelődési intézmények szakemberei, vállalati és szakszervezeti munkatársak voltak.

A kérdezők részben az Országos Családvédelmi Tanács, részben megyei, városi, családvédelmi tanácsok tagjai voltak. E munkára az Országos Családvédelmi Tanács előzetes felkészülést, konzultációkat szervezett. A vizsgálat Békés (Gyulán), Csongrád, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Zala megyében, valamint Keszthelyen, Tatabányán és Füzesabonyban történt.

A megkérdezettek néhány átlag felett élő családtól eltekintve elsősorban az átlagos, „rendezett”, funkcióit ellátó munkás, paraszti, értelmiségi középrétegekből kerültek ki. Részletesen foglalkoztak viszont szakértőink az átlagtól lemaradó csoportokkal. Így azokkal, akik hátrányos helyzetűek, mert alacsony nyugdíjasok, nagycsaládosok, egykeresős, gyermeket egyedül nevelő, tartósan beteg családtagot gondozó családok. Megkülönböztetett figyelmet szenteltek azon rétegeknek is, amelyek kedvezőtlen helyzetüket, a tanulatlanságot, a szegénységet, a rossz lakáshelyzetet, az életvezetési problémákat szinte érintetlenül örökölték és örökítették tovább az elmúlt évtizedekben.

A családokra gyakorolt gazdasági kényszer hatásai

- Az 1988. évi vizsgálat során, bármennyire nehezen érthető is ez – a tömegtájékoztatás előkészítő munkájának ismeretében – sokan jelezték azt, hogy a családokat a gazdasági intézkedések váratlanul, felkészületlenül érték.

„A családok a kedvezőtlen gazdasági változásokra *nem voltak felkészülve*, így a stratégiájuk sincs kialakítva. Védekezési reakciójuk inkább ösztönösnek és ötletszerűnek tűnik. Szeretnék fenntartani az eddigi életükre jellemző szorgalmon alapuló életformájukat, viszont egyre inkább azt érzik, hogy jövedelmeik nem állnak az elvonásokkal arányban [...] Hosszú távon az adórendszer elnyomorodást eredményez. Az intézkedések mögött nem érzik a jobbitó szándékot.” (Gyula)

„Félelemmel, aggodalommal, szorongással, bizonytalansággal néznek a jövő elé,^ω emiatt egyre idegesebbek, nyugtalanabbak az emberek.” (Csongrád m.)

„Mindnyájan érezzük, hogy nagyon terhelték vagyunk, egyéni, családi életünk, anyagi létfeltételeink előteremtésének feladatával sokkal rosszabb a helyzet, mint korábban. A leterheltséget és fáradtságot azonban nem csupán, s megkockáztatom, hogy nem elsősorban a ránk háruló rengeteg munka miatt érezzük, hanem a manapság oly sokat emlegetett perspektíva-váltlanság miatt. Szorongás és félelem van bennünk a jövőnkért, annak tudatosodása, hogy nem személyes teljesítményeinkkel tudjuk befolyásolni boldogulásunkat.” (Zala m.)

Ami a hatások első értékelését illeti, jellegzetesnek volt tekinthető az alábbi:

A „normál” családoknál a gazdasági helyzet változása 1988-ban még nem idézett elő negatív változást. A bizonytalanság és várakozás gyorsan alakult át 1988-ról 1989-re *elkeseredéssé*. Felerősödött a vezetéssel szembeni bizalmatlanság is. Irritálta az embereket, hogy a gazdasági szakértők a gazdasági csőd elkerülhetetlenségét sugallták. A költségvetés védelmét szolgáló drasztikus lépések kényszerét akár világbanki követelésre hivatkozással történni is – falsnak érezték (nem hitték el). A hozott új szabályozások szemükben durva kiárusításnak tűntek, a magyar gazdaság elkótyavetyéléstől félték. Az összkép 1989 végén anomias jelenségekre, a társadalmi integráció zavaraira mutatott. De a különféle családrétegeknél a hatások eltérő sajátosságokat hoztak felszínre.

A családok *középrétegei* már 1988-ban is, és még inkább 1989-ben, azt élték meg, hogy az állam egy hallgatólagos megállapodást egyoldalúan felmondott. 1988-ban még sokakban élt a remény, hogy számos, eleve rossznak ítélt intézkedést mégsem vezetnek be (pl. az egyéni jövedelemadózást). Ennek ellenére az illető családok ekkor még rendelkeztek bizalmi és anyagi tartalékokkal is az előállott helyzet kivédésére.

1989-ben a kép egyértelműen a rossz helyzet miatt előállott feszültségnövekedésre mutatott. Megfogalmazódott, ha a munkahelyet, a termelési tényezőket nem lehet modernizálni, miért baj az, ha többletmunkánkkal igyekszünk a privátfogyasztás terén legalább némileg felzárkózni. A jó szakmunkás, szakalkalmazott, értelmiségi, a konstruktív családrétegek, a mindenkori társadalom, állam, gazdaság fontos építői hangsúlyozták: nem szociális jövedelemből akarnak élni, hanem *munkájuk* alapján. Vagy a főmunkából származó jövedelemből, de ha erre nincs mód, egyéb plusz munkából. 1988-ban még várakozóak, 1989-ben már dühösek, mert erre egyre kevesebb mód nyílt.

Szociálpolitikai rendszerünk hiányosságai következtében a prevenció kiépíttelensége miatt az eddigiekben is nagy esély volt arra, hogy ha egy családot

egyéni tragédia sújtott – például egy családtag súlyos betegsége, halála, vagy válás következtében – lesüllyed, nem tudja fenntartani korábbi működését. Ennek lehetősége, a lecsúszás veszélye a vizsgálat időszakában megnőtt. A *nagycsaládosok, gyermeket egyedül nevelő szülők, egykeresős családok, tartósan beteg családtagot gondozók, alacsony képzettségű és keresetű családok, az alkoholista és bűnöző családok, a kismenyegdíjasok, szinte egészében, vagy nagyrésztben maguk viselik sajátos helyzetükből következő többletterheiket.*

„A gyermeket egyedül nevelő családok élete szigorúan keményre vált. Az ilyen szülőnek még betegnek sem szabad lennie.” (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.)

„Általános jelzés, hogy a gyermeket egyedül nevelő anyák már nem tudják a napközit befizetni és a táborozást.” (Békés m.)

„A beteg családtagot gondozó családokban még a jövedelem egyensúlyozó taktikák, a spórolás sem jöhet szóba.” (Békés m.)

„Fogyatékos gyermeket nevelő családban tragikus a helyzet. Ahol beteg családtagot ápolnak, csak pénz nélkül tehetik otthon, akár öregről, akár gyerekről van szó. Az emberek nem értik, mert az intézetben 7-8 ezer forint a havi költség, otthon pedig a családban kevesebbet is ápolnák. Sokan nélkülöznek azért, hogy saját beteg, öreg, családtagjukról otthon gondoskodjanak.” (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.)

„Súlyos beteget gondozó családban biztos, különösen ha töredékcsaládról van szó, az egészséges is tönkremegy a gondozásban. Mennyiségileg is nehezebb ellátni a tennivalókat. Amennyiben egy súlyos beteg problémaként jelentkezik egy családban, egy jól működő nem nyomorgó család esetén ez a legjobban rendezhető, és még összetartóbbá tudja tenni a családot. Ott ahol emiatt vált romhalmazzá a család, ott az ellehetetlenülés nagy sebességgel fokozódik.” (Zala m.)

„Hét éve kezdett családi ház építkezést sem befejezni, sem abbahagyni nem lehet. Nincs pénz építőanyagra és ott a beteg családtag, akit gondozni kell. Senki sem segít rajtuk. A továbbjutásban nincs aki segítsen. Egy különleges OTP kölcsönhöz ha hozzájutnának, nem kellene idegileg felőrölniük.”

E rétegeket nagyon súlyosan érintették elsőként az adó, majd a továbbiakban bekövetkező kedvezőtlen hatások. Védekezési mozgásterük eleve korlátozottabb másokénál. A jobb, a kedvezőbb években sem tudtak gyarapodni igazán, de ahhoz azért hozzászórtak, hogy egy-egy kirándulás gyermekeik számára, ha a többiekénél szerényebben is, de járjon. Nem okozott gondot néhány forintos jutalom, külön édesség, játék vásárlása. Ha zsebükbe nyúltak, még találtak pénzt e célra. Mára ez is kérdésessé vált. Most a puszta megélhetés előteremtése vált bizonytalanná számukra. A gyermeket egyedül nevelő anya nem engedheti meg azt a „luxust”, hogy beteg legyen. Elmondják, nincs, aki elvégezze a ház körüli javításokat, ez fokozottabban kiszolgáltatja a gyermeket egyedül nevelő anyát. „[...] becsapják, nincs, aki a lakásban megjavítson valami ...” (Csongrád m.)

A *nagylétszámú* családokban helyenként a napi *kenyér- és tejszíkséglet* beszerzése is bizonytalanná vált. Több megyében jelzik, komoly gondot jelent az óvodai, az iskolai napközi *térítésidíjak* befizetése (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Csongrád m.). Jelzik, hogy a legújabb térítésidij-rendezés sokakat kedvezőtlenül

érintett. Megszaporodott a befizetési napokon hiányzó gyerekek száma, mert nem volt otthon éppen annyi pénz, amennyi a befizetéshez kellett volna. A pedagógusok jelzése szerint megnövekedett az iskolákban a napközibe be sem íratott gyerekek és a láthatóan éhes gyermekek száma.

„Az óvodai napközi otthoni és az iskolai napközi térítési díjak rendezése olyan következménnyel járt, hogy nemcsak a korábban is szegény rétegeket sújtotta, de a rendezett helyzetűek közül is sokan befizetési napon nem küldik be gyerekeiket, mert éppen nem tudják összeszedni a szükséges pénzt otthon. Bár fontos a gyerekek számára, sokan kiveszik a napköziből, mert nem tudják fizetni. A rendezés egységes megoldása nem könnyített a helyzetükön, mert olyan alacsony az egy főre jutó jövedelmük, hogy korábban nem kellett ennyit sem fizetniük. Hasonlóan látjuk ezt ahhoz, amit az idősek klubtagsági és öregek napközi díjaival a rendezésnél elkövettek.” (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.)

„Igazán nem lenne túlzás, ha a növekvő szegénység miatt az iskolákban ingyenes gyermekétkeztetés valósulna meg. Sok az éhes gyerek, kóvályognak az iskolában, teje, gyümölcsre lenne szükségük.” (Csongrád m.)

„Anya a három gyermeket egyedül neveli. Napközi fizetési időpontban nem küldte a gyerekeket. Vajon mit esznek olyankor? Sok az alutáplált.” (Zala m.)

A *képzetlen, alkalmi munkából élő, önálló lakással* (vagy elfogadható lakással) *nem rendelkező* fiatal család életformája, szülői, rokoni kapcsolatokra alapozva mozog. Rövidebb-hosszabb időt töltenek hol egyikük, hol másikuk rokonainál. Olykor gyermekeikkel együtt. Életvitelüket a stabilitás teljes hiánya jellemzi, gyermekeiket nem tudják felelősségteljesen ellátni. Kallódó és zavaros életvitelükkel gyorsan kellemetlenné válnak rokonaiknál. Garázda, italozó, agresszív magatartás sem ritka körükben. Rendszerint „szállak” a helyi hatóságok és a rendes állampolgárok szemében. Helyzetükkel azonban érdemben eddig senki sem foglalkozott. Ők azok, akik legelőször válnak munkanélkülivé is. Ellenségesen, elutasítóan nézi őket a környezet, s ők is környezetüket. Szüleik, rokonaik hozzájuk hasonlóan szegények és gyermekeiken azon túl, hogy befogadják őket, segíteni nem tudnak. Egészében kilátástalan a helyzetük. Egy mással a generációk csupán a szegénységen és tanulatlanságon osztoznak. Gyermekeiket gyakran a nagyszülőknél hagyják, vagy állami gondozásba kerülnek. Újabb és újabb élettársi kapcsolatokat létesítenek, elköltöznek, majd visszatérnek.

Az *alkoholisták családjában* gyakori a visszaeső. A romló helyzetben sem isznak kevesebbet, sőt, s így a család még súlyosabb kiszolgáltatottságot él át. A felmérések jelzik, hogy az alkoholbeteg eltérése a családban is megnehezül, gyorsabban kítaszítják.

„Italoznak a nők is. Ilyen nagy mértékű alkoholizmus nem volt még. Nem korlátozzák az ivást, nem veszik tudomásul az árváltozást, azt mondják sokan – én iszom, de nem eszem. A családnak semmiképpen sem jó.” (Csongrád m.)

„Az alkoholista családok problémája súlyosabb. Ami kilátástalan volt, most még kilátástalanabb. Legfeljebb a család előbb veszíti el összetartó erejét, fegyelmét és rakja ki a szűrét a betegnek.” (Békés m.)

„A családok helyzete romlott, mert az alkoholisták ugyanannyit isznak mint korábban, így a családnak még kevesebb marad.” (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.)

A bűnöző életmódot folytató személyek családjaiban kétféle különös veszélyre hívták fel a figyelmet. Az egyik az, hogy a garázdák, az erőszakos cselekményt elkövetők fertőzik családi környezetüket. Lábra kap szélesebb körben az agresszív magatartás.

„A bűnöző életmódot folytatók száma nőtt. A közbiztonság különösen azokban a családokban, ahol gazárda erőszakos cselekmények elkövetői élnek – romlik.” (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.)

„A bűnözők családjai egyre jobban szenvednek, különösen a gyerekek, a kísérő agresszívítástól. Késsel fenyegetőznek, stb.” (Csongrád m.)

Másrészt olyan példákat említenek, hogy a büntetésvégrehajtás során nem keresnek annyit, amennyi költségtérítésükhöz elégséges, és így, amikor szabadlábra kerülnek, ezt utólag munkajövedelmükből vonják le. Ez a módszer nem ösztönöz munkára, és a családot is anyagi veszélyeknek teszi ki.

A felsorolt rétegek mellett korábban „normális” életmódot folytató családok is nehéz helyzebe kerültek.

„Magasan kvalifikált értelmiségi fiatalok nem tudnak ruhát venni gyermekeiknek.” (Csongrád m.)

A családok jelzett rétegeit súlyosan érintették a gazdasági hatások. Szűkülni kezdett körülöttük a mozgástér. 1988-ban megindult a VGM-ek gyors visszafejlesztése, a vállalkozások visszafogása, a kisipari, kiskereskedelmi engedélyek visszaadása. A túlmunka vállalásának értelme nemcsak a fizikai, de az értelmiségi munkások körében is a drasztikus adóelvonás miatt megkérdőjeleződött. Világossá vált, hogy nem érdemes túlmunkát végezni. 1988 nyarán még kétséges volt, 1989-re viszont kitűnt, hogy a családok többsége nem mondhatott le a többletpénzről, sőt önkiszákmányolása további fokozására kényszerült.

„Kevesen vannak, akik abbahagyják a többletmunkát. Nem is tehetik meg, olyan alacsony a főfoglalkozásból származó jövedelem, hogy abból nem tudnak megélni.” (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.)

Nem mondhattak le a többletjövedelemről, bármi árat is kell adniuk érte, azok a családok, amelyek el vannak adósodva. Zömükben azért, mert állami szociális lakások híján maguknak kellett saját lakásproblémájukat megoldani.

„Rendkívül nagy a családok eladósodása a megyében. 100 forint betétre 180 forint kivét esik. A családok többsége csak az élethez éppen szükséges javakkal rendelkezik. Nincs lehetősége arra, mint korábban, hogy egy kicsi takarékoskodással nagyobb dolgokat, tartós fogyasztási cikkeket megvegyenek.” (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.)

Az egykeresős családok (például ahol az anya a gyermekbetegsége miatt nem tud kereső munkát vállalni), a gyermeküket egyedül nevelő anyák jelentős része egyenesen rákényszerült a túlmunka vállalására.

A munkanélküliség

1989. november 22-ig az országban 9 768 fő vette igénybe a munkanélküli segélyt. Közülük férfi 59,5%, nő 40,5% volt. Az összes segélyezett 26%-a (2 546 fő) újra munkába állt, 4%-ot (421 fő) kizártak a segélyezésből az együttműködés hiánya miatt, és 9% (888 fő) nyugdíjazás, gyed, gyes, stb. igénybe vétele miatt szűnt meg segélyezett lenni. Egy munkanélküli átlagosan egy napra 142,- Ft bruttó segélyt kapott, ami havi 4 252,- Ft átlagos összegnek felel meg. A segélyezettek egyötöde (972 fő) több mint fél éve, ezen belül 288 fő több mint háromnegyed éve segélyből él.

A segélyt eddig igénybevevők 58%-a szakképzetlen. Közülük 15% gimnáziumi érettségivel rendelkezik(!), 34%-a viszont az általános iskolát sem fejezte be. A segélyezettek 33%-a középfokú, többségét tekintve szakmunkásképző iskolai végzettségű, és 9% felsőfokú szakképesítéssel rendelkezik. A segélyezettek 73%-a fizikai, ezen belül 47%-a segédmunkás. 27%-ot tesz ki a szellemi foglalkozásúak aránya.

1989 második felében országosan meggyorsult a segélyezettek létszámnövekedése, és nőtt közöttük az iskolázottak aránya. Meg kell jegyeznünk, hogy akik 365 napon túl sem tudnak elhelyezkedni, már csak munkanélküli járadékra jogosultak.

Az általunk vizsgált megyékben az országos adatok a segélyezettek arányát a következőképpen mutatták:

Békés megyében	a segélyezettek	4,9%-a volt található,
Csongrád megyében	a segélyezettek	3,6%-a volt található,
Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében	a segélyezettek	19,1%-a volt található,
Zala megyében	a segélyezettek	0,9%-a volt található.

A segélyezettek életkori csoportok szerint (%-ban)

Megye	20 évesnél fiatalabb	21-25 éves	26-30 éves	31-35 éves	36-40 éves	41-50 éves	51- éves
Békés	2,7	15,9	16,4	21,6	13,4	20,9	9,1
Csongrád	2,3	9,1	15,9	24,1	19,8	22,9	5,9
Szabolcs	3,9	16,1	20,2	20,1	16,1	18,2	5,5
Zala	3,4	4,5	20,2	20,2	15,7	27,0	9,0
Összesen:	3,3	11,7	15,7	19,8	10,7	42,9	9,8

Havi bruttó segélyek nagyságmegoszlása %-ban

Megye	2000	2001-	3001-	4001-	5001-	6001-	8001-	10001-	12001-
	alatt	3000	4000	5000	6000	8000	10000	12000	
forint									
Békés	3,0	26,3	31,0	19,6	10,4	6,7	2,5	0,5	0,0
Csongrád	12,5	13,6	22,7	17,0	13,0	11,3	11,0	8,8	0,0
Szabolcs	8,1	30,0	29,1	15,8	8,2	5,8	2,4	0,7	0,0
Zala	3,4	14,6	27,0	18,0	9,0	15,7	7,9	4,5	0,0
Összesen:	4,9	23,8	25,2	17,3	10,5	9,5	4,3	4,6	0,0

A munkanélküliség veszélyeit családi vizsgálatunk során 1988-ban – Szabolcs-Szatmár-Bereg megyétől eltekintve – még csak egy-egy településen és egy-egy réteggel kapcsolatban lehetett érzékelni. 1989-ben a fenyegetés általánossá vált.

„Az a konstrukció, mely a munkájukat elvesztett és álláskereső pályakezdők számára született, jórészt azért nem funkcionál, mert a tanulatlan emberek nem felkészültek a vállalkozásra, és eddig elsősorban ők veszítették el munkájukat.” (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.)

„1988-ban a munkanélküliség fenyegetését még nem éreztük komolynak. Az emberek önmagukat győzik meg, hogy ez velük nem történhet meg. Azt hiszem, ha ez mégis bekövetkezne, teljesen készületlenül, kiszolgáltatva éreznék magukat az emberek, aminek a következményei kiszámíthatatlanok.” (Békés m.)

„A munkanélküliség első csapásai azokat sújtották, ahol a munkahelyek részben szubjektív okok miatt, meg akartak szabadulni az emberektől. Az ilyen emberek más munkahelyeken sem találtak elhelyezkedési lehetőséget. A más megyéből elküldött és hazatérő munkanélküliek helyzete is súlyosbítja a megyei helyzetet.” (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.)

„Egy három műszakban dolgozó, gyermekét egyedül nevelő fonónő hosszadalmas betegségei után egyműszakos állásra szorulna, de nem tudnak neki ilyet szerezni. Ilyen példa sok van, jóakarattal ellenére rendezhetetlen ügyek. Előre lehet tudni, hogy megfelelő ellátások hiányában a család a társadalom peremére kerül és minden rossz bekövetkezhet.” (Zala m.)

„A realitás az, hogy a 8 általános iskolai végzettségű szakképzetlen nők számára helyben nem lehet egyműszakos munkát találni, hiába van több gyerekük, beteg gyerekük, egyetlen kereső stb. – ki oldja ezt meg.” (Zala m.)

A példából kiderült, a tanulatlan, szakképzetlen munkaerő számára a munkahely elvesztése már reális veszély, és reményük sincs az újra elhelyezkedésre. A vizsgált területen munkanélkülivé válók közül sokaknak nincs szakképzettség, használható iskolázottsága. Körükben az a kölcsönkonstrukció, melyet a munkájukat elvesztettek és állást nem találó pályakezdők számára alakított ki a kormányzat, jórészt azért nem funkcionált, mert vállalkozásra nem alkalmasak. (Esetenként felérték a kapott segélyt, kölcsönt.) Az átképzésnek is akadálya,

hogyan tanulni nem tudnak és nem is akarnak. Sokan az általános iskolai alapismeretekkel sem rendelkeznek. E réteg foglalkoztathatósága csak komplex és intenzív program alapján képzelhető el. Ilyen programok csak helyileg szervezhetőek.

A munkanélkülivé válás egyik első súlyos lereagálásának formája is megjelent, ti. az az emberekbe sújkolt felfogás, hogy aki *munkáját elveszti*, csak *maga tehet róla*, bizonyára rosszul dolgozott. Egy Pest megyei községben nemrég öngyilkossági kísérletet tett egy fiatalasszony, akinek munkahelyén felmondtak, s akit férje a hírre azzal vádolt, hogy bizonyára ő az oka, nem dolgozott elég jól és szorgalmasan. A feszültséget és a vádakat nem tudta elviselni, és elkeseredésében öngyilkosságot kísérelt meg.

Védekező stratégiák

Az első kérdés, amelyet a szakértők maguk is vitattak, hogy beszélhetünk-e egyáltalán a családoknak, a helyi közösségeknek a romló viszonyok átvészelését célzó stratégiájáról. A szakértők egy része úgy vélte, a családok reakciói nem tekinthetők stratégiai lépéseknek. Osztónös sodródásnak, várakozásnak, kapkodásnak minősítették inkább a magatartásukat. A kisközösségek ereje pedig még nem tűnt elégségesnek ahhoz, hogy megtalálják válaszukat a nehéz helyzetre. Ennek ellenére a tapasztalatok mégis arra mutattak, hogy történtek sajátos válaszlépések, melyekről a felmérések beszámolhattak.

A különböző helyzetű családok esélyei arra, hogy egyáltalán védekezzenek – igen eltérőek voltak.

A családok széles körében a védekezés legáltalánosabb lépése: a *fogyasztás mérséklése*.

„Sokat segíteni magukon az emberek nem tudnak. Lemondással próbálnak élni. Ebből azonban több a feszültség és idegesség. Általános a befelé fordulás, a külső dolgok iránti érdektelenség.” (Csongrád m.)

„Nem átmeneti jelenségről van szó, nincs is stratégia, hogyan lenne az egyéneknek, haa politikusoknak sincs. Ebből a helyzetből a megkérdezettek a közeljövőben nem látják kiutat. Nem tudnak magukon segíteni.” (Zala m.)

„A legáltalánosabb, a legszélesebb körben gyakorolt módszer a takarékoság. Nagyfokú a beosztás. A fiatal családok jelentős hányada nem is ismeri igazán, hogy kell beosztani. A kétkeresős családokban korábban nem okozott gondot, hogy a gyerekeknek mindent megvegyenek. Most már ez nem megy.” (Békés m.)

Leszorítják szinte minden életkori csoporthoz tartozó családtag fogyasztását, csak a gyermekeiket igyekeznek, amennyire lehet, megóvni ettől. Erős a törekvés

a látszatok tartására is egyelőre. Nem akarják a szomszédsággal, az ismerősökkel tudatni, hogy rosszul megy. „Nem akarnak gyengének látszani.” (Zala m.)

A takarékoskodás forrása, mint említik például, hogy olcsóbb ételeket készítenek, kevesebb és olcsóbb ruhaneműt vásárolnak, otthon varrnak, kötnek stb. Nyáron olcsón vásárolt zöldséget, gyümölcsöt tesznek el télire. Maguk készítik a család frizuráját, olcsóbb szappant, mosószert használnak, nem veszik igénybe a palyolatot, maguk mosnak, kevesebbet *fűtenek*.

Megnőtt a becsülete a *kiskerteknek*, a saját zöldség-, gyümölcsstermesztésnek, az állattartásnak. Elterjedt a használt gyermekruhák cseréje. Megnőtt az érdeklődés a használt ruhák iránt. A hagyományos leértékeléssel egybekötött kiárú-sítási akciók és a „szedd magad mozgalom”, a kedvezményes tüzelő- és egyéb akciók is keresettek. Többen jelezték szinte minden megyében, hogy a községben lakók, az autóval nem rendelkezők, az öregek és a betegek nem tudnak hozzáférni sokszor ezekhez a kedvezményekhez. Az Országos Családvédelmi Tanács ezért is tartotta fontosnak 1989 tavaszán olyan akció indítását, mely a beszerzési előnyökkel élni nem képes rétegek érdekében folyamatos társadalmi összefogást indított el.

A megtakarításokban rejlő lehetőségek hasznosítására a családok többsége már 1988 nyarán rákényszerült. Az is láthatóvá vált, hogy az előbbi rétegeknél (nagy családosok, beteg családtagot gondozók, öregek, gyermeket egyedül nevelők) a megtakarítások *nem fokozhatók*. Valóságos beosztási csúcsteljesítmények történetei váltak ismertté. Hogyan tud egy idős asszony egy pár csirkeszárnyból egy hétig élni, hogyan lehet egy almát négy napra elosztani, hogyan lehet a piaci hulladékot diszkréten összeszedni. Sokan elérkeztek ahhoz a tűrési határhoz, amelynél túl az önkorlátozás, a fogyasztás csökkentése már nem járható út.

Sajátos védekezési kísérlet szűkebb körben, hogy főként fiatal városi családok *falvakba települnek*. Saját és családjuk anyagi tartalékaival farmergazdaságot igyekeznek létesíteni. Sokan közülük kellő szakismeret híján súlyos anyagi helyzetbe kerülnek. Fiatal nyugdíjasok is kísérleteznek, hogy olcsóbb megélhetés érdekében a fővárosból, városokból kisebb településekre költözzenek. Ezek a kísérletek azonban csupán egyedi szinten voltak megfigyelhetőek.

Az *életkori* csoportot, mint további differenciáló tényezőt említik: így a középgenerációra nehezedő kettős terhet (gyermeküket és idős szüleiket is segítik); a magányos idősek gondjait és a támasz nélküli pályakezdő fiatalok hátrányait.

Ahogy kitűnt, e családok mozgástere a védekezéshez igen korlátozott. Az általánosan lehangoló képből csak a feltörekvő, tettekre kész családok rínak ki. Jó szakmával, szerencsével, bátorsággal látnak az emberek környezetükben olyanokat, akik a romló viszonyok között is boldogulnak. Valóságos legendává válnak a tömegtájékoztatásból megismert és egyszerű, hozzájuk hasonló emberek közül kikerülő „kazánkirályok” példái.

Helyzeti adottságokkal összefüggő védekezési forma még, hogy a *különmunkát áttették az adó által nem, vagy csak korlátozott ellenőrizhető területekre*. (Fekete-munka, mezőgazdasági ágazat példáit említették.)

Az ország *területi differenciái* az általános helyzetet egy-egy területen tovább súlyosbították. Az ország régiói közötti fejlődési eltérések helyzeti előnyök és

hátrányok formáját öltötték. Az országrészek közötti eltérések, a falvak és a városok közti feszültségek együttesen terhelik az amúgy is súlyos gondokat, pl. Szabolcs-Szatmár-Bereg és Békés megyében.

Szegénység – szociálpolitika

A családok, a helyi kisközösségek mellett milyen szerepet vállalt magára az állami szociálpolitika? Mennyire készült fel jelenlegi, s növekvő feladataira? A válaszolók e kérdéseket spontán módon, maguktól érintették. Általánosan hangsúlyozták, hogy nagy veszélynek látják az állami szociálpolitika „kivonulását”, összeroppanását a ráterhelődő feladatok miatt. Szavaikból kitűnt, hogy nagy várakozások élnek bennük a szociálpolitikával kapcsolatban. Elsősorban a növekvő elszegényedés, a szegénység kezelésére használt korábbi módszerek és ellátások eleve meglévő gyengeségeinek és alkalmatlanságainak megváltoztatását várják.

„Aktív kereső családok növekvő számban küszködnek akut szociális problémákkal, s nemcsak alacsony jövedelműségről van szó, hanem olyan súlyos alakzatú társadalmi problémákról is, mint a közismert devianciák, mentális betegségek, gyermekek és fiatalok veszélyeztetettsége stb.” (Gyula)

„A veszélyeztetett helyzetben lévők körében nem számíthatunk önálló kezdeményezésre. Itt elsősorban az állami szociálpolitikának kell felvonultatnia eszközeit.” (Zala m.)

Különösen sok – és nagyon sokféle vonatkozású – bírálat érte a *segélyezési rendszert*. Segélyezési rendszerünk eleve alkalmatlan a problémák megoldására. A rendszer, annak ellenére, hogy már az 1970-es évektől bírálták (Munkaügyi Minisztérium, Bakcsi Ildikó tanulmányai), kisebb toldozgatásoktól eltekintve gyakorlatilag ma is továbbél.

„A gyerekek nagy százaléka szegénységben él, a karitatív munka nem megoldás. Rendes családi pótlék kell.” (Csongrád m.)

„Segélyekből nem lehet élni. A napköziben ingyenesség kellene, legalább étkezzenek a gyerekek.” (Szeged)

„A nevelési segélyt nem azok kapják, akiknek szükségük lenne rá.” (Csongrád m.)

„A napközit kellene ingyenessé tenni.” (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.)

„Külön kell szólni a rohamosan lecsúszókról. Ők nem törődtek ugyan bele abba, ami velük történik. Egyénileg véletlen okok, mondhatni sorscsapások miatt nincsenek abban a helyzetben, hogy magukon, családjukon segíteni tudjanak. Az ő köreikben vált legelső válasszá a nehezebb helyzetre, hogy fogyasztásukat mérsékelni próbálják. Már nem szoríthatnak a nadrágszíjon. Lassan kikopnak jobb ruházatukból, eladogatják dolgaikat és ők azok, akik nem tudnak segélyekért előszobázní. [...] Tünetértékűnek tartom, hogy a

városban egyre több az idegen koldus és egyre több a szemérmes szegény." (Szeged)

„Az emberek döntő többsége jóval többet dolgozik napi 8 óránál. Nálunk az átlagos fizetés alacsonyabb az országos átlagnál. Nincs sok választásuk az embereknek. Az átlag alatti jövedelműek számára a takarékoskodás nem megoldás. Minimális fizetésből, családi pótlékból, segélyből élnek. A megyében 1988-ban háromszorosára nőtt a segélyekre kifizetett összeg. Megnőtt a rokkant-nyugdíjasok száma. A legszegényebb családok nem tudnak magukon segíteni. Közöttük vannak iskolázott nyugdíjasok is. Kilátástalan helyzetben nem tudják a rezsit sem fizetni. Csak a minden ember számára biztosítandó létalap és pozitív diszkrimináció segíthet.” (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.)

„Jellemző a szegények körében a megtakarítások felélése. A jobb helyzetűek fokozzák befektetéseiket, igyekeznek értékálló dolgokra szert tenni. A lumpen rétegek körében nemtörődomség tapasztalható.” (Csongrád m.)

„A legszegényebb rétegek anyagi helyzete még rosszabb mint volt. Egyre többször igényelnek KST kölcsönt, növekednek tartozásaik, segélyeket kérnek azok törlesztésére. Máról-holnapra élnek. Nincs olyan háttérük, hogy kockázatlan merjenek, nem ösztönzi őket még a több munka sem, mivel többségükben ők veszítik el éppen alacsony szintű keresetüket is.”

A kérdés elméleti vonatkozásairól és egy szociálpolitikai rendszerben a segélyezés szerepéről Ferge Zsuzsa és munkatársai évtizedeken át számos írásban kifejtették álláspontjukat. De korábbi véleményekre is hivatkozhatunk. Hilscher Rezső (1928) „Bevezetés a szociálpolitikába” c. munkájában rámutat arra, hogy a szegényügyben a prevenció nem kap szerepet, s ezért eleve nem lehet eredményes. Csak a meglévő szegénységet kezelheti jól, rosszul.

„A szociálpolitika, ha tökéletes berendezkedés, elsorvasztja, elpusztítja, feleslegessé teszi a szegényügyet. A szegényügy terjedelme fordított arányban áll a szociálpolitika tökéletességi fokával. Az a körülmény, hogy szegényügy van, az emberiség szégyene.” (Hilscher 1928:14-15)

A szegényügy legfőbb kezelési módja a szociálpolitikai eszközrendszerben mindmáig a segélyezés. Az univerzális ellátások alacsony színvonala (családi-pótlék, nyugdíj stb.), továbbá az alacsony keresetek nem teszik elkerülhetővé, hogy a rendszer ne segélyezéssel próbáljon megoldani nem odatartozó feladatokat is.

Annak ellenére, hogy a megkérdezett szakértők álláspontja sok mindenben eltérő, néhány fontos vonatkozásban meglehetősen egybehangzó volt álláspontjuk. Ha különböző módon fogalmazták is, de lényegét tekintve megerősítették, hogy alapvető ellátásoknak a *lét jogán* kell járniuk, és ezeket a szociálpolitikának garantálnia kell. Egyetértettek abban, hogy a *munkanélküliséget* minimálisra kell csökkenteni, *veszélyeit* nemcsak a megélhetés bizonytalanságában, hanem az *emberi minőség, életerő tönkretételében is látják*. Ezért nem érzik még jó színvonalú munkanélküli segély esetében sem megoldottnak a problémát. Felhívják a figyelmet a szociálpolitika egyes területein tapasztalható diszfúziókra. A társadalmi jótékonykodás, a caritasra való építkezés problémájával kapcsolatban úgy vélik, túlértékeljük ennek lehetőségeit.

Az elszegényedés irányai

A már bemutatottak tükrében nem meglepő, hogy a vizsgálat során a megkérdezett szakértők fontos mozzanatként mutattak rá arra a jelenségre, hogy most olyan rétegek szegényednek el, melyek korábban *nem tartoztak* a szegények közé. Következésképpen e réteg nem fogadja el saját szegénységét, és azt a kezelési módot sem, amivel a szociálpolitikai ellátások részesítik. Lecsúszó rétegeket jeleztek, relatív depriváción túl a tényleges elszegényedést is tapasztalták, *értelmiségiek és középszintű szakalkalmazottak, munkások és kulturális területen dolgozók* körében.

Vizsgálatunk során a szegénységnek azon megnyilvánulásaiival és rétegeivel találkoztunk legnagyobb arányban, amit – hogy megkülönböztessük a Kolosi Tamás által jelzett új lesüllyedő rétegektől – *hagyományosnak* nevezünk. E réteg létét sokáig nem ismerte el az állam, következőképpen megoldására sem történtek megfelelő lépések. Ma a problémákat látva a szakértők a beszélgetések során fölvetik a *pozitív diszkrimináció fontosságát*.

Kolosi Tamás említett munkájában úgy ítéli meg, hogy

„A differenciálódás döntő mértékben az aktív keresőkön belül zajlott le. A szélső jövedelmi csoportok közötti különbség növekedésénél nagyobb mérvű volt az átlag körüli csoportok relatív helyzetének romlása [...] az átlagos helyzet környékén levők lecsúszása, s nem általában a jövedelmek differenciálódása a legtöbb veszélyt rejtő folyamat ma Magyarországon.” (Kolosi 1989)

A folyamat veszélyessége belátható. A következőkben várható jelentősebb munkanélküliség az aktív rétegeket sújtja közvetlenül. De számolni kell az általános elszegényedés, a belső piac szűkülése, a fizetőképes-kereslet csökkenése miatt tönkremenő sajátos vállalkozó rétegekkel is. A szociálpolitika lényegében sem a lecsúszást nem akadályozza meg, sem a szegénység más, mély és ismert rétegeit sem kezeli, oldja meg.

A család felértékelődése

Jelenlegi, s beláthatóan jövőbeni viszonyaink közepette a család erkölcsi támaszt nyújtó, szocializációs szerepnövekedése, a család gazdasági és társadalmi helykijelölő szerepe is erősödött.

A válaszok 1988-ban és 1989-ben is egyértelműen a család felértékelődéséről szóltak. Sokan a család óvó-védő szerepét hangsúlyozták. A külvilág megnőtt bántásaival szemben védelmet nyújt. Mások az erkölcsi értékek újra felfedezésével összefüggésben látják a család felértékelődésének magyarázatát. Több

mint általános jelenségeként írják le a család felértékelődését, kiemelve a fokozódó befeléfordulást, az egyén, a személyiség növekvő érzelmi szükségletét. A külső világ bizalomvesztése a család iránti bizalmat erősítette, mondják.

A család felértékelődése azonban csupán azokban a családokban következett be, amelyek „rendezett”, érzelmileg épek. A családokban előzőekben leírt védekezési kísérletek nem lettek volna elképzelhetőek családi összefogás nélkül.

Vizsgálódásunk során találkoztunk a már szegények egy olyan csoportjával, mely a szegénységet, az alacsony iskolázottságával és életviteli mutatóival együtt örökölte és örökíti tovább. Lakásviszonyai, iskolázottsága, gyermekszáma, életvitele szüleiétől alig eltérő. Az e réteghez tartozók között gyakori volt, hogy fiatalon elkerültek a szülői háztól, de oda vissza-visszatértek, saját új családjuk számára befogadást kértek, és kaptak is többnyire. A fiúk, lányok megjelennek az új férjjel, feleséggel, élettárrsal, gyerekekkel. Egy ideig együtt vannak, majd esetleg új házastársat keresve elmennek, olykor gyermekeiket a nagyszülőknél hagyva, vagy állami gondozásba adva. Az együttélés a nagyszülői generációval általában nem zavarmentes. Presszió, erőszak, garázdaság, italos magatartás, bűnelkövetés is gyakran előfordul szindrómaszerűen. A lakóhelyen – többnyire községekben – a lakosságnak és a helyi hatóságoknak is gondot okoznak. Ellenségesen szemlélik felbukkanásukat, és az ellenérzésből jut az idős szülőknél és a gyermekeknek is.

E réteg problémáival érdemben senki sem foglalkozik. A nagyszülőknél esetleg, jó esetben segélyt adnak az unokák eltartásához, de gyakran állami gondozás vár rájuk. Amennyiben az idős nagyszülő beteggé és magatehetetlené válik, számára a szociális otthon a végállomás. E rétegen csak pozitív diszkrimináció, preventív szellemű komplex szociális-egészségügyi-kulturális hatásrendszer segíthetne. Ez azonban eddig nem állt össze. Ezért mondható el, hogy generációk sora nem jutott lényegesen kedvezőbb élethez, mint elődei. E réteg egyes tagjait a helyi társadalmi közvélemény elítéli, mert pl. a szülők felelőtlenek gyermekeikkel szemben stb. Életvezetésük láttán igazolva érzik felháborodásukat és ellenérzésüket a hatóságok is. Ők azok, akikre azt mondják az ügyintézők, hogy nem „érdemesek” a szociális ellátásra, mert „önhibájukból” tartanak ott, ahol tartanak.

Valójában azok, akik közelről és elfogulatlanul hajlandóak rájuk figyelni, megállapíthatják, hogy ők is szeretik gyermekeiket, szüleiket, és inkább áldozatai, rabjai saját zűrzavaros életvitelüknek. Hogy egészségtelen életszokások rabjai, hogy nem tanultak, és sokan – a mai igényekhez képest – lényegében analfabéták közülük, hogy sodródnak kapcsolataikban, mindez különösen a gyermekek és öregek szempontjából a fokozott figyelmet és segítséget tenné szükségessé. A következő generációk számára kellene megadni legalább a társadalom teljes értékű tagságának lehetőségét.

Félő, hogy a jelenlegi gazdasági helyzetben a megelőzést szolgáló megoldások helyett növekszik az eseti, egyedi szegénygondozás, ellátás szerepe.

A *családi összefogás* kulcsszó volt a beszélgetések során. Az elmúlt évtizedekben általánossá vált kétgenerációs családon túl 1988-ban és 1989-ben még inkább a „kitágult”, a háromgenerációs család összefogásának, szorosabb kapcsolatának lehetünk tanúi. Ismét azzal a megköttéssel, hogy azokban a családokban,

amelyekben eddig is jó volt a nagyszülők generációjával az érzelmi kapcsolat. Sokan kifejezetten előnynek minősítették, ha helyben, vagy közeli településen élnek a nagyszülők, mert a konkrét mindennapi segítség csak így értékesíthető. Joseph A. Califanoval (1981) egyetértően úgy látjuk, hogy a kitágult, tehát nem egy fedél alatt élő családok is sokoldalúan segítik egymást.

A család megindult, s valószínűleg növekvő felértékelődése összefügg a család gazdasági funkciójában bekövetkezett, bekövetkező változásokkal is. A család gazdasági funkciói közül az elmúlt évtizedekben a termelési, a javak létrehozására szolgáló feladatok nagyon mérséklődtek. Fogyasztási egységként való működésük kapott nagyobb szerepet. A kétkeresős egy-két gyereket nevelő kétgenerációs családokban a városias életmintákat követték. A család termelő, szolgáltatást végző közös munkája helyett a szülők munkahelyükön végzett feladataik alapján szerzett jövedelmek közös elosztása és fogyasztása került előtérbe. A gazdasági funkció két oldala, a javak előállítás és a fogyasztás közül az utóbbi került előtérbe. Cseh-Szombati László (1979) leírja a funkcionálisan belülről ezen eltolódás folyamatát. H. Sas Judit (1973) Békés megyei életmódkutatások kapcsán rámutat arra a folyamatra, mely a termelési funkció csökkenésével függ össze, s melynek tünete volt, hogy a gyermekeket felmentették a korábban végzett tradicionális segítő feladataik alól. Buda Béla és Hajnal Albert „A család természetéről” írt tanulmányukban (1973) szintén foglalkoznak a gazdasági funkcionális átalakulásával.

A mostani romló gazdasági helyzet kivédésének egyik fontos tényezőjévé vált, hogy a család munkamegosztással, összefogással kiadásokat kímélő feladatok egész sorát maga látja el. Ez azonban csupán egyik oldala a gazdasági funkcionális termelő-szolgáltató feladatának. Meg kell említeni ennek kapcsán a nagyszülői generáció tapasztalatainak, életvezetési technikáinak jelentősen megnőtt szerepét. (Pl. a nagymamától lehet megtanulni azt, hogy hogyan lehet olcsóbb ételeket készíteni. A nagypapák segítenek a házkörüli javítások elvégzésében, szerszámok és eszközök rendbentartásában.)

Az előzőeken túlmutatóan a családi jövedelem, többletjövedelem megszerzésében is egyre jelentősebb a szerepe a három generáció összefogásának. A túlmunkában, a kiegészítő jövedelem megszerzésében esetenként a nagyszülői generáció is részt vesz. Elsősorban a mezőgazdasági jellegű munkák területén segítenek. De például a boltban néhány órát kísérik, amíg a szülők túlmunkával elfoglaltak, ellátják a gyerekeket, a háztartást stb. A vállalkozások jellegzetes formája a családi kisvállalkozás. Ott nyilvánul meg legkézzelfoghatóbban a kitágult család együttműködése. De más formákban is látható és várhatóan növekvő jelentőségű a családi keretek között vállalt és közösen végzett tevékenység. A gyermekek is egyre inkább besegítenek a közös munkába.

De mennyire erősíthető a családi védekezési erő? A vizsgálat egésze azt sugallja, hogy az új helyzetnek megfelelően a család felértékelődési folyamatát elemezve a helyzet javításának, a családműködés feltételeinek biztosítására – minden rétegben és sokféle eszközzel és módon – kell törekedni. Ez egyre kevésbé lehet valamely rezort (szociálpolitika, oktatás stb.) feladata. A társadalom önszerveződő erőinek részvételével lehet csak eredményt elérni.

Idézett irodalom

- Buda Béla – Hajnal Albert (1973): *A család természetéről*. Bp. MRT Tömegkommunikációs Központ.
- Cseh-Szombathy László (1979): *Családszociológiai problémák és módszerek*. Bp.
- Ferge Zsuzsa (1989): *A negyedik út. Valóság*, 1989. 4. sz.
- Hilscher Rezső (1928): *Bevezetés a szociálpolitikába*. Bp. Szövétnek Kiadó.
- H. Sas Judit (1973): *Életmód és család. Az emberi viszonyok alakulása a családban*. Bp. MTA.
- Kolosi Tamás (1989): *Egyenlőtlenségek a 80-as években*. Bp.
- Szalai Júlia (1989): *Társadalmi válság és reformalternatívák*. Bp. 1989.

